

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Юлія РУДЕНКО

**КОНСОЛІДАЦІЙНА МОДЕЛЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:
ВІД ТЕОРІЇ СУВЕРЕНІТЕТУ ДО ТЕОРІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Монографія

Київ – 2020

УДК 323.1:316.3
Р83

*Рекомендовано до друку Рішенням Вченої ради НПУ
імені М.П. Драгоманова від 24.09.2020 р. № 2*

Рецензенти:

Бортніков Валерій Іванович – доктор політичних наук, професор;
Климончук Василь Йосипович – доктор політичних наук, професор;
Корнієнко Валерій Олександрович – доктор політичних наук, професор

Руденко Юлія Юріївна

Р83 Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.
ISBN 978-617-7974-39-9

Дослідження присвячено створенню та обґрунтуванню оригінальної концепції консолідаційної моделі національної ідентичності. Політична консолідація постає як процес інтеграції суспільства та його політичної системи довкола найважливіших суспільних цінностей, які втілені, передусім, у відповідних соціальних та політичних інститутах.

Виявлено сутнісні зв'язки між політичною модернізацією, становленням національної ідентичності і здобуттям суверенітету державами на демократичних засадах. Окреслені основні шляхи та механізми формування сучасної консолідаційної моделі національної ідентичності в українському суспільстві, чинники та суб'єкти такого формування, а також його поточні проблеми, перспективи розвитку консолідаційної моделі національної ідентичності в Україні.

Для науковців, викладачів і студентів вищих закладів освіти, політиків, державних службовців та всіх, хто цікавиться соціально-політичною проблематикою.

ISBN 978-617-7974-39-9

УДК 323.1:316.3

© Юлія Руденко, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	9
1.1. Визначення, типологізація та особливості ієрархізації ідентифікаційної сфери	9
1.2. Місце національної ідентичності у системі ідентичностей: теоретичний та практичний виміри	23
1.3. Генеза проблематики національної ідентичності у теорії суверенітету і теорії нації	41
1.4. Методологічні аспекти обґрунтування консолідаційної моделі національної ідентичності	59
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА АКТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	88
2.1. Історичні моделі формування національної ідентичності в контексті зарубіжного історичного досвіду	88
2.2. Історична пам'ять як підґрунтя тяглості національної ідентичності.....	100
2.3. Національна ідентичність в історичній ретроспективі України.....	110
2.4. Політика пам'яті як інструмент формування консолідаційної моделі національної ідентичності	140
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ	156
3.1. Теорія модернізації у політологічних дослідженнях «суспільного переходу»	156

3.2. Сучасна концепція національної держави: на перетині теорії суверенітету, теорії політичного порядку і теорії демократичної консолідації	174
3.3. Модернізаційні особливості ціннісної складової демократичного транзиту в Україні	185
3.4. Концептуалізація національної ідентичності України у контексті постмодернізації.....	199

РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ І ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНСОЛІДАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ	212
---	-----

4.1. Шляхи та механізми формування сучасної консолідаційної моделі національної ідентичності в умовах незалежної України.....	212
---	-----

4.2. Чинники та суб'єкти формування консолідаційної моделі національної ідентичності в сучасній Україні	266
---	-----

4.3. Проблеми та перспективи національної консолідації в сучасній Україні.....	294
--	-----

ВИСНОВКИ.....	331
---------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	333
---------------------------------	-----

ВСТУП

Держава є важливим чинником конструювання загального ідентифікаційного простору та повинна бути не лише «модератором» суспільних перетворень, але й активним, а не декларуючим учасником консолідації української нації. Ресурси для своєї легітимації сучасна демократична держава отримує у громадянському суспільстві. В останні роки простежується поглиблення ідентифікаційних суперечностей, викликаних втратою осмисленої перспективи майбутнього, соціальним зuboжінням, проявами конфронтації, конфліктами між владою і суспільством, війною і нетолерантністю. Суперечності ідентичностей проявляються у відмінностях духовно-світоглядних і ціннісних орієнтацій. Відбувається зіткнення інтересів і соціальних диспозицій, а також «криза спільного розуміння ідентичності» (С. Роккан). Ідентичність є чинником, що сприяє самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності «ми», що підтримує єдину систему смислів, переконань, уявлень про свою країну, себе як членів спільноти.

Політико-правове поле, яке об'єднує представників багатьох національностей, етнічних груп, релігій, робить завдання пошуку норм, цінностей і моральних кодів, що створюють систему громадянських уявлень і забезпечують консолідацію громадян єдиної держави, особливо важливим. Відтак дослідження «національної ідентичності» має актуальність як в теоретичній, так і практичній площині. Практична проблема виявляється у формуванні політичними інститутами інформаційного простору держави в правовому контексті, конструктивних настанов громадян щодо національного будівництва, сучасної культури, національної освіти з метою спрямування політичного процесу до режиму розвитку, а не стагнації чи занепаду.

Проблема «ідентичності» є проблемою міждисциплінарною, її досліджують науковці різних спеціальностей: філософи, соціологи, історики, культурологи, соціальні психологи, виокремлюючи її структурні компоненти, рівні, форми та типологію.

Найбільш поширеним є тлумачення ідентичності психологією (як вираження внутрішніх процесів особистості, коли суспільні системи є лише контекстом), соціологією (як комплекс соціальних статусів та ролей) та філософією (як результат процесу ідентифікації, суть якого відображає побудову взаємозв'язків людини з зовнішнім світом, визначає співвідношення внутрішнього і зовнішнього).

Зокрема, серед психологів можна виокремити таких вчених: А. Адлер, У. Джеймс, Е. Еріксон, А. Маслоу, Дж. Мід, К. Роджерс, Ж. П. Піаже, Г. Тард, Дж. Тернер, З. Фрейд, К. Юнг.

У вітчизняній психології, зокрема, психології політичній, проблематика ідентичності представлена широким спектром досліджень, зокрема, присвячених виявленню соціально-психологічних механізмів і чинників виникнення (становлення, конструювання, трансформування), ідентичності, а також закономірностей її впливу на масову політичну свідомість і поведінку. Серед українських вчених варто назвати: М. Слюсаревського, В. Татенко, В. Васютинського, О. Донченко, П. Горностая, В. Павленко, П. Гнатенко, Н. Хазратову, С. Грабовську тощо.

Філософи, серед яких Г. Гегель, Е. Гуссерль, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-П. Сартр, Г. Фіхте, М. Гайдеггер, Ю. Габермас, Д. Юм, К. Ясперс, Д. Рісмен, Ж. Локан розглядають ідентичність в руслі проблеми самосвідомості людини як центру особистості.

Соціологи (П. Бергер, З. Бауман, Е. Гідденс, І. Гофман, Дж. Мід, Ч. Кулі, Р. Лейнг, Т. Лукман) зосереджують увагу на формах соціокультурної ідентичності індивіда.

Теорії національної ідентичності теж з'явилася на перетині декількох наук (психології, соціології, політології, філософії, культурології, антропології).

Попри міждисциплінарність дослідницьких зусиль у сфері національної ідентичності домінуючим дискурсом все ж є політичний. Це пов'язано з багатьма причинами. По-перше, із самою природою політичного дискурсу. По-друге, праці таких мислителів епохи Просвітництва, як Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Дж. Локка, Т. Гоббса, Дж. Мілля заклали наукове підґрунтя цьому поняттю. Національна ідентичність почала асоціюватися з поняттям «громадянин», бо саме в рамках національного проекту

були вироблені основні положення, які регулюють відносини народу і держави. Концепція громадянина і її зв'язок з поняттям національної ідентичності розглянута в працях С. Бенхабіб, Ю. Габермаса, Р. Холла. Національна ідентичність постає одним із базових складових концептів «суверенітет», «національне самовизначення» і «національна безпека».

Серед західних учених, чії спроби осмислити проблему національної ідентичності були найбільш плідними, варто назвати У. Альтерматта, Б. Андерсона, З. Баумана, У. Бека, П. Бергера, Г. Блумера, Ф. Броделя, Р. Брюейкера, П. Бурдьє, Б. Вальденфельса, А. Віліса, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Д. Гатчінсона, Е. Гелнера, Е. Гідденса, І. Гофмана, Л. Грінфельд, М. Гроха, Р. Дарендорфа, М. Еліаде, Е. Еріксона, А. Етціоні, Р. Інглегарта, М. Кастельса, Р. Кайуа, П. Козловські, С. Леша, Х. Лінца, Г. Люббе, Т. Майера, О. Маркварда, Т. Мітчелла, Л. Нітхаммера, П. Ратленда, П. Рікера, А. Сена, Е. Сміта, П. Слотердайка, Ч. Тейлора, Е. Тоффлера, А. Турена, В. Хесле, Е. Хобсбаумана, К. Хюбнера, С. Шульмана та ін.

Найбільш розроблену концепцію національної ідентичності серед сучасних західних дослідників запропонували С. Гантінгтон, Е. Гелнер, Е. Гідденс, Ю. Габермас, А. Етціоні, Е. Сміт та К. Хюбнер. Окремі аспекти досліджуваної проблеми були висвітлені в в працях Ж. Бодріяра, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Лакана, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко.

Грунтовні дослідження проблеми національної ідентичності представлені у працях російських й білоруських науковців. До проблеми національної ідентичності зверталися В. Абушенко, В. Бадмаєв, Ю. Бромлей, О. Вебер, Л. Гринін, М. Губогло, Л. Гудков, Л. Дробіжева, О. Дугін, А. Здравомислов, О. Зінов'єв, В. Іноземцев, С. Кара-Мурза, Л. Карапетян, М. Кірчанов, С. КОРТУНОВ, В. Малахов, О. Панарін, В. Пантін, І. Семененко, В. Тишков, В. Толстих, Д. Тренін, А. Уткін, В. Федотова, Н. Федотова, В. Ядов та ін.

Серед вітчизняних дослідників варто назвати: В. Андрущенко, О. Бабкіну, Л. Губерського, М. Вівчарика, В. Воронкову, Т. Воропай, П. Гнатенка, В. Євтуха, О. Зернецьку, А. Колодій,

В. Кременя, І. Кресіну, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Лісового, В. Ляха, М. Михальченка, Л. Нагорну, М. Обушного, О. Рафальського, Ю. Павленка, М. Поповича, І. Передбороську, М. Рибачука, Ю. Римаренка, С. Римаренка, О. Рудакевича, М. Рябчука, З. Самчука, М. Степика, А. Толстоухова, Н. Черниш, Г. Яворську та ін. Окремі аспекти проблеми збереження національної ідентичності отримали своє відображення в працях таких вітчизняних дослідників, як О. Антонюка, Є. Бистрицького, А. Бичко, І. Бойченко, Г. Волинки, М. Головатого, Є. Головахи, В. Горського, О. Гриценко, В. Даренської, Н. Костенко, О. Нельги, В. Огнев'юка, Н. Пелагеші, О. Резніка, М. Розумного, О. Рудакевича, Т. Рудницької, А. Ручки, П. Сауха, А. Свідзинського, В. Степаненка, В. Табачковського, М. Тура, О. Шморгуна, М. Шульги, М. Юрія, Т. Ящук та ін.

Однак, у контексті теорії модернізації проблема «національної ідентичності» не отримала всебічної концептуальної розробки, що і зумовлює наукову та суспільно-політичну актуальність даного дослідження.

Основне його значення полягає в науковому осмисленні чинників, що впливають на формування національної ідентичності у контексті теорії модернізації, а також уточненні поняття суверенітету держави за доби глобалізації. На цій основі можлива подальша розробка соціально-політичної проблематики, яка торкається проблем національної ідентичності, теорії модернізації тощо у напрямі уточнення, систематизації та ефективного використання ширшого кола чинників консолідаційного потенціалу суспільства. Практичне значення цієї теоретичної роботи полягає у тому, що сформульовані в цьому процесі положення, ідеї та узагальнення можуть бути використані для розробки стратегії модернізації України, у формуванні державної гуманітарної політики у напрямі консолідації українського суспільства довкола національної ідеї України. Крім того, можливе впровадження результатів дослідження у навчальний процес з метою його удосконалення при підготовці фахівців у галузі суспільних наук: політології, соціології, психології, етнології тощо.

Руденко Юлія Юріївна

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Визначення, типологізація та особливості ієрархізації ідентифікаційної сфери

Змістовне наповнення категорії «ідентичність» у політичних й інших, близьких науках відбувається відносно нещодавно, орієнтовно у другій половині ХХ ст. на ній зосереджуються вчені.

Л. Нагорна стверджує, що терміном «ідентичність» позначається культурна норма, яка відображає реакції спільнот та індивідів, тим чи іншим способом інтерпретувати оточуючий світ і своє місце в ньому [171, С. 33].

Або в того ж автора знаходимо: «у найширшому значенні ідентичність – це один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору» [172, С. 13].

«Ідентичність – найважливіший акт самоусвідомлення суспільством і у ньому кожною особистістю самих себе, сутнісних основ свого буття в історії... Проблема ідентитету й ідентифікації – це проблема того, як мислить, відчуває й діє людина в усіх формах своєї втіленої єдності зі своєю історією, культурою, духовністю, з позицій будь-якої форми свого соціально, економічно, політично стратифікованого буття» [111, С. 41].

Оскільки ідентичність є багатовимірним та системним феноменом та проблемою міждисциплінарною її досліджують науковці різних спеціальностей: філософи, соціологи, історики, культурологи, соціальні психологи, виокремлюючи її структурні компоненти, рівні, форми та типологію.

Як зауважують О. Рафальський та З. Самчук найбільш поширеним є тлумачення ідентичності психологією (як вираження

внутрішніх процесів особистості, коли суспільні системи є лише контекстом), соціологією (як комплекс соціальних статусів та ролей) та філософією (як результат процесу ідентифікації, суть якого відображає побудову взаємозв'язків людини з зовнішнім світом, визначає співвідношення внутрішнього і зовнішнього [209, С. 436].

Зокрема, серед психологів можна виокремити таких вчених: А. Адлер, У. Джеймс, А. Маслоу, К. Роджерс, Ж.-П. Піаже, З. Фрейд, Г. Тард, Г. Мід, Е. Еріксон, Д. Тернер, К. Г. Юнг.

У цьому контексті сформувалися такі дослідницькі напрямки як психологія свідомості (У. Джеймс), психоаналіз (З. Фрейд, Е. Еріксон), гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс), когнітивна психологія (Д. Тернер) тощо.

У психології впродовж попереднього століття був створений основний термінологічний апарат з цієї проблеми. Зокрема, в 1921 році З. Фрейдом в есе «Психологія мас і аналіз Я» було вперше введено в науковий обіг поняття «ідентифікація». Автор вкладав у нього зміст, споріднений зі смисловими параметрами «наслідування» Г. Тарда та зазначав, що при ідентифікації індивід отримує внутрішнє задоволення від ототожнення з групою [294] Динамічне поширення цього терміна наприкінці 50-х років ХХ століття пов'язують із працями Е. Еріксона, який визначав соціальну ідентичність через призму суб'єктивного відчуття внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням [311].

Власне, політична психологія запропонувала виділяти у структурі особистості, яка визначає ідентифікаційні параметри, три компоненти: когнітивний, афективний і поведінковий. Перший становить фундамент політичної свідомості; в його основі лежать ціннісні уявлення й настанови, що є індикаторами соціальної регуляції. Афективний компонент пов'язаний зі сферою підсвідомого, тут чіткіше дають взнаки емоційні начала, які зрештою й формують Я-концепцію. Поведінковий компонент унаочнює ідентичність, робить її «видимою» завдяки особливостям демонстрованого індивідом чи групою стилю міжособистісних відносин [172, С.14].

У вітчизняній психології, зокрема, психології політичній, проблематика ідентичності представлена широким спектром досліджень, зокрема, присвячених виявленню соціально-психологічних механізмів і чинників виникнення (становлення, конструювання, трансформування), ідентичності, а також закономірностей її впливу на масову політичну свідомість і поведінку. Серед українських вчених варто назвати: М. Слюсаревського, В. Татенко, В. Васютинського, О. Донченко, П. Горностая, В. Павленко, П. Гнатенко, Н. Хазратову, С. Грабовську тощо. Предметним колом їх досліджень є проблеми самовизначення особи щодо поведінки у ситуаціях політичного вибору, виконання політичних та соціальних ролей тощо [278, С. 455].

Філософи, серед яких Г. Гегель, Е. Гуссерль, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-П. Сартр, Г. Фіхте, М. Гайдеггер, Ю. Габермас, Т. Луман, М. Горкгаймер, Д. Юм, К. Ясперс, Д. Рісмен, Ж. Лакан розглядають ідентичність в руслі проблеми самосвідомості людини як центру особистості. На думку української вченої Л. Нагорної, «філософи виділяють три базисні форми самоідентифікації людини. Індивідуальна самоідентифікація здійснюється у формі усвідомлення й конструювання індивідом себе як суб'єкта життєдіяльності, здатного осмислити багатство людського світу й предметно оволодіти цим багатством. Суспільна самоідентифікація – це вже осмислення й конструювання індивідом себе як представника соціуму, приналежність до якого створює й оптимізує ті зовнішні умови, які дають змогу оволодівати багатствами людської цивілізації. Громадянська самоідентифікація створює систему соціально значущих орієнтацій; вона виводить людину на рівень усвідомлення себе як представника держави, покликаної бути гарантом збереження й оптимізації оптимальних умов життєдіяльності соціуму. Своєрідна іманентна залежність між цими трьома формами самоідентифікації здатна надавати перспективу процесам соціального, національного, державного самовизначення, з одного боку, і створювати „рамкову» конструкцію для парадигми їхнього осмислення в системі соціальних наук, з другого» [172, С. 19].

Варто зауважити, що Л. Нагорна розрізняє швидше суспільні прояви самоідентифікації людини, аніж саму соціальну ідентичність. Так, суспільною самоідентифікацією людини є і її самоідентифікація як особистості – у людини немає іншої можливості досягнути власної самоідентифікації, аніж звертаючись до створеного і накопиченого суспільством «багатство людського світу», про яке пише Л. Нагорна. Тим більше суспільною самоідентифікацією людини є і її громадянська самоідентифікація. Більше того – громадянська самоідентифікація, вочевидь, обмежує її самоідентифікацію лише ідентифікацією себе з «представником держави», тоді як людина може бути і «представником церкви» і «представником фірми», і «представником сім'ї», але це по-різному, але завжди виходить за межі громадянських характеристик людини як «представника держави». Тобто, якщо взяти за загальний критерій суспільний характер самоідентифікації, то він, як ми продемонстрували на прикладі «громадянської самоідентифікації», є дещо не повним і не може вичерпно представляти усі суспільні прояви. Таким чином, певним вразливим місцем запропонованої Л. Нагорною класифікації є відсутність у ній загальної основи: якщо суспільна і громадянська самоідентифікація подають людину як «представника» (суспільства чи держави), то в індивідуальній самоідентифікації людина нікого не представляє. Ще один момент – в усіх процесах самоідентифікації індивід перетворюється на особистість – набуваючи спільних рис з кимось іще. Самоідентифікація індивіда здійснюється через щось більше за нього – його ототожнення себе з іншими людьми, соціальними групами, суспільством – або через протиставлення з ними, але завжди через щось зовнішнє щодо нього. Тому термін «індивідуальна самоідентифікація» є, в певному сенсі, тавтологією, бо ніхто не залишається просто індивідом після самоідентифікації.

У цьому контексті ми пропонуємо власну класифікацію самоідентифікації людини, у якій вона так чи інакше здобуває свою соціальну ідентичність – само ідентифікацію на соціальних макро-, мезо- і мікро-рівнях.

Соціальним макро-рівнем є самоідентифікація людини на рівні соціальних систем. Як стверджував німецький вчений Н.Луман, кожна соціальна система є глобальною [140], тобто вона охоплює собою усю можливу людську комунікацію, не знаючи ніяких географічних кордонів. Тому на макро-рівні слід говорити по суті про глобальну самоідентифікацію людини. Лише на перший погляд це видається чимось надмірним і навіть нереалістичним, але у сучасному світі у кожній країні на планеті люди виявляються все більше залежними від глобальних процесів – економічних, політичних, технологічних, екологічних, демографічних тощо. Економічна криза у одній країні відлунує у економіках усіх інших країн: за ту ж саму роботу люди починають отримувати більше або менше – в залежності від того, чи це була криза у конкурента, чи у партнера по бізнесу. Політично жодна країна не може проводити власну політику і нехтувати ставленням до цієї політики інших країн – передусім сусідів, але і усієї світової спільноти: раніше вважали, що є обрані країни – світові лідери (раніше країни-метрополії), які нікому не звітували, що вони роблять у залежних від них країнах (раніше – колоніях), однак сьогодні жодна країна світу, якою би потужною вона не була політично (наприклад, США), чи економічно (наприклад, Китай), не може бути гарантованою від втручання в її справи інших країн світу (наприклад, Росії). Таким чином, коли людина ідентифікує себе з «суспільством», то вона все більшою мірою ототожнює себе не стільки з своєю країною, скільки з глобальним людством – і розуміє це саме у системний спосіб, як свою вписаність у певні соціальні системи і глобальні мережі і свою зростаючу залежність від них. Людина водночас є учасником усіх глобальних соціальних систем – економічної, політичної, правової, моральної тощо. Людина не може «виключитися» з них ні на мить – кожна її дія і взаємодія з іншими оцінюються під кутом зору усіх цих соціальних систем: як вигідна/невигідна (економічна система), справедлива/несправедлива (правова), така, що збільшує/зменшує владу (політична), добра/зла (моральна) тощо.

На соціальному мезо-рівні самоідентифікація людини відбувається за допомогою соціальних організацій і соціальних інституцій, у колективах і соціальних спільнотах: на цьому рівні людина переймає унормовані зразки поведінки, спираючись на певні прагматичні міркування, свідомо переймає певні соціальні ролі. Тут домінує інструментальне ставлення до своєї соціальної ідентичності – саме на цьому рівні людина найчастіше міняє свої соціальні ролі, просто переключаючись з однієї на іншу, з можливістю на тривалий час залишати свою певну роль без виконання. Для досягнення цього типу поведінки можна звернутися до праці німецького представника критичної соціальної теорії М. Горкгаймера «Критика інструментального розуму» [55]. Якщо у випадку соціально-системної ідентичності людина не має вибору – за межі людства вийти неможливо (як з підводного човна), то на мезо-рівні людина може і переключатися з функціонування у певній соціальній іпостасі на іншу, і повністю виходити за межі певної інституції чи організації, залишати певний колектив чи спільноту. Зокрема, критична теорія рекомендувала вийти за межі цієї організаційно-інституційної тотальності завдяки критичному мисленню. У політичному плані критична соціальна теорія поставала як критика тоталітаризму – і не лише такого, що явно себе ілюструє у тоталітарних суспільствах, як от фашистські, нацистські чи радянський режими, але і у прихованому вигляді – у кожному масовому суспільстві, навіть так званих сучасних демократіях. У працях Ю. Габермаса, представника другого покоління Франкфуртської школи соціальних досліджень, це поставало як протистояння громадянського суспільства бюрократії та соціальним системам [41].

На соціальному мікро-рівні мова йде про безпосередню міжіндивідну взаємодію як джерело соціальної самоідентифікації. Цей рівень взаємодії аналізується передусім представниками соціології та соціальної психології у теорії символічного інтеракціонізму, представлена такими теоретиками, як І. Гофман, Дж. Мід, Ч. Кулі, а також у оригінальному підході Р.Лейнга, який сформувався під впливом ідей Ж.-П.Сартра і як критика тодішніх панівних ідей психіатрії. Якщо символічні інтеракціоністи

аналізують як людина соціалізується, формує свою самість, поступово переймаючи соціальний досвід, втілений у соціальних ролях, від близьких для неї членів суспільства (а згодом від усіх, з ким безпосередньо контактує), то Р. Лейнг досліджує, як людина щоразу збирає до купи своє «Я», прив'язуючи свою самість до свого тіла. Поєднує ці два підходи те, що самість людини формується у міжособистісній соціальній взаємодії, головним чином – у сім'ї. Ці підходи спрямовані на критику усіх надіндивідуальних соціальних структур як сумнівної реальності: якщо не можна редукувати соціально-системну, інституційну чи соціально-організаційну взаємодію до її особистісних втілень і міжособистісних взаємодій – отже, вона більш імовірно є просто певною облудою. Справжня політика здійснюється не невідомо де («на горі») і невідомо ким («міфічними «ними»»), а конкретними представниками влади (поліцейським, суддею, податковим інспектором тощо), з якими людина стикається особисто. Таким чином уся політична система розглядається як ланцюг особистих взаємозв'язків. Так, Дж. Мід розглядає вплив групових пріоритетів на формування соціального «я» особистості [155]. Дещо згодом, під впливом ідей інтеракціоністів виникають концепції французьких і американських постмодерністів, зокрема вчення французького філософа та соціолога Ж.Бодріяра про «метанаративи» як такі оповіді, які описують не реальність, а те що є лише видимістю реальності, у певному сенсі це – оповіді про оповіді [23]. Соціальна критика стає ще більш радикальною, аніж у критичній соціальній теорії, однак водночас елітаристському індивідуалізму франкфуртців інтеракціоністи протиставляють значно більш демократичну парадигму загальної особистої участі у політиці. Згодом ці ідеї вплинуть також на формування концепцій соціальних мереж і побудови політики «знизу вгору».

Як же поєднуються між собою ці різні рівні ідентичності? Чи людина здобуває ідентичність на кожному з них відособлено? Вочевидь, системна ідентичність приходить незалежно від бажання чи небажання індивіда – це умова його перебування у соціумі. Міжіндивідуальної взаємодії також не уникнути, хоча з дорослішанням людина все більшою мірою сама вибирає, з ким їй

спілкуватися. А от організаційної чи інституційної взаємодії багато хто намагається уникнути – чи то у анархічний спосіб, чи звертаючись до стратегії лібертаріанства, яка у крайніх своїх формах є радикальним запереченням будь-яких соціальних інституцій – шкіл і держави, політичних партій і церков, шлюбу і церкви, виробничих організацій і правових норм. Втім, такі випадки рідкісні, адже послідовно відмовитися від усіх людських інституцій практично неможливо, навіть якщо вдається уникнути більшості їх формально-організаційних втілень.

Більшість людей стандартно і безпроблемно опановують усі три рівні соціальної самоідентифікації – одночасно і паралельно. Адже соціальні системи, як правило, не діють напряду, безпосередньо, але – через інституції і організації, у яких втілена певна системна раціональність [139]. Так само, всі наші вчинки, все наше повсякденне життя просякнуті системною раціональністю – про це свідчить, зокрема, підхід феноменологічної соціології [32].

Представники феноменологічної соціології П. Бергер і Т. Лукман у своїй класичній праці «Соціальне конструювання реальності» реконструюють соціальну реальність таким чином, ніби вона свідомо була створена людьми, які збирали і зберігали найкращі рецепти вирішення соціальних проблем, організовували свою взаємодію як розумну і продуману, створювали, відтворювали і вдосконалювали соціальні інститути для гарантованого вирішення суспільних завдань і надійної трансляції накопиченого соціального досвіду наступним поколінням» [14]. Звісно, що це певне перебільшення, але у перспективі багатьох тисячоліть саме так і виглядає: усе несуттєве і випадкове не збереглося і не запам'яталося, не увійшло у структуру соціальних інститутів і не прижилося у соціальних системах, тоді як усе раціональне поступово кумулятивно накопичувалося – таким чином сьогодення складна і доволі досконала конструкція суспільного життя виглядає як щось майже надприродне. Зокрема Т. Лукман розглядає ідентичність як феномен, який виникає завдяки діалектиці індивіда та суспільства: людина ідентифікує себе завдяки входженню у соціальні спільноти, а суспільство реалізує певні функції,

розподіляючи їх між окремими спільнотами. П. Бергер і Т. Лукман у вище названій праці називають це утворенням символічного універсуму з його внутрішнім функціональним поділом між різними сферами знання – а відповідно і між різними сферами застосування цих знань політикою, економікою, правом, релігією тощо. При цьому кожна сфера знань може отримувати дуже різне і навіть несподіване організаційне забезпечення. Навіть релігію Т. Лукман розглядає не просто як інститут, але як специфічно соціальний спосіб виправдання і задоволення людських потреб. При цьому якщо традиційні релігійні інститути зазнають соціальної критики і історичного занепаду, то їхні завдання не зникають, а їх починають виконувати не релігійні організації, а інші організації – економічні, політичні, правові, мистецькі тощо. Таким чином виникає феномен «невидимої релігії» – коли у нерелігійний спосіб вирішують релігійні потреби людини у трансцендентному, незалежному від кон'юнктури і випадкових обставин визначенні того, що таке соціальна справедливість, належний порядок тощо: «Навіть сьогодні нелегко звільнитися від етноцентричного припущення, що релігія є лише тим, що відповідає досвіду релігії в нашому суспільстві. Однак, якщо звернутися до історії дій і страждань людства, ми побачимо приголомшливе розмаїття соціальних даностей, які виконували основну релігійну функцію – розташування людських істот в історичний соціальний порядок» [137, С. 141]. Зокрема, це дає змогу пояснити концепт «політичної теології», до якого звернувся видатний німецький політичний теоретик К. Шміт [308].

Деякі філософи та соціологи – такі як П. Бергер та Т. Лукман, Е. Гідденс [50], а згодом і З. Бауман [11] – зосереджують увагу на формах соціокультурної ідентичності індивіда, яка утворюється у структурно неоднорідному суспільстві. Російські дослідниці А. Ковальова і Н. Перинська вже докладно проаналізували специфіку підходу Е. Гідденса до проблем самоідентичності через рефлексивну розбудову ним власної біографії [109]. У такий спосіб вони простежують набуття індивідом різних згаданих вище видів соціальної ідентичності та їхніх різновидів. При цьому соціалізація індивіда розглядається передусім через

два основних зустрічних соціальних процеси – інтерналізацію норм і інституалізацію поведінки особистості.

Варто зазначити, що погляди представників науки різних напрямків переплітаються та взаємно доповнюють один одного.

Продовжуючи системний розгляд феномену «ідентичність», варто зазначити, що ідентичність розглядається у контексті низки наукових підходів.

«У руслі примордіалізму (від англ. *primordial* – вихідне, споконвічне, первісне) ідентичність розглядається здебільшого як органічно притаманна людині чи соціуму риса, дана від народження або сформована на ранніх стадіях соціалізації. При цьому акцент робиться на групових діях, що мають символічний або ритуальний характер, а також на емоційній значущості групової належності. Етнос у цій системі поглядів має вигляд міжпоколінської популяції людей із досить стійкими мовнокультурними і психічними особливостями, із власною самосвідомістю. Синдром «втрати сталої ідентичності» розглядається як особиста драма індивіда і як своєрідна форма колективної депресії» [171, С. 36]. Класикою примордіалізму могло би виглядати вчення німецького філософа Йогана Готліба Фіхте, відомого теоретика нації, однак, його вчення акцентує увагу на самоусвідомленні нації, а не на матеріальних обставинах [293]. Якоюсь мірою виглядають примордіалістськи погляди Йогана Гердера, втім, його вчення більше акцентує увагу на географічному зумовленні етнічного розмаїття і акцентує увагу на культурних і передусім мовних ознаках нації [49]. Більшою мірою критеріям примордіалізму відповідає вчення Льва Гумільова, який прямо пов'язує етнос і космос, надаючи цьому навіть містичного значення, і вбачає незламну визначеність долі нації у її космічних джерелах [63]. Протилежну позицію презентує школа соціального конструктивізму [340]. «У баченні конструктивістів ідентичність, навпаки, постає як артефакт, ментальний конструкт, призначенням якого є реалізація потреби в належності до певної спільноти і відмежування від інших спільнот. У найбільш радикальних представників цього підходу (інструменталістів) ідентичність постає як суто утилітарний засіб, який дає змогу забезпечувати розв'язання тих чи інших групових

цілей. Більшість конструктивістів не сприймає ідентичність як даність, розглядаючи її як своєрідний результат самопредставлення – фантом, що зазнає постійного переформатування і є не сутнісним, не іманентним, а співвідносним і контекстуальним. Якщо є щось спільне у цих двох відмінних поглядах на ідентичність, то воно зводиться до бачення її крізь призму компетентності особи, тобто готовності розв'язувати побутові, особисті, професійні проблеми за ustalеними у певній спільноті правилами» [171, С. 36]. Варто зазначити, що інструменталізм чи політичний технократизм – це явища, які лише частково перетинаються з конструктивізмом, а насправді вони є проявами іншого родового підходу – прагматизму. Адже інструментально чи технічно можна використовувати і примордіальні, наприклад, культурно-антропологічні характеристики певної спільноти. Конструктивізм же полягає у радикальному іншому погляді на політичну реальність – він орієнтує не використовувати наявні засоби, маніпулювати ними тощо, а просто створювати тотально іншу соціальну чи, вужче, політичну реальність. Це – альтернатива примордіалізму саме у цьому сенсі, а не у прагненні бути прагматиками. Втім, можна в цілому погодитися з висновком, який пропонує Л. Нагорна: «У вітчизняній соціогуманітаристиці співіснують обидва підходи, але домінують все ж ґрунтовані на примордіалістських уявленнях. Пріоритетним є погляд на ідентичності як на продукт і елемент соціальної взаємодії, складний соціокультурний феномен, утворений в процесі соціалізації й обміну культурними цінностями. Формування індивідуальних і колективних ідентичностей розглядається як таке, що відбувається не тільки на основі глибоко закорінених архетипічних, поведінських та ідеологічних канонів, але й на інституційному фундаменті. Для української самосвідомості важливо, щоб напрям руху вибудовувався на основі «соборності» і щоб саме держава формувала прийнятну для соціуму систему пріоритетів і цілей» [171, С. 36]. Ми ще будемо згадувати ці підходи при розгляді феномену «національної ідентичності».

Особливе місце у контексті дослідження феномену «ідентичності» займає типологізації ідентичностей, пов'язана з ієрархізацією ідентифікаційної сфери. Це викликало до життя низку під-

ходів, які дозволяють «раціоналізувати» ідентифікаційну сферу. Цитуючи Л. Нагорну: «дійсно, найрізноманітніші підходи до ідентичності та національної ідентичності, зокрема, зумовлюють неймовірну перенасиченість і строкатість відповідного ідентифікаційного поля» [172, С. 20]. У цьому контексті вчена акцентує увагу на тому, що сфера соціокультурних ідентичностей є для людини найбільш актуальною і значущою: «найпростіше представити його (феномен ідентичності) у вигляді кількох орбіталей і навряд чи навіть в такий спосіб вдасться структурувати бодай основну частину термінів, що мають відношення до соціокультурних ідентичностей. Переважна більшість їх (етнічна, гендерна, професійна, регіональна та ін.) потрапить поряд з національно-громадянською ідентичністю на найближчу до ідентифікаційного «ядра» орбіту, оскільки саме вони органічно поєднують і включеність індивіда у соціальні структури й відповідну систему відносин, і його ідентифікацію із певною системою культурних цінностей. Сфера соціокультурної ідентичності – це найближчий до людини життєвий простір, в якому матеріалізується соціальний капітал, розвиваються й постійно вдосконалюються засоби життя й константи культури» [172, С. 20].

Вчена наголошує: «якщо виходити із синхронічного аспекту самоідентифікації, то в таку типологію легко вкласти усі ті рівні ідентичності, з якими стикається людина у своєму повсякденному побуті. На першому рівні перебуватиме так звана базова ідентичність – у це поняття вкладається особистісне самовизначення. На другому розміщуватиметься кластер соціокультурних ідентичностей – вікових, професійних, територіальних, гендерних, етнічних, релігійних та інших. На третьому – основоположна для кожного соціуму національно-громадянська ідентичність, а також цивілізаційні, транснаціональні, глобальна ідентичності» [172, С. 19]. Але, разом з тим, Л. Нагорна вважає, що така легкість типологізації ідентичностей наявна лише у синхронічному (просторовому) аспекті, а у діахронічному (історичному) виникають певні складнощі [172, С. 19].

Креативну відповідь на це питання знаходимо в українських дослідників О. Рафальського та З. Самчука, а саме – щодо актуа-

лізації тих чи інших типів ідентичності у контексті історичного часу. «Якщо індивід у процесі самоідентифікації орієнтований на сьогоднішній день, то це пов'язано насамперед і в основному з усвідомленням себе громадянином держави, членом професійної групи, класу і т. ін. Натомість орієнтація на минуле актуалізує етнічну ідентичність, яка базується на уявленнях про спільність походження, вірувань, традицій, цінностей історичної та міжпоколінної спадкоємності тощо. Що ж стосується орієнтації на майбутнє, то в цьому випадку ідентифікація індивіда має здебільшого політико-ідеологічну та релігійну спрямованість, зумовлену прагненням досягти певних універсально значущих (принаймні надіндивідуальних) цільових орієнтирів» [209, С. 440].

Множинність ідентичностей породжує на інструментально-практичному рівні суспільні протиріччя та конфлікти. За О. Злобіною та О. Резніком існування багатьох груп ідентифікації породжує проблему позиціонування в соціокультурному просторі, коли одні й ті самі учасники взаємодії утворюють залежно від контексту різні конфігурації «своїх», чужих та «інших». Чим масштабнішою є група «інших», тим більше в ній різноманітних підмножин.

В умовах швидкої зміни ціннісних систем на передній план виходить побудова ідентичності шляхом протиставлення. У таких випадках говорять про заперечувальну або негативну ідентичність. Крайнім виявом такої ідентичності є так звана полемічна ідентичність – з відкиданням будь якого креативного потенціалу політики [91].

Спроба дати вичерпний список джерел ситуацій, що формують ідентичність, зроблена С. Хангтінгтоном. Поряд з незалежними від людини джерелами аскриптивних самоідентифікацій (вік, стать, належність до етнічної групи, расова належність) в цьому переліку фігурують культурні (національна, мовна, релігійна, цивілізаційна належність), політичні (партійна чи фракційна належність), ідеологічні пріоритети), економічні (робота, професія, належність до страт чи класів), колективістсько-групові (соціальний статус, соціальні ролі, сім'я, друзі, клуби), територіальні (місто, область, регіон) ідентичності. Такі предме-

ти ідентифікації, як територія, культура, народ, сім'я тощо перебувають у непростих, емоційно забарвлених і постійно змінюваних відносинах [301, С. 59].

І. Кресіна розрізняє: індивідуальну й колективну, реальну та уявну, абстрактну та функціональну, стабільну та маргінальну, постійну та ситуативну ідентичність [126, С. 88]. Тут мова йде переважно про функціональну оцінку ідентичності, тобто про її прагматичний вимір. Такий підхід доповнює і загострює той більш суб'єктно-онтологічний підхід з поділом на три рівні соціальної само- ідентифікації, який ми розгорнули вище.

Сучасні трансформації світу призвели до утворення новітніх форм ідентичності. Наприклад, німецький соціолог та філософ М. Фасслер виділяє «переделектронну» та «електронну» ідентичності. «Переделектронна» ідентичність включає всю сукупність відмінних якостей, притаманних певній людині у докомп'ютерну епоху. Під впливом техногенних факторів людина формує «електронну» ідентичність, складові якої залежать від інформаційно-знакового середовища, ідентичність, що не передбачає національних чи культурних відмінностей. Оскільки джерелом ідентичності, на думку М. Фасслера, є тріада «комунікація–самоорганізація–самовизначення», в умовах віртуалізованого світу сучасності людина сама конструює себе, залежно від нею ж створених умов. Інформаційне середовище сучасного віртуалізованого суспільства породжує «змішану» ідентичність, позбавлену меж, мінливу. Змішана ідентичність як одна з форм вираження соціальної ідентичності – непостійна, гнучка, залежна від умов комунікації» [147].

Отже, в теорії вчені намагаються чітко розрізнити типи ідентичності і, навіть, побудувати струнку ієрархічну систему ідентичностей. Але, на практиці, на нашу думку, типи ідентичностей тісно пов'язані один з одним, переплетені; власне, важко зрозуміти – де закінчується один та починається інший тип. Тому, в науці їх варто сприймати як суто теоретичні конструкції, які дозволяють «препарувати» феномен ідентичності на науковому рівні.

1.2. Місце національної ідентичності у системі ідентичностей: теоретичний та практичний виміри

Серед західних учених, чії спроби осмислити проблему національної ідентичності були найбільш плідними, варто назвати У. Альтерматта, Б. Андерсона, З. Баумана, У. Бека, П. Бергера, Г. Блумера, Ф. Броделя, Р. Брюейкера, П. Бурдьє, Б. Вальденфельса, А. Віліса, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Д. Гатчінсона, Е. Гелнера, Е. Гідденса, І. Гофмана, Л. Грінфельд, М. Гроха, Р. Дарендорфа, М. Еліаде, Е. Еріксона, А. Етціоні, Р. Інглегарта, М. Кастельса, Р. Кайуа, П. Козловські, С. Леша, Х. Лінца, Г. Люббе, Т. Майера, О. Маркварда, Т. Мітчелла, Л. Нітхаммера, П. Ратленда, П. Рікера, А. Сена, Е. Сміта, П. Слотердайка, Ч. Тейлора, Е. Тоффлера, А. Турена, В. Хесле, Е. Хобсбаумана, К. Хюбнера, С. Шульмана та ін.

Найбільш розроблену концепцію національної ідентичності серед сучасних західних дослідників запропонували С. Гантінгтон, Е. Гелнер, Е. Гідденс, Ю. Габермас, А. Етціоні, Е. Сміт та К. Хюбнер. Окремі аспекти досліджуваної проблеми були висвітлені в працях Ж. Бодріяра, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Лакана, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко, Ф. Фукуяма.

Грунтовні дослідження проблеми національної ідентичності представлені у працях російських й білоруських науковців. До проблеми національної ідентичності зверталися В. Абушенко, В. Бадмаєв, Ю. Бромлей, О. Вебер, Л. Гринін, М. Губогло, Л. Гудков, Л. Дробіжева, О. Дугін, А. Здравомислов, О. Зінов'єв, В. Іноземцев, С. Кара-Мурза, Л. Карапетян, М. Кірчанов, С. Кортунів, В. Малахов, О. Панарін, В. Пантін, І. Семененко, В. Тишков, В. Толстих, Д. Тренін, А. Уткін, В. Федотова, Н. Федотова, В. Ядов та ін.

Серед вітчизняних дослідників варто назвати: В. Андрущенко, Л. Губерського, М. Вівчарика, В. Воронкову, Т. Воропай, П. Гнатенка, В. Євтуха, О. Зернецьку, А. Колодій, В. Кременя, І. Кресіну, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Лісового, В. Ляха, М. Михальченка, Л. Нагорну, М. Обушного, Н. Пашину, Ю. Павленка, М. Поповича, І. Передбороську, О. Рафаль-

ського, М. Рибачука, Ю. Римаренка, С. Римаренка, О. Рудакевича, М. Рябчука, Н. Рогозина, З. Самчука, М. Степика, А. Толстоухова, Н. Черниш, Г. Яворську та ін. Окремі аспекти проблеми збереження національної ідентичності отримали своє відображення в працях таких вітчизняних дослідників, як О. Антонюк, Є. Бистрицький, А. Бичко, І. Бойченко, Г. Волинка, М. Головатий, Є. Головаха, В. Горський, О. Гриценко, В. Даренська, Н. Костенко, О. Нельга, В. Огнев'юк, Н. Пелагеша, О. Резнік, М. Розумний, О. Рудакевич, Т. Рудницька, А. Ручка, П. Саух, А. Свідзинський, В. Степаненко, В. Табачковський, М. Тур, О. Шморгун, М. Шульга, М. Юрій, Т. Ящук та ін.

Віддаючи належне теоретичній і практичній значущості попередніх досліджень, слід визнати, що у вітчизняній політології проблема осмислення на феномену національної ідентичності не одержала комплексного осмислення і потребує адекватного, широкомасштабного, системного розгляду з позицій сучасного політологічного знання, оновлення теоретико-методологічної бази наявного дослідницького доробку.

Загально визнаним визначенням національної ідентичності є визначення класика Е. Сміта. Е. Сміт окреслює національну ідентичність як «підтримування й постійне відтворення певного набору цінностей, символів, споминів, міфів і традицій, що витворюють специфічну спадщину націй, та самоідентифікування індивіда з цією неповторною спадщиною й відповідними цінностями, символами, споминами, міфами і традиціями» [262].

Наявні і більш стисло-однозначні визначення. «Під національною ідентичністю мається на увазі почуття приналежності й відданості людини певній нації» [321].

М. Гіберно визначає національну ідентичність як «колективне почуття, засноване на вірі у приналежність до тієї самої нації та визнанні більшості атрибутів, що роблять її відмінною від інших націй» [328, С. 11].

Такі визначення не викликають заперечення, але, разом з тим, деякі українські вчені, зокрема, М. Рябчук, наголошує на тавтологічності більшості сучасних визначень та ефемерності теоретичних конструкцій цих визначень. (Очевидно, що і зазна-

чені вище визначення грішать цими вадами). Однак, разом з тим сам М. Рябчук, спираючись на світові наукові авторитети, згодом заперечує, що ці визначення, принаймні, є змістовними з точки зору виконання ними орієнтаційної функції і мають раціональний зміст. «На захист «безужиткового» терміну дуже добре висловився угорський учений Дьєрдь Шопфлін [357, С. 479] зазначивши, що ідентичність аж ніяк не є чимось ірраціональним, навпаки – вона пропонує свою власну раціональність, виконуючи роль семантичного декодера, що полегшує нам орієнтацію в довколишньому світі – зауважує М. Рябчук [253, С. 35].

Одже, національна ідентичність відіграє роль орієнтира та створює смислові конструкції для реалізації останнього.

Краще здійснити «поставлені» задачі дозволяє система кореляцій феномену «національної ідентичності» з іншими видами ідентичності.

Як слушно зауважує український вчений М. Козловець: «ідентичність як прояв тотожності та відмінності, раціонального й ірраціонального, профаного і сакрального, емоційного й семантико-міфологічного характеризується динамічністю та процесуальністю, укорінюється у свідомості людей, моделях поведінки, соціальному позиціюванні особистості тощо. У свою чергу, суб'єктивне почуття тожсамості людини, як і об'єктивна здатність самототожності соціального суб'єкта зі спільнотами, формують колективну ідентичність. Остання презентується різними типами – родова, етнічна, національна, релігійна, регіональна, цивілізаційна та ін., які, перебуваючи в суперечливій єдності, актуалізуються залежно від умов, потреб, інтересів, перспектив соціального розвитку» [112, С. 5].

Чільне місце у ієрархії ідентичностей займає співвіднесення понять «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність» («етнокультурна ідентичність»).

Американський вчений Джордж Де Вос слушно зауважує, що для багатьох громадян правових демократичних держав, особливо моноетнічних, ці дві ідентичності існують у нерозривній єдності. «Строго говорячі, – констатує він, – національність не відрізняється від етнічності». Щодо поліетнічних держав, то тут

зазначені ідентичності не співпадають, бо «етнічна ідентичність є або більш специфічною, або більш широкою ідентичністю ніж національна ідентичність» [322].

А український дослідник О. Картунов свідчить, «що на Заході (начебто – авт.) етнічна ідентичність остаточно перемогла ідентичність класову і поступово починає витискати національну ідентичність. В багатонаціональних та поліетнічних державах людина дійсно може ідентифікувати себе а) з певною етнічною групою; б) з політичною нацією або в) водночас з ними обома. При цьому вона може почувати себе абсолютно комфортно. Проте у часи етнічного ренесансу і політизації етнічності представники багатьох етнічних груп починають відчувати дискомфорт, оскільки під впливом обставин або тиском певних сил мають робити вибір між двома зазначеними ідентичностями. І на думку О. Картунова, який спирається на західних дослідників [320] це може призводити до кризи ідентичності, виникнення нових та/чи посилення старих етнонаціональних конфліктів тощо. Правовим демократичним державам в основному вдається знаходити виходи з кризових ситуацій, регулювати і пом'якшувати етнонаціональні конфлікти [100, С. 112].

Підхоплюючи цю тему, Е. Сміт відстоює точку зору на поділ національної ідентичності на західну або громадянську моделі, яка характеризується складною системою, що включає такі компоненти як історична спільна територія, закони та інститути, політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав і обов'язків, спільність громадянської культури та ідеології та етнічну, або східну модель, що характеризує такими ключовими компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану, національна культура, мова, звичаї. Очевидно, що в цих моделях різні пріоритети. Якщо для концепції громадянської ідентичності – це аспекти рівноправності громадян, то для етнічної – аспекти спільності мови, традиції, релігії, звичок [262].

Що стосується типу національної ідентичності, який переважає у країнах демократичного постсоціалістичного табору, то значна група дослідників, яка спеціалізується у галузі політичного аналізу націоналізму у постсоціалістичній «новій Європі»,

залишається на позиціях того, що особливості національної ідентичності країн цього регіону тяжіють до етнічного типу. Зокрема, можна послатися на дослідження Р. Брубейкера, Дж. Скопфліна тощо. Цікава точка зору Р. Брубейкера, який вважає, що у постсоціалістичних країнах спостерігалось та спостерігається переважання у національній ідентичності етнокультурного аспекту і брак необхідних умов для актуалізації зразків громадянської національної ідентичності. Він доходить висновку, що в цих країнах створенню державності передували націоналістичні рухи, а сама держава створювалася на користь конкретної етнополітичної групи. Пояснює це він наступним чином. По-перше, універсалістська природа ідеологічних зразків комунізму, асоційованих у більшості постсоціалістичних країн із тиском ззовні, сприяла популяризації не загальногромадянських космополітичних, а національних проєктів збереження унікальності конкретної етнічності. В таких умовах значною мірою ускладнюється виникнення громадянськості як важливого виміру національної ідентичності. По-друге, комуністична ідеологія призвела до руйнації громадянського суспільства у країнах цього типу, створивши атомізовані спільноти, засновані на відносинах недовіри та взаємної ізоляції. А тому етнонаціональні ідентичності залишилися єдиними структурами, в яких могла формуватися суспільна взаємодія на основі довіри і солідарності. По-третє, в умовах усунення комуністичною ідеологією інших ідей та цінностей етнічність лишалася єдиною (що зберіглася) формою, представленою в структурі національної ідентичності країн цього типу [27].

Саме через проблеми реалізації національної громадянської універсальної ідентичності, на нашу думку, так складно відбуваються сьогодні інтеграція України в загальноєвропейський цивілізаційно-глобалізаційний простір. Але хто знає, можливо, це, на сьогодні, запобіжник втрати Україною традиційних національних цінностей.

На підтвердження тези про переважання етнічної ідентичності над громадянською у постсоціалістичних країнах свідчать і погляди авторитетних сучасних українських науковців, які на-

полягають на майже збігу цих термінів. «Здебільшого поняття етнічної та національної ідентичності вживають як синонімічні. Однак, на відміну від етносу, нація – це те, що дано людині не від народження, а внаслідок власних зусиль і особистого вибору. Якщо етнічна ідентичність апріорі й апостеріорі примордіальна, то національна ідентичність апріорі примордіальна, а апостеріорі в основному конструктивістська. Якщо етнос не вибирають, то націю вибрати можна». – стверджують О. Рафальський та З. Самчук [209, С. 483].

В цій праці знаходимо декілька змістовних визначень поняття «етнічна ідентичність».

Етнічна ідентичність – це змістовно складне й багатоконпонентне утворення, яке включає онтологічну, емоційно-ціннісну, гносеологічну і суб'єктивно-діяльну компоненти.

Етнічна ідентичність – це один з найбільш усталених історичних видів соціальної ідентичності, який є результатом пізнавально-емоційного процесу самовизначення індивіда (соціуму) в соціокультурному просторі і характеризується усвідомленням своєї належності до певної етнічної спільноти, а також розумінням, оцінюванням і переживанням свого членства в ній [209, С. 461].

Актуалізація етнічної ідентичності відбувається в умовах конкуренції – на думку зазначених вчених. «Етнічна ідентичність постає категорією, яка віддзеркалює усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти. Вона набуває значущості й відверто загострюється здебільшого тоді, коли дві та більше етнічні групи взаємодіють і конкурують між собою. Натомість для етнічно гомогенного суспільства (наприклад, японського, монгольського, угорського, болгарського, португальського) це поняття втрачає інструментальну доцільність [209, С. 460]. Етнічність набуває виразних змістовних ознак лише за умов порівняння і комунікації: тільки в процесі взаємодії однієї етнічної групи (етнічного «Ми») з іншою (іноетнічними «Вони») етнічний фактор виявляє свої характерні специфічні ознаки [209, С. 448].

Особливо слід підкреслити інструментальне значення знань з природи ідентичності, на якій наголошують автори: «знання особливостей і закономірностей етнічної картини світу сприяє знаходженню механізмів формування гармонійного поліетнічного суспільства. Вивчення етнічної картини світу дозволяє розкрити особливості і своєрідність мислення представників того чи іншого етносу, розширити уявлення про процеси адаптації і соціалізації, виявити внутрішні механізми розвитку етносу і його культури» [209, С. 450].

За рівнем ідентифікації з етнічними спільнотами основними формами етнічної ідентичності є:

- моноетнічна ідентичність як ототожнення індивідом себе з конкретним народом;
- біетнічна ідентичність як одночасне зарахування людиною себе до двох етнічних спільнот;
- маргінальна етнічна ідентичність – труднощі з визначенням своєї етнічної належності до тієї чи іншої етнічної спільноти [209, С. 461].

Особливої уваги, на нашу думку заслуговує бачення щодо кореляції понять «етнічної» та «національної ідентичності» у роботах В. Кременя та В. Ткаченко, на позицію яких пристаємо і ми. Зупинимось на їх розлогій аргументації. Розглядаючи окреслені феномени, автори користуються терміном «етнокультурна ідентичність», в контексті його розгляду намагаючись примирити прихильників примордіалістського, конструктивістського та інструменталістського підходів. Зазначають наступне: «під етнокультурною ідентичністю розуміється складний соціально-психологічний феномен усвідомлення індивідом своєї спільноти з певною етнічною групою на основі культури, а відтак психологічне переживання цієї спільноти, що набуває певних культурних форм маніфестації. Прагнення до набуття ідентичності викликане глибокою психологічною потребою людини в упорядкованості уявлень про себе і своє місце в загальній картині світу. Така єдність з навколишнім світом забезпечується механізмом інтеграції в культурно-символічний простір етнічної спільноти.

Етнос нині також розглядається дwoяко. В першому випадку, традиційне примордіалістське розуміння етносу представляє його як об'єктивну історичну реалію в усіх історичних модифікаціях (плем'я-народність-нація), об'єднану спільним культурним ядром. В другому випадку, конструктивістське й інструменталістське розуміння трактує етнос як «уявлену спільноту», позбавлену реальних історико-культурних основ. Відтак декларується, що нібито будь-яка людина може ототожнити себе з будь-яким етносом – це право її вільного вибору. Але якраз цей момент і є надзвичайно уразливим. Навіть сприйнявши мову якоїсь спільноти, поділяючи риси її побутової культури, вдаючись до загальноприйнятої системи символів – ми можемо бути відторгнутими, якщо прийнята нами ідентичність не відповідає загальноприйнятому образу групи, до якої ми хочемо належати. Ідентичність – це продукт інтерактивної взаємодії як внутрігрупової, так і між групової» [124, С. 279]. Аргументуючи це, автори посиляються на С. Гантінгтона, адже останній стверджував: «хоча ті чи інші ідентичності в цілому й являють собою насамперед конструкти власної ідентичності, коли до цього вдаються «хто за бажанням, хто в силу необхідності, або з примусу» разом з тим люди набувають ідентичності лише тоді, коли їх приймуть у своєму колі ті, хто цю ідентичність уже набув» [301, С. 51].

«Таким чином сконструйована ідентичність, яка не має під собою реальних основ, не реалізує свої соціальні та психологічні функції, – продовжують свою думку автори, а відтак – втрачає адаптивний ресурс. Наприклад, як зазначав у свій час російський дослідник М. Губогло, навряд чи слов'янин зможе ідентифікувати себе з папуасом. Разом з тим ситуація, коли ідентичність людини зводиться до її генетичних і генеалогічних коренів, теж породжує не менш трагічний конфлікт – кризу й розмивання особистості. Дійсно, неможливо визначити ідентичність О. Пушкіна поза межами російської культури, посиляючись при цьому на його генетичні ознаки» [124, С. 280].

Ця складна ситуація, стверджують автори, може бути розв'язана лише за дотриманням принципу історизму. В процесі еволюції людства першою формою культурної ідентичності

складали архаїчні групи на основі родових відносин, закріплених в культурних формах міфу і ритуалу. Наступний етап дав другу форму ідентичності – етнічність. Тут уявлення про родову спорідненість перейшли із розряду актуальних у розряд додаткових. Головною стала інша форма – групова ідентичність на основі спільності мови, релігії, державності, міфів про історичну спорідненість тощо. Утворення сучасних націй супроводжувалося значущими соціальними й культурними трансформаціями, насамперед формуванням єдиної «надетнічної» громадянської культури, що, однак, дає підстави деяким дослідникам ставити під сумнів етнокультурну складову нації. Однак суть проблеми полягає в тому, що в процесі формування національної держави складаються не стільки інші, нові, скільки додаткові, розширені основи соціальної консолідації. У загальному підсумку національна ідентичність зберігає у своїй структурі і «парадигму роду», і етнокультурні основи соціальної консолідації, переломлюючи їх, однак, через призму уніфікованої громадянської ідентичності» [124, С. 280].

Увагу привертають підходи, що у сучасній національній ідентичності вбачають прецедентний характер: «В залежності від конкретних історичних ситуацій відбувається актуалізація будь-якого із ідентифікаційних основ і/або виникає їх симультанна (одночасна) комбінація. Частіше всього це залежить від того, який є характер реальної чи уявної небезпеки, що загрожує цілісності «одиниці виживання» [153, С. 418].

У цій же парадигмі вчені відмічають (не)лінійні тенденції: «еволюція історичних форм етнокультурної ідентичності не зводиться до лінійного руху від родової форми ідентичності (природної за своєю основою) до етнічної, а згодом і до національної, але являє собою нелінійний процес інтеграції й дистрибуції ідентифікаційних основ. В результаті складається ієрархічна вертикаль, різночасові складові якої мають здатність актуалізуватися і переструктуруватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Саме тому ми можемо розглядати і примордіалізм, і конструктивізм не взаємовиключними методичними моделями, а такими, що взаємно доповнюють одна одну» [124,

С. 281]. Оскільки, цитуючи Р. Сеннета ідентичність означає «компроміс між тим, ким людина хоче бути, і тим, ким світ дозволяє йому бути. Ні бажання, ні обставини не являються єдиним фактором – мова йде про місце людини в картині, що складена із перетинання бажань і обставин» [259, С. 120]. Відтак, жорстке прив'язування перспективи розвитку національної держави лише до етнічного фактору є штучним і науково не коректним [124, С. 281].

Це в теорії. А на практиці? Видається, що і на практиці, теж саме – для органічної еволюційної консолідації суспільства необхідно розуміння саме цієї інтегральної концепції національної ідентичності. «Як засвідчує досвід історії, будь-яка людська спільнота чи цивілізація, що самоствердилася в історії, утверджувалася в процесі плекання особливого, притаманного лише їм ідеалу, або центральної осьової ідеї. Відповідно й кожен народ, який самоствердився в національній державі, формує власну національну ідею, головне призначення якої полягає у визначенні національно-державної ідентичності в ряду інших народів світу. Ідентичність формується на перетині національно-історичної, соціально-психологічної, соціально-культурної, політико-культурної та інших сфер. У її зміст входять усталені особливості національної культури, етнічні характеристики, звичаї, вірування, міфи, моральні імперативи тощо, що у підсумки формують особливості «національного характеру». Тут мова йде й про уявлення людей про себе, і про своє місце в світі. Якщо внутрішня складова визначається баченням народу самого себе ніби «поглядом зсередини», то зовнішні складові формуються на основі ставлення до цього народу з боку оточуючого світу, так і на власному баченні народом свого місця у світі» [124, С. 298]. Цитуючи А. Тойнбі «жодна національна держава в Європі не може продемонструвати історію, яку можна було б пояснити із неї самої» [279, С. 31].

Однак, попри всю складність отримання чітких дефініцій у контексті «теорії ідентичності», спробуємо, спираючись на науковий наробок вчених, дати визначення ключовим поняттям, розуміючи, разом з тим, що почасти, «академічні» визначення

спрощують зміст цих понять. Як показують дослідження на практиці типи ідентичності тісно пов'язані один з одним, власне, важко зрозуміти – де закінчується один та починається інший. Тому, на нашу думку, в науці їх варто сприймати як суто теоретичні конструкції. Зупинимось на типах ідентичності, які розглядаються науковцями у царині політики. Це – політична ідентичність, громадянська ідентичність, державна (чи державницька ідентичність), етнічна ідентичність та, власне, національна ідентичність та спробуємо окреслити їх змістовні межі. Звернемося до вітчизняних авторів.

Оскільки проблеми співвідношення «національної» та «етнічної» ідентичності ми висвітлювали вище, тепер варто акцентувати увагу на громадянській ідентичності, оскільки остання, на нашу думку, є, найбільш вагомою складовою національної ідентичності країн, які прагнуть функціонувати на основі демократичних засад суспільного устрою.

Отже, громадянська ідентичність у більшості випадків визначається через самоотожднення з громадянином держави, тобто її громадянською спільнотою, незалежно від етнічного коріння та національного походження [299, С. 115]. Визначення «грішить» тавтологією та сформульовано від зворотного. Тобто, громадянська – це все, що не є національна та ідентична. Однак, далі, автор розлого пояснює, що «громадян об'єднують спільні організаційні цінності, особливості спільної долі (не зовсім зрозуміло – про яку долю йдеться – авт.), які програмуються однаковими для всіх вимогами, обмеженнями та можливостями певного організаційного простору» [299, С. 115]. Також, «державна як організація створює аксіологічний простір із системою цінностей, які впливають на самореалізацію особистості, формуючи її за зразками та моделями» [299, С. 115]. Постає питання, а чому це є громадянська ідентичність, а не, приміром, державна, якщо зразки для виконання громадянам створює держава?.. Далі дослідниця закріплюється на «взятих висотах» – «на відміну від національної ідентичності, яка має етнонаціональну основу – етнонаціональну культуру, традиції та генетично спільні особливості, громадянська ідентичність ґрунтується на державницьких цінно-

стях у межах глобальних організаційних утворень. Етнонаціональне при цьому є другорядним і незначущим» [299, С. 115]. Дозвольте не погодитися. Принаймні, на рівні теоретичних конструктів ми все ж таки поділяємо національну та етнічну ідентичність, або, принаймні поділяємо їх у концептах «політичної» та «етнічної» нації (перша, як раз, ґрунтується на громадянській ідентичності, але не обмежується нею, а друга виникає у разі співпадіння «етносу» та «нації» у моноетнічних державах). Тому дивно, що громадянська ідентичність обмежується державними «вказівками», а громадянська – це все що не етнічна та національна.

Вдалу спробу, на нашу думку, визначити кореляцію понять «державницька ідентичність», «громадянська ідентичність» та «національна ідентичність» у контексті аналізу поняття «політична ідентичність, знаходимо у Н. Пашиної [185]. Остання, підтримуючи ідею про надзвичайну важливість формування спільної політичної ідентичності громадян однієї держави, вважає, що більш точно варто визначати її як державницьку, а не громадянську. Дослідниця формулює наступну гіпотезу дослідження політичної ідентичності громадян сучасної України – для країн, що здійснюють трансформацію суспільно-політичного устрою, у концепті політичної ідентифікації актуалізується роль її державницької складової. Саме державницька ідентифікація громадян повинна виступати своєрідним фільтром, через який формується сприйняття (підтримка або заперечення) суспільством органів влади, політичних лідерів, ідеологій, партій та інших суб'єктів політичної діяльності.

Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт [185]... В умовах сучасного політичного та соціокультурного розвитку України найбільш перспективною є колективна модель «державницької» політичної ідентичності на основі демократичних цінностей і «державницького» патріотизму. Держав-

ницька ідентичність може бути визначена як ототожнення людини з національно-державною спільнотою, із цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав відносно інших членів цієї спільноти та держави. «Лише інститут дієздатної держави – соціальної, правової, що працює за стандартами європейської демократії, може зупинити ентропію національного буття і спрямувати вивільнену енергію українців на конструктивну творчу її самореалізацію, забезпечити формування національної ідентичності», – підтримує цю ідею український вчений М. Козловець [112, С. 19]. Дослідниця аргументує на користь поняття «державницька ідентичність» наступне – дане визначення виглядає більш коректним з огляду на те, що поняття «громадянська ідентичність» виступає, здебільшого, як категорія індивідуальна, а не колективна, яка пов'язана з певною соціальною роллю, позицією чи статусом. «Національна ідентичність» не має чіткого змісту без додаткового пояснення, які національні ознаки маються на увазі – етнічні чи політичні. Використання поняття «державницька», а не «державна» ідентифікація акцентує увагу на тому, що досліджується процес ототожнення громадянина не з державним апаратом або органами влади, а саме з державністю як соціально-економічною, політичною та соціокультурною спільністю людей, сформованою на певній території в результаті взаємодії різних громад (національних, етнічних, конфесійних тощо)» [112, С. 19].

Віддаючи належне авторці та погоджуючись з нею в певних аспектах, хотілося б вступити у полеміку. Так, дійсно, громадянська ідентичність визначається як категорія індивідуальна, при чому, В. Москаленко наголошує, що «громадянська ідентичність формується в результаті осмислення особистістю свого місця та ролі в системі політичних відносин, усвідомлення своєї самототожності, що є результатом засвоєння цінностей політичної культури суспільства» [165]. Але це утвердження є справедливим лише у контексті розгляду поняття «громадянська ідентичність» у психології – соціальній та політичній. Коли ж ми розглядаємо «громадянську ідентичність» у межах політичної науки, то долучаємося до такого конструкту як «громадянське суспіль-

ство», відчуття належності до якого може відповідати поняттю ідентифікації особистості з громадянським суспільством – у результаті цього процесу і виникає «громадянська ідентичність». Як ми наголошували, саме вона є колискою для формування «національної ідентичності», особливо, якщо йдеться про поліетнічне суспільство. Вона є, але вона не вичерпує останню. Хоча і в моноетнічному суспільстві громадянська складова національної ідентичності не є «зайвою», а є вагомою складовою національної.

Тобто, на нашу думку, поняття «національної ідентичності» найбільш широке, воно включає і парадигму «громадянської ідентичності», і етнічний компонент (в тій чи іншій мірі, в залежності від конструкту «нації»), і концепт державної ідентичності. У різних історичних та життєвих ситуаціях на перший план виходить та чи інша її складова. Більше того, національна ідентичність на інструментальному рівні «має сприяти подоланню нестійкості та амбівалентності національного самовизначення українців, ідейно-політичного протистояння, конфронтації між різними, часто несумісними формами самоідентифікації» [112, С. 3].

Як наголошують В. Кремень та В. Ткаченко: «Саме тому у добу глобалізації особливого значення набуває національна й геополітична ідентичність, що включає в себе безліч компонентів, таких як світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні взірці, національні традиції, навіть міфи й символи та стереотипи поведінки. В якості державних символів виступають не просто емблеми – герб, прапор, гімн та інші атрибути, які покликані втілити в собі ідею національно-державної єдності й величі. Більш суттєвими є інші константи державності – єдність й недоторканість території, спільність історичної долі, усталеність державної мови, врешті-решт – верховенство закону. Історичний досвід доводить: всякий лад зберігає свою життєдіяльність і ефективність до тих пір, доки більшість людей зберігає віру в його законність, справедливість і ефективність. Як тільки починають руйнуватися духовні й культурні стрижні національної ідеї, національної

ідентичності – можна говорити про занепад держави» [124, С. 298]. Ємко, системно, блискуче!

Абсолютно слушно зауважує український вчений М. Козловець у контексті аргументації щодо гнучкості та динамічності феномену «національної ідентичності» і на його позицію пристаємо і ми: «національна ідентичність (як й інші) не є константною, а постає постійним процесом формулювання компонентів національного буття, «перевизначення» національних засад, образу «ми». Формування національної ідентичності зумовлюється дією історичних, ментальних, соціально-економічних, етнодемографічних і навіть регіональних чинників. На її творення впливають і зовнішні, геополітичні чинники, в тому числі й наявність зовнішньої небезпеки [112].

Стосовно практично-прикладної та інструментальної складових національної ідентичності, вчений зазначає наступне: «надаючи конституюючого смислу існуванню людських спільнот, національна ідентичність передбачає: а) внутрішню тотожність соціальних суб'єктів у процесі сприйняття ними образу нації, відчуття стійкості й безперервності «ми в історичному, геополітичному просторі й часі; б) особистісне самоототоження з національною спільнотою; в) спосіб сенсотворення як самовизначення та самопроекування національних спільнот; г) індикатори суспільної консолідації; д) набуття національної безпеки, екзистенційної стійкості та психологічної рівноваги людини [112, С. 3]. Вичерпно, на нашу думку.

Більше того, використовуючи термінологію цього автора, зауважимо, що поняття «космополітичної ідентичності» та «транснаціональної ідентичності» виносять зміст поняття «національна ідентичності» за зовнішні межі, що ще раз дозволяє оперувати ним як цілісним внутрішньо структурованим смислом.

У цього автора також можна знайти і цілком обґрунтовану позицію щодо ролі та ваги держави у формування національної ідентичності. «Національна держава і надалі залишатиметься найважливішим суб'єктом і об'єктом ідентичності – і як носій референтних загальнонаціональних цінностей, і як ініціатор культурної політики» [112, С. 16]. «В процесі націєтворення та

становлення модерної національної ідентичності вирішальна роль належить українській державності» [112, С. 8].

Однак, власне ми стоїмо на позиціях більш виразної ролі громадянського суспільства у створенні національної ідентичності, намагаючись всіляко відійти від етатистських проектів творення ідентичності в суспільстві, що тяжіє до демократичних зразків. І у зазначеного автора знаходимо тому підтвердження – у майбутньому вага громадянської складової буде тільки збільшуватися: «...Зазначені тенденції обмежують рівень свободи держави на одному рівні, збільшуючи її можливості на інших: національному, регіональному, на рівні недержавних громадських інституцій. У майбутньому слід очікувати, що національні держави поступово втрачатимуть функції носіїв винятково суверенітету і включаться в ієрархічну вертикаль як середня ланка між міжнародними організаціями і наднаціональними органами інтеграційних угруповань та органами регіонального і муніципального управління» [112, С. 16].

Отже, не претендуючи на остаточні висновки, зазначимо, що поняття національної ідентичності використовується як найбільш змістовно широке і включає парадигми як етнічної (етнокультурної), державної (державницької) складової, так і громадянської, як ключової та сенсоутворюючої у контексті, якщо мова йде про функціонування суспільства за демократичними зразками.

У цьому контексті, Ф. Фукуяма зауважує, що «національна ідентичність в певний період заслужила погану репутацію саме тому, що її стали асоціювати з обмежувальним відчуттям належності, яке ґрунтується на етнічній належності й відоме як етнонаціоналізм. Цей тип ідентичності передбачав переслідування людей, які не належали до групи, й агресію проти іноземців заради своїх одноплемінників в інших країнах...» [296, С. 124]. Втім, вчений вважає, що національну ідентичність можна створити на основі ліберальних (читай: «плюралістичних» – авт.) і демократичних цінностей та спільного досвіду, який стане сполучною тканиною й дозволить процвітати багатонаціональним суспільствам... Така інклюзивна модель національної ідентич-

ності з кількох причин має вирішальне значення для збереження сучасного політичного устрою [296, С. 125].

Оскільки вона має потенціал для виконання наступних сенсожиттєвих функцій для суспільства: «перша – це фізична безпека. Крайній випадок того, до чого може призвести відсутність національної ідентичності, – це розпад держави та громадянська війна... Але навіть без цього слабка національна ідентичність призводить до інших серйозних проблем з безпекою. Великі політичні одиниці сильніші, ніж менші, і краще можуть себе захистити. У них більше можливостей формувати міжнародну ситуацію відповідно до власних інтересів» [296, С. 125]. Другою важливою функцією є державне управління. Ф. Фукуяма стверджує: «для хорошого управління, тобто ефективних державних послуг і низької корупції, потрібно, щоб державні чиновники ставили інтереси суспільства над своїми власними. У системно корумпованих державах політики й чиновники спрямовують колективні ресурси на власну етнічну групу, регіон, плем'я, сім'ю, політичну партію або у власну кишеню, бо не вважають своїм обов'язком обстоювати інтереси суспільства» [296, С. 125]. Це, на думку вченого, «підводить до третьої функції національної ідентичності – сприяння економічному розвитку. Якщо люди не пишаються своєю країною, то не працюватимуть на її користь. Сильна національна ідентичність у Японії, Південній Кореї та Китаї породила еліти, головним пріоритетом яких був економічний розвиток країни, а не особисте збагачення, особливо в перші десятиліття швидкого зростання економіки...» [296, С. 125]. Особливого значення, на нашу думку, набувають наступні функції національної ідентичності, що визначені Ф. Фукуямою. А саме: «розширення радіусу довіри» та «підтримка надійної системи соціального захисту, яка пом'якшує економічну нерівність». Вчений стверджує: «довіра діє наче мастило, полегшуючи економічний обмін і політичну участь. В основі довіри лежить так званий соціальний капітал, тобто здатність об'єднуватися для співпраці з іншими людьми, спираючись на неформальні норми та спільні цінності. Довіра між членами групи, об'єднаних спільною ідентичністю, зміцнюється, але соціа-

льний капітал часто не виходить за межі вузької внутрішньої групи. Крім того, сильно виражена ідентичність часто послаблює довіру між членами внутрішньої й зовнішньої груп. Суспільства процвітають завдяки довірі, але для успішного розвитку вона повинна мати максимально широкий радіус» [296, С. 126]. Щодо функції підтримки соціального захисту, то тут варто підкреслити наступне: «якщо члени суспільства вважають себе членами великої родини і мають високий рівень довіри одне до одного, то вони набагато охоче підтримають соціальні програми з допомоги своїм слабшим співвітчизникам. Сильні системи соціального забезпечення скандинавських країн спираються саме на таке сильне відчуття національної ідентичності їхніх громадян» [296, С. 126]. Підсумовуючи, Ф. Фукуяма заявляє, що, фактично всі ці функції національної ідентичності забезпечують функціонування демократії або, навіть, культури демократії. «Для функціонування демократії потрібно радитися та дискутувати, що можливо, тільки якщо люди приймають певні норми поведінки, які визначають, що можна робити і казати. Громадянам часто доводиться заради спільного блага миритися з результатами, які їм не до вподоби або яких вони хотіли би уникати. Культура толерантності та взаємного співчуття повинна переважати безкомпромісні настрої» [296, С. 127]. Зрозуміло, що ця толерантність повинна ґрунтуватися не на праві сильного, а на основі правового закону, який передбачає негласну угоду між державою і громадянами та між самими громадянами.

І, на закінчення, – досліджуючи національну ідентичність з точки зору різних підходів та побудові ієрархії ідентичностей, необхідно також наголосити на системі методів, за допомогою яких досліджується цей феномен. Український дослідник М. Рябчук, у цьому контексті наголошує – національна ідентичність є водночас культурно-антропологічним, історичним, соціологічним та політико-ідеологічним феноменом, тож потребує комбінованих методологічних підходів до її вивчення. Насамперед, її розвиток має бути описаний у певному історичному контексті, що стосується національної історії, історії ідей та історії інших держав, які справили істотний вплив на її становлення та харак-

тер. Водночас, поряд із описовим, має бути застосований системний метод. Національна ідентичність як символічна система потребує певного змістового, семантичного аналізу, з урахуванням саме української специфіки та її актуальних політичних імплікацій. Як певна ідеологія (чи низка ідеологічних уявлень) вона потребує ретельної деконструкції, для чого доречно застосувати критичний аналіз дискурсу (critical discourse analysis). Як певний психологічний феномен і як продукт певних політик, феномен національної ідентичності вимагає як історико-політичного, так і дискурсивного аналізу. І, нарешті, як соціологічний феномен національна ідентичність є суб'єктивним ставленням до певних групових цінностей, орієнтацій і поведінкових моделей, і в цьому сенсі може бути проаналізована на основі результатів соціологічних опитувань та відповідної операціоналізації отриманих даних [253, С. 53]. Додамо, що при побудові ієрархізації ідентичностей застосовується порівняльний метод.

1.3. Генеза проблематики національної ідентичності у теорії суверенітету і теорії нації

Концепція національної ідентичності має не таку довгу власну історію – попри те, що вона викликає на сьогодні численні дискусії серед науковців і політиків, а також провокує запеклі політичні баталії, які загострюються щоразу у передвиборчий період у демократичних країнах і спричиняють нерідко збройні зіткнення у країнах недемократичних. Хоча бої за національну незалежність і пов'язана з цим повсякденна робота щодо згуртування нації тривають вже не перше століття, однак сам концепт «національна ідентичність» є доволі недавнім. Тривалий час проблематика національної ідентичності визрівала в лоні дискусій щодо національного суверенітету і національної ідеї. Обидві з часом відійшли на другий план і локалізувалися: ідея суверенітету – переважно у сфері права, ідея нації – пріоритетно, у культурно-мистецькій сфері. Це не дивно, адже джерелом мір-

кувань про національний суверенітет був правовий пошук державного суверена, а ідея нації народилася передовсім з естетики і філософії романтизму. Концепт національної ідентичності мав певні теоретичні переваги та відкривав нові прагматичні перспективи, що і зумовило його появу та вже відносно тривале домінування у політичному дискурсі сучасної теорії держави і споріднених з нею теорій. Чим саме була зумовлена така еволюція – спробуємо з'ясувати у цій главі. Зауважимо, що у контексті нашої роботи, ми не ставимо задачу розглядати класичні теорії державного суверенітету (Т. Гобса, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є та інших), оскільки не це є предметом нашого дослідження, а, все ж таки, національна ідентичність у переломленні теорії суверенітету.

Зауважимо, що змістовно суверенітет як принцип досліджували, зокрема, французький політичний філософ, професор кафедри політичних наук в Університеті Парижу-VIII Жерар Мерре [154] і американський політичний філософ, професор університету Нотр-Дам Даніель Філпот [350] та інші вчені. Серед вітчизняних науковців, які зверталися до аналізу проблеми суверенітету можна згадати зокрема, І. Вдовичина [33] та С. Семчишин [257]. Розуміння ціннісних засад міжнародних легітимаційних процесів, які стосуються питань державного суверенітету також представлено у працях і виступах видатних політиків сучасності, таких як Кевін Радд [178] і Хайко Маас [207]. Однак, роль державного суверенітету у його взаємозв'язку з ідеєю нації як мобілізаційний чинник становлення концепту національної ідентичності і практик її втілення не були спеціально проаналізовані вітчизняними дослідниками.

Стенфордський онлайн-словник з філософії дає таке визначення суверенітету: «Суверенітет, хоча його значення змінювались протягом історії, також має основне значення, – верховна влада на певній території. Це сучасне поняття політичної влади. Історичні варіанти можна розуміти за трьома вимірами – утримувач суверенітету, абсолютність суверенітету та внутрішні та зовнішні виміри суверенітету» [350]. Ці три виміри варто простежити у стосунку до суверенітету держави.

Передусім, варто взяти до уваги поняття зовнішніх і внутрішніх джерел суверенітету держави – це прояснить і два інші виміри суверенітету. З одного боку, сама ідея суверенітету має нібито схилити до позиції, що суверенітет – це автономія, а відповідно зовнішні його джерела мають нібито заперечувати саму можливість суверенітету. Тим більше якраз у стосунках з іншими державами вона і претендує на суверенітет, тобто захищає верховенство свого права на своїй території і не допускає втручання права інших держав на своїй території. Тобто держави співіснують як суверени, кожна з них претендує на правову самодостатність – а також на політичну, економічну та інші види самодостатності: чим більше таких видів і чим глибша така самодостатність, тим, здавалося би, краще. Однак, політична і правова практика показують, що для такого взаємного визнання самодостатності потрібне все ж дещо спільне – те, в чому держави погоджуються і на підставі чого як спільної основи вони можуть порівнювати свою ситуацію і визнавати її тотожність у певному сенсі. Таким чином, суверенітет держави на практиці неможливий без наявності зовнішніх його джерел.

Наприклад, ще у Середні віки у Західній Європі національний суверенітет потребував певних міжнародних гарантій – від Папи Римського або ж імператора Священної Римської імперії. Про це писав зокрема М. Падуанський у своїй праці «Захисник миру» [180]. Папа або імператор виступали арбітрами у суперечках між королями та іншими суверенами, якими тоді вважали очільників держав особисто. Вся світська влада мала своєю основою Божу благодать, без якої ця влада втрачала свою легітимність і гарантії. Гарант-державець міг гарантувати щось всередині держави, якщо його підтримували ззовні, а це було можливим, якщо він мав підтримку згори – від Бога чи його уповноважених осіб на землі. Суверенітет державця був запозиченим, тимчасовим, адже повну владу над усіма створіннями має лише їхній Творець, а всі земні володарі лише позичають часточку цієї влади. Саме на цьому будувалася ієрархія владної вертикалі у Середні віки у Західній Європі – ну і, звісно, також на інших джерелах влади, але вже як підлеглих цьому, головному зовніш-

ньому, а точніше – вищому джерелу. Як би це не парадоксально звучало, однак, середньовічне розуміння того, що суверенітет держави чи будь-якої іншої соціальної інституції не може бути абсолютним, повернулося знову у часи панування сучасної демократії. Змінилася лише підстава заперечення абсолютності власного суверенітету певної інституції і, відповідно, іншими стали уявлення про зовнішні джерела авторитету як такі, що є визначальними. Дійсно, у Середні віки суверенітет держави і державця мав своїм джерелом Божий промисел, а от за нових демократій таким джерелом стала воля виборців, а міжнародний порядок, базований на церкві і волі Божій змінив міжнародний порядок, базований на наддержавних міжнародних інституціях типу ООН, МВФ, ВООЗ тощо, а також – на волі глобального громадянського суспільства.

Внутрішні джерела державного суверенітету теж не можна зрозуміти як просту тавтологію типу «причина самого себе»: держава не може бути причиною самої себе – вона має відповідати на дуже різні внутрішньо суспільні запити. Відповідно може йти мова про дуже різні внутрішні цілі державного суверенітету і дуже різні засоби їхнього досягнення. Адже мова може йти про такі речі: опертя на власну армію, опертя на підтримку власного народу, наявність власної національної еліти (політичної, бізнесової тощо), опертя на власну церкву, опертя на власну розвинену національну економічну систему, опертя на власні наукові розробки тощо. Таких внутрішніх джерел державного суверенітету може бути безліч, потрібні всі вони і кожне з них зокрема. Однак, на практиці виявляється достатньою наявність хоча би частини з них у більш-менш розвиненому стані. Якраз тут, щодо кожного з таких джерел зокрема і доречно говорити як про «причину самого себе» – громадянське суспільство, еліти, економіка, церква тощо мають спиратися самі на себе, тобто щонайменше бути здатними відтворювати самі себе, не бути дотаційними, а в ідеалі – робити це ефективно, давати прибуток, робити внесок у розвиток держави і вести за собою суспільство. Але і тут спрацьовує виведене вище правило: кожна така мала «субстанція» зміцнює не лише сама себе, але й інші всередині

держави: національна мова (або й національна культура в цілому), національна церква або національна наука – національну економіку, національну політику, національне право тощо, але і вони кожне зокрема і всі разом зміцнюють як самодостатні підсистеми держави інші державні підсистеми.

Політичні експлікації з новочасних класичних теорій суверенітету зробив Ж. Мере [154, С. 23–85], тому варто зосередитися на сучасних версіях осмислення цих класичних проблем. Ж. Мере зауважує, що новітня історія суверенітету у Європі пов'язана з поваленням імперій: вже не королівський суверенітет, а суверенітет народів, власне «демократичний суверенітет», який постає у новітніх національних демократіях, а відповідь на питання суверенітету «знайдеться не у філософських трактатах, а в самій історії» [154, С. 85]. Головне питання суверенітету тоді трансформується наступним чином: «Якщо народ – це суверен, а його воля – закон, інакше кажучи, воля його виступає як така, що запроваджує стан справедливості, то проблема у тім, щоб дізнатись, як саме виражається воля народу» [154, С. 88].

Сьогодні переосмислюють джерела суверенітету і пострадянські країни і це питання для них є вкрай актуальним. Тут суверенітет вступає «у співпрацю» з національною ідентичністю. За твердженням Дж. Кіна: «колапс радянської імперії під тиском боротьби за національне самовизначення додає емпіричної вагомості тезі про силу спільного відчуття національної ідентичності – як базової передумови для народження й зміцнення громадянського суспільства та демократії... Заклик до самоуправління нації, принаймні, звучить демократично, адже він звернений до всіх, хто належить до нації... Національна ідентичність окреслена в такий спосіб – є специфічно європейським винаходом. Це дар європейців усьому світові. Його важливість для переосмислення теорії громадянського суспільства – в тому, що така ідентичність дає громадянам почуття потрібності, впевненості в собі, власної гідності – заохочуючи їх «почувати у себе вдома», допомагаючи легко прочитувати знаки інституційного та буденного буття» [108].

Ціково, що при дослідженні суб'єкта формування національної ідентичності в сучасній Україні все частіше мова йде про інтелектуалів або інтелектуальну еліту. «Більшість сучасних націй не лише стали наслідком природного розвитку, але також свідомо формувалися інтелектуалами та політиками...», – наголошує З. Когут [110, С. 82].

І тут, як не дивно, виявляється зв'язок між кількістю високоосвічених інтелектуальних громадян у суспільстві з рівнем суверенності держави. «У суспільстві (постіндустріальному – авт.) зростає кількість активних високоосвічених, компетентних осіб, що мають навички до організації та самоорганізації, які у соціальній взаємодії самостійно можуть усвідомлювати шляхи реалізації власних інтересів та інтересів інших громадян, а також громади та суспільства в цілому. Здійснення суверенітету окремих громадян та громад забезпечує здійснення і суверенітету держави як такої» [86, С. 3]. Отже, суверенітет держави залежить від рівня суверенності осіб, які її формують. А в демократичній державі – суверенітет держави ґрунтується ще і на народному суверенітеті.

Спробуємо розтлумачити ці дві сентенції більш широко. Адже, вони взаємопов'язані. Отже, суверенітет держави та суспільства залежить від рівня суверенності осіб, які їх формують. Дійсно, суверенітет суспільства (народний суверенітет) формується у взаємовідносинах індивідів у процесі забезпечення їх життєдіяльності у соціальному й навколишньому природному середовищі. Кожний індивід має суверенне невідчужуване право на життя, на безпеку, а також культурні та соціальні права у тому обсязі, в якому вони не порушують права інших. Основою особистісного суверенітету є те, що кожний має право вільно розпоряджатися як собою, так і засобами власного фізичного та іншого життєзабезпечення [86, С. 2]. Такий баланс особистісних суверенітетів та суверенітетів соціальних груп, що їх утворюють, і, в кінцевому рахунку, суспільства, забезпечується правовою державою, яка надає цим групам рівні можливості артикулювати свої цінності та інтереси. Як стверджує французька дослідниця Д. Шнаппер: «державні інститути, якщо вони несуть у

собі політичний проект та формують політичне суспільство, а не тільки окрему етнічну групу, здатні подолати культурні та, що складніше, ідентифікувальні розбіжності. Існування націй залежить від спроможності політичного проекту вирішувати суперечки та конфлікти між соціальними, релігійними та етнічними групами» [309, С. 161].

Також правовою державою забезпечується процедурний бік реалізації народного суверенітету. «Суверенітет народу у сучасних умовах реалізується у всевладді народу, наявності демократичної форми правління та відповідній виборчій системі, реалізації національно-культурних прав. Активним суб'єктом реалізації суверенітету народу є розвинене громадянське суспільство. Суверенітет народу є важливою складовою його ідентичності... Суверенітет народу полягає у його здатності у повному обсязі визначати власну життєдіяльність у політичному, економічному та культурному аспектах» [86, С. 29].

В продовження зазначеного, варто акцентувати увагу на тому, що суверенітет держави тісно пов'язаний з її суб'єктністю. А суб'єктність держави саме і можна визначити через вільний вибір її громадянами всіх форм власної життєдіяльності, і перш за все, політичної. Якщо мова йде, дійсно, про демократичну країну. «Суб'єктність країни завжди первинна щодо суверенітету держави. Без суб'єктності суверенітет стає суто формальним, а держава, яка представляє країну, маріонетковою» [86, С. 29].

Отже, «суверенітет можна визначити як здатність соціальної системи у багатовимірному: вертикальному, ієрархічному, а також горизонтальному, мережевому (включаючи територіальний вимір) процесах своєї самоорганізації зберігати й відтворювати власну ідентичність» [86, С. 28]. Таким чином, безпосередньо підходимо до проблеми тісного взаємозв'язку між поняттями «суверенітет» та «національна ідентичність».

Ми зазначали, що суверенітет держави та суспільства залежить від ступеня суверенності осіб, які його складають. Остання, очевидно, залежить від рівня усвідомлення себе у світі. А, якщо усвідомлення, то і ідентифікації. Яка, в свою чергу, складається із самоідентифікації і ідентифікації людини іншими, тобто соці-

умом, державою тощо. Результатом процесу ідентифікації є ідентичність. Для держави з демократичними засадами важливо, щоб самоідентифікація людини та її ідентифікації соціумом, нацією, державою знаходилися в органічній єдності, а не суперечили один одному. Щоб людина мала можливість свідомо обирати власну ідентичність. Адже, коли є можливість усвідомленого вибору, тоді і формується справжнє «доросле» громадянське суспільство, а з ним і нація громадян, що буде формувати власну національну ідентичність гнучкою і сучасною у власній системі координат, а не нав'язану будь-яким внутрішньо або зовнішньо-політичним суб'єктом. А це вже безпосередньо пов'язано з суверенітетом держави. Коло замкнулося.

Чим більш консолідована країна, але не примусом, а на добровільних засадах: на ґрунті спільної національної ідентичності, тим міцніше її суверенітет. «Чим країна більш однорідна (читай «консолідована» – авт.), тим більше її шанси на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним – чи ще яким-небудь складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності та підтримання законності й порядку», – вважає німецький дослідник Р. Дарендорф [66, С. 70].

Ще одне питання: чому для формування модерної нації та забезпечення суверенітету останньої так важлива громадянська складова національної ідентичності, не зважаючи на те, що етнічна – є первинним підґрунтям її формування. У цьому контексті, варто зазначити, що поняття «громадянської ідентичності» виростає з ідеї природних прав людини. «Коллективна громадянська ідентичність конституюється разом з переходом від природного до правового стану. Вирішальним моментом при цьому є ідея фундаментальної політичної справедливості як забезпечення права на життя за кожною людиною. Завдяки укладанню взаємних угод натовп людей, які живуть у природному стані, перетворюється на політичну спільноту, тобто на спільноту громадян, яка також стає суверенною, тобто уповноваженою ухвалювати рішення від імені всіх, хто делегував їй ці повноваження. Суб'єктивний суверенітет трансформується у «народний сувере-

нітет». Лише актуалізація природного права перетворює людину на громадянина і лише завдяки такому перетворенню з'являється можливість утворення політичної спільноти, єдине завдання якої – підтримання миру, тобто протидія марнославству. Це означає, що колективна громадянська ідентичність – штучна, на відміну від багатьох інших типів колективної ідентичності, які мають «природний» характер (родина, плем'я, територіальна громада тощо)...

...Забезпечення природних прав вимагає штучної колективної ідентичності, і, навпаки, природні спільноти не мають стосунку до природних прав. Чому ми не можемо говорити про природні права стосовно природних спільнот? Насамперед через те, що у природних спільнот, як правило, немає потреби в актуалізації природних прав... Природний характер цих спільнот не забезпечує природність права кожного її члена», – стверджують автори наукового видання «Національна ідентичність і громадянське суспільство» Є. Бистрицький, С. Пролєєв, О. Білий та ін. [20, С. 241–242]. А нація саме і визначається як певна вихідна, природна, субстанційна спільнота. Але в ній не існує ще механізмів, щоб врегулювати конфліктні ситуації, захистити людину від свавілля інших тощо. «Хоч яким чином ми інтерпретували б природний стан (як стан війни (Т. Гоббс – авт.) чи як стан миру та гармонії (Ж.-Ж. Руссо-авт.), він все одно залишається суперечливим», – стверджують науковці [20, С. 242]. Тому для формування нації в сучасному модерному контексті, а також національної ідентичності, безумовно, важлива громадянська складова, що забезпечується правовою державою, бо «модерна людина володарює «від природи». Це суверен, який вихідним чином має «право на все». І якщо він частково і поступається цим правом...то через необхідність забезпечити собі первісне і фундаментальне право – право на самозбереження як реальну підвалину цього самого суверенітету» [20, С. 243]. Вважаємо, що «право на самозбереження», звісно, трактується тут не вузько – як фізичне, а безумовно, як всебічне збереження та розвиток всіх сутнісних фізичних та духовних характеристик людини.

Отже, варто зазначити, що такі поняття як «суверенітет» та «національна ідентичність» глибинно пов'язані між собою. Вони мають складну внутрішню сутність і формуються з цілої низки складових. Державний суверенітет в сучасних демократичних державах тісно пов'язаний із народним суверенітетом, а останній, в свою чергу не може існувати без суверенітету особи. А національна ідентичність має інтеграційні зв'язки із суверенітетом через свою громадянську складову, без якої важко уявити існування сучасних націй.

Однак, сучасні дослідники звернули увагу на те, що глобалізація підважує суверенітет національної держави – в усякому разі, у класичному його витлумаченні. Однак, чи означає це втрату національною державою свого суверенітету, чи означає це кінець самої національної держави? Чи, можливо, мова йде швидше про зміну чи коригування засад суверенітету, уточнення балансу між внутрішніми і зовнішніми його джерелами? Якщо мова йде саме про останнє, то суверенітет держави у його вже доволі тривалій історії вже неодноразово зазнавав відчутні зміни своїх засад і джерел – зі збереженням самого суверенітету і збереженням держави, хоча і з уточненням того, що мають на увазі під її національними засадами.

Якщо у ХІХ столітті здобуття державного суверенітету поставало як достатня передумова розвитку національної держави в бік демократії, то на сьогодні, в глобалізованому суспільстві суверенітет у традиційному його форматі і «пакеті» ознак просто неможливий, а прагнення його обґрунтувати виключно національною ідентичністю призводить лише до того, що разом із надмірним суверенітетом зазнає критики і неминучої поразки і сама національна ідентичність. Національні кордони визначаються вже не географічними координатами, а ступенем впливу національної держави: деякі держави свою сферу впливу просунули далеко за межі своїх номінальних кордонів, а деякі не мають реального суверенітету навіть у своїх власних «законних» теренах.

Таким чином, сучасна національна ідентичність має забезпечувати цей суверенітет реальним авторитетом своєї національної ідеї, яку слід просувати по всьому світу в будь-яких мож-

ливих проявах. Практично кожна нація світу вже давно не є за-капсульованою у національних кордонах, але через свою діаспору, через поширення своєї продукції і своїх послуг представлена далеко за межами своїх номінальних державних кордонів. І цей реальний вплив формує у світі зацікавленість у існуванні такої держави нерідко не меншою мірою, аніж патріотичні прагнення громадян цієї держави.

Ба більше – Ф. Фукуяма у книзі «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості» артикулює наступне: «Ті, кого можна назвати «світовими космополітами», твердять, що самі поняття національної ідентичності й державного суверенітету застарілі й на їхнє місце мають прийти ширші транснаціональні ідентичності та інституції» [296, С. 12].

Дійсно, одним із викликів суверенітету держави постає ідея «світової держави» і, відповідно, «світового уряду». Зокрема, український дослідник І. Вдовичин зауважує, що глобалізація спричинила критику концепту суверенної держави і появу альтернативного концепту «світової держави»: «Останнім часом знову надзвичайно впливовими (і навіть домінуючими) стали різноманітні варіанти соціальної інженерії, серед яких найбільше виокремлюється проект «світової держави». Прихильники такого варіанта вдосконалення управління розраховують, що влада, здійснювана з єдиного центру, забезпечить оперативне вирішення проблем людства. Прихильники цього підходу наполягають, що традиційні підходи виглядають нестійкими і вже не відповідають часу, і отож вони популяризують ідею руйнування суверенітету держави» [33, С. 19]. Ці ідеї, втім, аж ніяк не можна назвати новими: доцільність централізованого раціонального управління обґрунтовував Е. Дюркгайм, щоправда для розвинених суспільств, а не для усього людства [83]. Але ще раніше К. Маркс і Ф. Енгельс засвідчували становлення глобального капіталізму, якому він прагнув протиставити інтернаціонал комуністів [149]. Однак, за останнє століття, а особливо – у останні десятиліття, а саме після розпаду СРСР, падіння «залізної завіси» і встановлення єдиного світового ринку, який майже не має

винятків, ці ідеї набули своє організаційне втілення, причому доволі розгалужене.

При цьому, на думку І. Вдовичина, «центр монополізує за собою керівництво, відповідальність перекладається на суверенні держави, обмежені в ресурсах, які вони будуть спроможні самостійно мобілізувати для вирішення проблем територій» [33, С. 19]. «Претендентом номер один» на роль світового уряду, на перший погляд, виступає Організація об'єднаних націй (ООН), яка має для цього більш, ніж достатні моральні підстави: навіть сам факт утворення ООН був результатом завершення Другої світової війни і прагнення забезпечити мир у світі. Для цього необхідно було усунути об'єктивні причини виникнення воєн – світову економічну, політичну і культурну несправедливість, суттєві асиметрії і перекося, які залишила практично зруйнована на той час система світового колоніалізму.

У 2016 році один з лідерів ООН – екс-прем'єр Австралії Кевін Радд, так сформулював її основні цілі: «Якби можна було стиснути ці цінності і місію, що базується на них, в одне речення, воно могло б звучати так: «Організація Об'єднаних Націй захищає нас захищати гідність, властиве всім людям, шляхом запобігання війни, налагодження стійкого миру, надання всім фундаментальної соціальної та економічної справедливості, збереження нашої спільної планети і, в разі природних або гуманітарних катастроф, спільних дій для порятунку інших членів людської сім'ї, які перебувають в нужді» [178]. Принцип мультилатералізму, на який посилається К. Радд, відомий доволі давно, однак останні роки йому надають нової організаційної форми і все більш активно просувають країни, які не претендують на роль одноосібного світового гегемона – Франція, Канада, Японія, Німеччина. Нині готовність до участі у новій організаційній структурі – «Альянсу за мультилатералізм» декларувало понад 50 країн світу. Про це, зокрема, говорив міністр закордонних справ Німеччини Хайко Маас у 2018 році на полях Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку на установчій конференції цього альянсу. Цю подію висвітлювала інформаційна агенція Deutsche Welle: «Мультилатералізм – це принцип побудови відносин між державами,

що ґрунтується на механізмі багатосторонніх угод, що дозволяють кожній державі користуватися привілеями в стосунках з усіма партнерами. В рамках даної моделі не передбачається чітко обмежене членство, як у випадку з «сімкою» або «двадцяткою», проте передбачено реформування міжнародних інститутів і зміцнення інтернаціональних домовленостей» [207]. Втім, такий Альянс не можна розглядати як наддержавну організацію – це міждержавне об'єднання.

Тому, багато дослідників скептично дивляться на можливість створення ефективного і впливового єдиного світового центру прийняття глобальних політичних рішень. Так, згаданий вище І. Вдовичин критично ставиться до такого проекту світової, чи то глобальної держави: «Глобальна держава власне є закритою системою, і її занепад є більш очевидним і руйнівним, ніж сукупності суверенних держав, які творять відкриту систему» [33, С. 24]. Це судження, на нашу думку, не варто сприймати як вирок глобалізації, але лише як критику спроб охопити розмаїття соціальних процесів планетарного масштабу якоюсь однією моделлю, однією схемою. Натомість, сукупність суверенних держав, які протистоять спробам глобальної уніфікації, не є першопричиною неможливості «глобальної держави» як однієї інституції. Швидше варто говорити про те, що множинність міжнародних соціальних інституцій і соціальних організацій, які кожна по-своєму виконують частину функцій «глобальної держави», має причиною свого існування глобальне громадянське суспільство. Дійсно, суверенні держави поступаються частиною свого суверенітету міжнародним і наддержавним утворенням, у тому числі глобальним, тому, що наявні соціальні процеси, які давно вийшли за національні рамки і мають сутнісно міжнародний характер, тобто можливі саме як міжнародні. Н. Луман описував ці процеси як появу світових соціальних систем [141]. Таким чином, і поява глобального громадянського суспільства, і поява глобальних соціальних інституцій є результатом реалізації потреб обслуговування світових соціальних систем – економіки, політики, науки, права тощо. Відповідно, вже не державний суверенітет і національна держава поставали як рамкові умови ро-

звітку національної політики, науки, господарства, права тощо, а навпаки – світові соціальні системи висувають для них свої умови.

Дійсно, наявність глобального громадянського суспільства швидше перешкоджає, аніж сприяє створенню наддержавних структур, які виконували би функції «світового уряду». Концепт глобального громадянського суспільства об'єднав у собі ті тенденції, які ще раніше виникли і поступово посилювалися і зближувалися, поки не стало зрозуміло, що вони складають єдину картину цілісного суспільно-політичного феномену. Український політолог В. Бебик, зокрема, називає такі «ознаки глобального громадянського суспільства: відокремлена від новостворюваної глобальної держави (наддержавних, міждержавних і державно-національних утворень) сукупність структур, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань, соціальних груп, націй тощо; вільні відносини між суб'єктами глобального громадянського суспільства; поцінування громадянських прав і прав націй та народів вище за глобальні (наддержавні і міждержавні) угоди та державно-національні закони; забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму; наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку; саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями і добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм – регуляторів суспільного життя; розмаїття соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив; збереження національних, соціальних та інших традицій, культури тощо» [12, С. 141–142]. Як бачимо, багато в чому глобальне громадянське суспільство має спільні ознаки з феноменом мультилатералізму. Це не дивно, адже держава є вивершенням громадянського суспільства, його інструментом і виразником його інтегрального розумного задуму, як вважав Г. Гегель [47]. В усякому разі варто стверджувати, що якщо формування глобального громадянського суспільства сприяло становленню «глобальної держави» чи тих

наддержавних політичних структур, які виконують почасти її функції, то відтоді, як такі структури виникли, вони самі почали активно сприяти становленню і розвитку глобального громадянського суспільства. З певного часу розвиток глобального громадянського суспільства вже не є переважно стихійним процесом, але навпаки, все більшою мірою перетворюється на інституційно керований соціальний процес, точніше множину взаємопов'язаних процесів.

С. Семчишин зазначає: «...в умовах глобалізації суверенітет як визначальна характеристика держави також змінює своє сутнісне значення і потребує нового концептуального оформлення. З огляду на це, неабиякої уваги заслуговує постановка проблеми ролі держави та суверенітету як її визначального атрибуту в феміністських підходах, оскільки вони намагаються розглядати міжнародні відносини із зорієнтованих на статеві аспекти перспектив, причому центральним елементом виступає ієрархічність відносин між статями (gender). Такий погляд виходить із того, що gender визначає не лише статеву ідентичність, але й як структурний концепт проникає у всі сфери суспільної, політичної, а тому й міжнародної діяльності» [257, С. 260]. Авторка наголошує на «фемінному» характері самих міждержавних взаємин, а не просто на приході жінок у політику взагалі чи жінок-політичних лідерів на керівні посади у великій політиці. На місце войовничих «чоловічих» міждержавних змагань прийшли партнерські і колежанські «жіночі» інтернаціональні відносини.

На наш погляд, не можна пояснювати усі зміни, а тим більше лише зміни на краще, саме гендерними характеристиками міждержавних взаємин, але той факт, що так чи інакше, але суверенітет національної держави зберіг свою пріоритетну значущість для існування держави також і за доби глобалізації – не викликає сумнівів. Різноманітні міждержавні і навіть наддержавні організації здебільшого використовують у своїх інтересах окремі держави (звісно, що більшою мірою – провідні держави світу) – вони й досі більшою мірою є інструментом міжнародних взаємин, аніж їхнім суб'єктом, тим більше – визначальним. Однак, ті можливості, які надає глобалізація для несилового утвер-

дження зовнішніх джерел суверенітету держави, змінюють до певної міри і його функції, і саму його сутність. Суверенітет все більшою мірою набуває функціонального, організаційного значення, і все меншою мірою є диктатом авторитету виняткового характеру, як це було у традиції «Левіафана» Томаса Гоббса [51].

Глобальна держава постає не як заміщення національної держави, а лише як принцип взаємозалежності і вираження необхідності співробітництва між сучасними національними державами. Глобальне громадянське суспільство породжує потребу у принципі мультилатералізму між сучасними державами, тобто потребу у їхній конструктивній взаємодії на основі взаємної поваги до ідеї національної ідентичності та її похідних – національних інтересів, національних цінностей тощо.

Попри те, що дехто вважає, що підтримання різних культур – етнічних, гендерних, локальних і діаспорних – є обов'язком держави як щось само по собі цінне. Однак, держава має певні зобов'язання лише там, де вона має певний інтерес: лише те, що працює на зміцнення держави, на її захист від зовнішньої агресії і внутрішнього розбрату, може бути предметом її системного захисту, підтримки і всілякого піклування. І навпаки – те, що становить загрозу інтересам держави, вона не лише не зобов'язана підтримувати, але навпаки – має інтерес і завдання обмежувати і мінімізувати у впливі та розвитку. Гуманітарна політика держави має бути спрямована на зміцнення її суверенітету, а відповідно, може більшою або меншою мірою збігатися з гуманітарними політиками окремих культурних груп, які утворюють громадяни цієї держави. Це означає, що такі культурні групи мають взяти на себе певні зобов'язання щодо підтримки держави і послідовно виконувати ці зобов'язання, якщо вони розраховують на державне сприяння їхнім партикулярним інтересам. Втіленням і квінтесенцією такої згуртованості окремих культурних груп докола завдання забезпечення суверенітету держави є визнання ними спільної національної ідеї, національної ідентичності – не на етнічних, а на спільних політичних засадах. Спільна національна ідентичність легітимує суверенітет держави у їхніх очах. Саме через реалізацію інтегруючої національної ідентичності, а

не як сторонній спонсор, держава надає сприяння різним культурним групам. З іншого боку, держава не може апріорі приймати або апріорі відкидати таке сприяння – воно має залежати від наявності або відсутності виконуваних зобов'язань культурної групи щодо держави (звісно, в межах правової законності).

Якби українська держава до 2013 року займала більш чітку позицію у обмеженні тривалого проросійського впливу, в тому числі і інформаційного, на території Криму і Донбасу, тоді значно складніше було б Російській Федерації здійснювати окупацію і анексію цих територій. Доводиться визнати, що подібний вплив здійснюється на всій території України і триває від самого початку відновлення незалежності України у 1991 році.

Зокрема, багато у чому схожа ситуація складається зараз у прикордонних з Румунією районах Чернівецької області у контексті впливу на громадян України з боку Румунії: «У таких районах (особливо в місцях компактних поселень етнічних меншин) має місце значний іноземний інформаційно-культурний вплив на населення прикордонних територій» [250, С. 18]. Аналогічні надмірно активні вплив і втручання в суспільне життя мешканців в українському прикордонні у Закарпатській області здійснює Угорщина: «Однією з важливих складових частин гуманітарної політики Угорщини є підтримка угорської діаспори, зокрема й в Україні... Захист угорських меншин, зокрема й на Закарпатті, залишається важливим політичним інструментом і використовується Будапештом у геополітичній грі на тлі російської гібридної війни» [136]. Звісно, далеко не кожна етнічна діаспора на території України проводить гуманітарну політику, яка не враховує, або у другу чергу враховує інтереси української держави. Однак, наведені приклади доводять неможливість проведення політики безумовної державної підтримки усіх ініціатив усіх культурних меншин.

Разом з тим, держава повинна створювати сприятливі умови для діяльності організацій, якщо їхні цілі, принаймні, не суперечать національним інтересам країни, але у будь-якому разі держава зобов'язана у розумних межах контролювати їхню діяльність і обмежувати її у випадках, коли ця діяльність починає за-

грозувати цим інтересам та чинному законодавству. Тому першочерговим завданням захисту державного суверенітету є стримування відцентрових тенденцій і навпаки – мобілізація інтеграції різних культурних груп довкола національних інтересів України як держави. Зрозуміло, що національна ідентичність за цих умов не може базуватися на концепції моноетнічності української державності, але на концепції свідомої національної самоідентифікації, за зразком, запропонованим свого часу британським політичним теоретиком Б. Андерсоном [3]. Національна ідея має стати не ідеєю однієї етнічної групи, а ідеєю об'єднання різних етнічних груп, і взагалі усіх культурних груп країни довкола ідеї державності. Національна ідея має визріти у національну ідею своєї держави. Задля утвердження цієї держави смислоутворююча нація, зокрема, має створити належні умови для розвитку усіх етнічних спільнот країни – за умови їх долучення до спільної справи державного будівництва.

Національна ідея, яка виконує функцію інтеграції усіх культурних груп країни, є предметом захисту суверенітету держави: не держава сама по собі заслуговує на суверенітет, а лише держава як втілення національної ідеї. Таким чином, лише за умови стратегічного забезпечення внутрішніх джерел суверенітету держава стає не лише можливим, але й доцільним звернення до його зовнішніх джерел. Лише якщо у державі – як у її керівників, у державному апараті, так і у громадянському суспільстві, серед громадян та різних культурних груп – є чітке бачення національних інтересів держави, а також наявні дієві механізми мобілізації громадян довкола національної ідеї цієї держави і формування власної національної ідентичності, лише за цієї умови зовнішні джерела суверенітету держави можуть спрацювати і додатково зміцнити те, що вже має свій внутрішній стрижень.

1.4. Методологічні аспекти обґрунтування консолідаційної моделі національної ідентичності

Досліджуючи тему політичної консолідації, неможливо не звернути увагу на те, що у сучасній спеціальній літературі ця тема майже повністю редукується до теми демократичної консолідації. Навряд чи це коректно з погляду політичної теорії, однак з погляду політичної прагматики така ситуація є цілком зрозумілою: розробляють теоретично саме те, що прагнуть втілити на практиці. Втім, маємо розібратися у основних рисах з головними характеристиками політичної консолідації в усіх її проявах.

Отже, демократична консолідація своєю специфікою має завдання об'єднання зусиль основних політичних сил певної країни довкола збереження демократичних цінностей і недопущення втрати здобутків демократії і забезпечення від сповзання у політичні режими, які є антиподами демократії – передусім, авторитаризм чи тоталітаризм. Не варто, втім, повністю відкидати і більш радикальну загрозу демократичній державі (як і будь-якій іншій державі) – загрозу втрати державної легітимності і державної спроможності як таких, тобто унеможливлення переходу держави у статус держави-невдахи (*failed state*). Професор іспанського університету Карлоса III у Мадриді Роберт Фішман зауважує, що «для багатьох дослідників консолідації демократична консолідація означає посилення умов, сприятливих для демократичного виживання» [335, С. 305]. Що це означає? Чи означає це, що лібералізм як ідеологічна основа сучасної демократії має перемагати усі інші ідеології у глобальному масштабі, як це спочатку бачив Ф. Фукуяма та його однодумці [297]. Чи, можливо, цілком достатньо, щоби демократія була лише «єдиною грою у місті», як вважали Х. Лінц і А. Степан [343, С. 199], тобто щоб у окремій країні не було альтернативи демократичному способу здійснення політики? Вочевидь, це надто спрощене бачення демократичної консолідації – як для світу, так навіть і для окремої

країни: завжди, щонайменше як маргінальні політичні сили, наявні популістичні партії, які легко можуть перетворитися на основу для авторитаризму чи навіть тоталітаризму, що неодноразово демонструвало ХХ століття, а подекуди демонструє і століття ХХІ. Звісно, лише мінімальним завданням для демократичної держави є те, яке зазначає Роберт Фішман: «Основним прагненням, що лежить в основі виміру консолідації, є просто те, що демократичні режими досягають стабільності – тобто, вони мають здатність виживати» [335, С. 305]. На нашу думку, політична консолідація у державі є основою її розвитку, у тому числі й передусім – політичного розвитку. Без такого розвитку стабільність може легко перейти у стан політичної і суспільної стагнації, громадян охопить політична апатія і демократія може зазнати основної своєї загрози – ослаблення політичної участі громадян у політичному житті своєї країни. Тому політичну мобілізацію ми вважаємо одним з головних завдань політичної консолідації, а відповідно – одним із головних індикаторів її наявності у державі.

Роберт Фішман зауважує, що «дослідження консолідації режимів є однією з найбільш розроблених тем у численній літературі про демократичну мінливість» [335, С. 305]. Політичну консолідацію сучасними дослідниками аналізують в залежності від того, який саме політичний режим прагне її досягнути: тоталітарний, авторитарний чи демократичний.

Дійсно, тоталітаризм, як видається на сьогодні, вже відійшов у політичне минуле, а відповідно, значно зменшилася кількість досліджень тоталітаризму. Наприклад, класичні дослідження німецького нацизму здійснені як самими німцями [25], так і американськими дослідниками [307]. Усі ці дослідники доходять практично одного висновку: нацизм на перших порах (хоча й сумнівними методами) зумів досягнути високого ступеню політичної консолідації німецького суспільства – в усякому разі незрівнянно вищого, порівняно з Веймарською республікою. Особливо чітко це простежує у своїй праці американський дослідник Вільям Ширер. Переваги і недоліки радянського напівтоталітарного суспільства проаналізовано, наприклад, у праці нобелівсь-

кого лауреата Фрідріха фон Гаєка [300]. Досягнення достатньо високого рівня політичної консолідації суспільства – шляхом репресій і майже перманентних воєн не меншою мірою, аніж завдяки тоталітарній ідеології і ліквідації багатопартійної системи – є незаперечною характеристикою тоталітарних режимів.

Проблеми політичної консолідації у країнах з авторитарними режимами також були предметом політичного аналізу. Зокрема, можна навести працю Крістіана Гьобеля, у якій він здійснює огляд основних досліджень авторитарної консолідації [329]. Значною мірою, дослідження авторитарної консолідації здійснювалися у руслі або у полеміці з теорією демократичного транзиту, яку обґрунтував Семюель Гантінгтон [302].

Класичні дослідження демократичної консолідації здійснювали зокрема такі зарубіжні вчені, як Джерард Александер (2002), Лоренс Вайтгед (1986), Річард Гунтер (1992), Ларі Даймонд (1999), Нікофорос Діамандурос, Тері Карл (1990), Хуан Лінц (1996), Гільєрмо О'Донел (1986, 1996), Адам Пшеворські (2000), Алфред Степан (1993, 1996), Андреас Шендлер (1998), Філіп Шмітер (1986) та інші. При цьому наголос традиційно робили на «нові демократії», переважно – ті, що знаходилися у перехідному («транзитному») стані від авторитаризму до демократії. Найчастіше при цьому звертали увагу на країни Латинської Америки і Східної Європи. Дуже багато уваги приділяли інституційному забезпеченню такого переходу, а саме запровадженню формальних демократичних інституцій у країнах, які взяли курс на встановлення демократії.

Специфіка нашого підходу полягатиме у зверненні до іншого погляду на консолідацію – як таку, що забезпечується процедурно, передусім завдяки методам деліберативної демократії. Хоча, сама деліберативність, хоча і у доволі обмеженому і специфічно препарованому вигляді все частіше стає інструментом для політичної консолідації не лише демократичних режимів. Так, щодо авторитарної консолідації Крістіан Гьобель, зазначає, що «довговічність авторитарного режиму зростає настільки, наскільки елітам цього режиму вдається замінити примус управлінням шляхом організації, регулювання та управління дискур-

сами. Це надає їм ширший – і менш затратний – спектр варіантів вирішення соціальних проблем та викликів режиму, ніж просто залякування чи репресії проти опонентів» [329, С. 176]. Це не означає, що ми вбачаємо можливим відхід від демократії та її політичних цінностей, однак бере до уваги ситуацію, яку Джорджо Агамбен описує як «державу винятку», тобто фактичний перехід більшості демократій, і навіть «старих» до практикування недемократичних політичних методів у кризових ситуаціях [1]. Ми ж наголошуємо на тому, що демократія при цьому зовсім не обов'язково перетворюється поступово на диктатуру, як фаталістично стверджує Дж. Агамбен, але балансує на межі між демократією у повному обсязі і демократією обмеженої дії. Наскільки такий баланс збереже у своїй основі демократію – залежить не лише від збереження формальних демократичних інститутів, але і від дотримання базових демократичних процедур, серед яких демократичне обговорення – до, під час і після прийняття політичних рішень – є однією з ключових вимог.

В межах процедурно-деліберативного підходу до визначення оптимальної консолідаційної моделі для сучасної держави, яка є конституційною і демократичною, все ж залишається доволі широкий вибір шляхів досягнення політичної консолідації. Зокрема, може йти мова щодо того, що таку консолідацію можуть забезпечувати або ж парламентаризм, або ж переважно президентська гілка влади – президенталізм [359]. Ми вважаємо, що жорстке протиставлення цих двох шляхів досягнення політичної консолідації є більшою мірою контрпродуктивним, тоді як віднайдення можливостей комбінувати їх застосування забезпечує щонайменше вищу стабільність демократичної консолідації. Це та подібні дослідження переводять вирішення проблеми політичної консолідації у площину неоінституціоналізму. Таким чином, процедурне забезпечення успішного здійснення перемовин і досягнення суспільного і політичного консенсусу щодо завдань, шляхів і методів досягнення консолідації варто покладати передусім на політичні (і частково також інші соціальні) інститути. Гільермо О'Донел, всесвітньо відомий аргентинський політолог, який тривалий час працював у США, нараховує набагато

більше інституційних можливостей досягнення політичної консолідації, окрім названих вище парламентаризму та президенталізму – для нього значущими є «такі інституційні особливості, як парламентаризм чи президентство, централізм чи федералізм, мажоритаризм чи консенсуалізм, а також наявність або відсутність письмової конституції та судового контролю» [347, С. 36]. Вочевидь, цей більш широкий список інституційних засобів досягнення політичної консолідації є далеко не вичерпним. Не менш очевидно, що більшою чи меншою мірою ці інструменти політичної консолідації використовують також не лише демократичні режими. Але для демократичних режимів це означає таке: «Коли вибори та пов'язані з ними свободи інституціоналізуються, можна сказати, що поліархія (або політична демократія) є «консолідованою», тобто, швидше за все, буде тривати» [347, С. 37]. Таким чином, для О'Донела політична консолідація є інтегрованою характеристикою успішної інституалізації політичного процесу у певній країні.

Втім, успішна політична консолідація, на думку О'Донела, властива передусім сучасним розвиненим демократіям і, крім інституцій, потребує також слідування громадянами певним неформальним правилам поведінки, які також можуть виходити за рамки інститутів: «Поліархія – щасливий результат багатомісячних процесів, переважно в країнах глобального Північного Заходу. Незважаючи на безліч варіацій між цими країнами, поліархія втілюється в інституційному пакеті: наборі правил та інститутів (багато з них втілені у складних організаціях), явно оформлених в конституціях та допоміжних законодавчих актах. Правила повинні визначати, як поведуться особи в інститутах та особи, які взаємодіють з інститутами» [347, С. 39]. Самі по собі інститути не можуть гарантувати демократичну консолідацію, адже їх можуть використовувати для досягнення цілей, які виходять за межі цих демократичних інститутів, причому таке використання може сягати значних масштабів і навіть перевершувати основне призначення цих демократичних інститутів, саме набуваючи статусу впливового недемократичного інституту: «Багатьом новим поліархіям не бракує інституціоналізації, але фіксація на ви-

сокоформалізованих і складних організаціях заважає нам побачити надзвичайно впливовий, неформальний, а часом і прихований інститут: клієнтелізм і, загальніше, партикуляризм» [347, С. 40]. Партикуляризм як домінування приватних інтересів над державними може становити суттєву загрозу демократичній консолідації: «Поєднання інституціоналізованих виборів, партикуляризму як домінуючого політичного інституту та великого розриву між формальними правилами та тим, як насправді працює більшість політичних інституцій, створює сильну спорідненість з делегативними, а не представницькими поняттями політичної влади. Під цим я маю на увазі цезаристичну, плебісцитарну виконавчу владу, котра колись обрана, вважає себе повноваженою керувати країною, як вважає за потрібне. Підкріплені нагальними ситуаціями серйозних соціально-економічних криз та співзвучні давнім *volkisch* (народницьким – нім.), неіндивідуалістичним уявленням про політику, делегативні практики стрімко намагаються протистояти офіційній політичній інституціоналізації; конгрес, судова система та різні державні органи контролю розглядаються як перешкоди для належного виконання завдань, які виборці делегували виконавчій владі» [347, С. 44–45]. Слідування формальним вимогам демократичних інститутів тоді перетворюється на імітацію і профанацію демократії, а консолідація починає базуватися на зовсім недемократичних засадах: «З одного боку, віддаючи належне формальним правилам, ці ритуали та дискурси заохочують вимоги дотримуватися цих правил по-справжньому та здійснювати переважно орієнтовану на суспільство державну поведінку. З іншого боку, кричуще лицемірство багатьох із цих ритуалів та дискурсів породжує цинізм щодо інститутів поліархії, їхніх діючих осіб та «політиків» загалом. Поки цей другий наслідок добре помітний, партикуляризм сприймається як дещо само собою зрозуміле і практикується як основний спосіб завоювання та володіння політичною владою» [347, С. 41]. Партикуляризм постає як основний опонент демократичної консолідації, адже при пануванні партикуляризму домінують не інтереси усього суспільства, а інтереси певної партикулярної групи, а змушувати суспільство слідувати їм за до-

помоги демократичних методів неможливо – необхідні обман, підкуп, насильство тощо, тобто усе те, проти чого виступає демократія в принципі. Таким чином, для О’Донела «головним критерієм демократичної консолідації чи інституціоналізації є більш-менш чітко визначена достатньо тісна відповідність між формальними правилами та фактичною поведінкою» [347, С. 41].

Найважливішим засобом досягнення демократичної консолідації є верховенство права – права, закріпленого у формальних інституціях, а не права сильного. «Всі формально інституціоналізовані поліархії включають різні відомства, наділені законодавчо визначеними повноваженнями санкціонувати протиправні чи інші неналежні дії інших державних діячів. Це є тим виразом верховенства права, який часто упускають з уваги в одній із сфер, де його найважче імплантувати, тобто до державних діячів, особливо високопосадовців» [347, С. 44]. Навіть якщо приватні особи намагаються повсякчас у чомусь порушити консолідовані інтереси суспільства, їх з високим ступенем імовірності доволі швидко зупинить система формалізованих демократичних інститутів: «Незважаючи на те, що її фактичне функціонування далеке від досконалості, ця мережа кордонів і підзвітності є важливою частиною офіційної інституціоналізації повного пакету поліархії» [347, С. 44]. Політичну консолідацію тому О’Донел розуміє як подолання партикуляризму завдяки щирому зверненню до формальних демократичних інститутів – слідування не лише їхній букві, але і їхньому духові. Коли усі громадяни (за несуттєвими винятками і відхиленнями) будуть прагнути досягнути переваги права над сваволею, прав людини над безкарністю репресивного державного апарату, спільного блага над приватними груповими інтересами – лише тоді можлива стабільна політична консолідація суспільства. Саме тому для О’Донела справжня, тривала політична консолідація можлива лише на демократичних засадах, а тому основним засобом досягнення успішного демократичного транзиту стає досягнення демократичної політичної консолідації.

Важливі уточнення у позицію О'Донела вносять дослідження політичної консолідації Давіде Грассі, здійснені на прикладі реального досвіду демократичного транзиту (як більш успішного, так і менш успішного) в країнах Латинської Америки – «Демократична консолідація в сучасних політичних режимах: випадок Латинської Америки» [331]. Д. Грассі звертає увагу на те, що демократичну консолідацію не можна редукувати лише до політичної складової: «Гіпотези щодо процесу демократичної консолідації можна розділити на три основні категорії: перша група пов'язана з політичною участю та інституціями, інша стосується економічних аспектів, а третя стосується політичної культури та легітимності нового режиму» [331, С. 3]. Таким чином, те, що О'Донел відносив до позаінституційних чинників є значною мірою все ж чинниками інституційними, але такими, що належать до позаполітичної сфери, а саме до сфери економіки і права. Демократичний розвиток економічних і правових інституцій не менш важливий для успішної демократичної консолідації, аніж успішне становлення демократичних політичних інститутів. Дійсно, за умови падіння економічного розвитку політичні інститути, які його допустили, одразу потрапляють під удар – навіть якщо це демократичні політичні інститути: народ страждати за ідею не завжди готовий, особливо, якщо політична еліта не біднішає, а навпаки, лише збагачується у роки економічної кризи. Цей приклад Латинської Америки є дуже переконливим і нагадує не лише недавні українські реалії, але й досвід багатьох, якщо не більшості «молодих» демократій по усьому світу. Ще більш сумними є паралелі з латиноамериканською кризою демократичного транзиту, якщо мова заходить щодо занепаду правових інститутів і захисту прав людини і загалом легітимації демократичної консолідації у суспільстві – тут в Україні інколи ситуація ще гірша, аніж з економічним занепадом.

Ці паралелі вказують не лише на реальні небезпеки у ближчому розвитку політичної системи України, але й на те, що теорія демократичної консолідації не може бути редукована лише до консолідації політичної. Це означає зокрема, що не можна покладати усі завдання і тяготи демократичної консолідації ли-

ше на політичну систему країни – їх слід належно розподілити між усіма соціальними системами суспільства, і не лише економікою і правом, на що вказує Д. Грассі, але й на інші соціальні системи – науки, моралі, релігії, мистецтва тощо. Зокрема, це означає, що для досягнення такої консолідації потрібна власна консолідація економіки країни, правової системи країни, науки і освіти країни, релігійної сфери країни, мистецької сфери країни тощо. До такого теоретичного бачення і практичного способу дій схиляє також і теорія соціальних систем у викладі німецьким теоретиком Нікласом Луманом [140]. Це означає, що держава може засобами політики лише стимулювати інші соціальні системи, але кожна з цих систем має «ставати на власні ноги», а не користуватися політичними «ходулями»: у кожній з цих систем мають розвиватися власні специфічні економічні, правові, академічні, релігійні, мистецькі тощо інституції, власні відповідні цінності і відповідні еліти. Політика може лише подавати власний приклад, стимулювати і створювати режим максимального сприяння, але ні в якому разі не намагатися підмінити політичними рішеннями розвиток кожної з цих соціальних систем зокрема.

Така лідерська роль політики у демократичному транзиті проявляється передусім у формуванні панівної політичної культури як культури демократичної (зокрема, такої, що базується на принципі виборності і змінюваності еліт), і відповідної демократичної легітимації. Д. Грассі це описує як роль політики як «фасилітатора» певних суспільних процесів, передусім політичних: «Політична культура та легітимність системи в свою чергу залежать від попереднього політичного досвіду, як авторитарного, так і демократичного. Попередній демократичний досвід, коли він характеризується відповідними проміжними структурами та демократичними звичками, може сприяти відновленню попередніх союзів між партіями та фракціями та поверненню на політичну сцену груп інтересів, профспілок та інших соціальних та політичних організацій» [331, С. 3]. Ми хочемо додати, що аналогічна консолідація усіх ефективно функціонуючих організацій та інституцій довкола демократичних цінностей здатна відбува-

тися не лише у політичній системі, але паралельно і в кожній іншій соціальній системі у суспільстві – політична система може лише «задавати тон» у цьому процесі: може, отже – повинна.

Ціна такої консолідації, як бачимо, – у певному розумному і поміркованому компромісі з усіма, хто діє в інтересах політичної консолідації. Такий компроміс власне і позначає «транзит» на відміну від революції. Д. Грассі зазначає: «Деякі вчені вважають, що консолідації сприяють лише переходи, що передбачають переговори та угоди між елітою, що відходить, та новими демократичними представниками. Тим не менше, ціна, яку платять за цю стабільність, часто є низкою гарантій, забезпечених старим правлячим класом, який прагне захищати та зберігати свої привілеї та є уразливим щодо судових рішень за скоєні ним злочини. Таким чином, ці угоди можуть призвести до обмежених, але стабільних демократій або безпосередньо до консолідованих» [331, С. 4]. Таким чином, політична консолідація суспільства на певному етапі його демократичного транзиту може виявитися навіть більш важливою за швидкість здобуття і нероздільного панування у політичній системі «чистих» демократичних інститутів. Можемо зробити власний висновок: здобуваючи політичну консолідацію, суспільство зберігає усі шанси рухатися у напрямі від авторитаризму до розвиненої демократії, і навпаки – втрачаючи політичну консолідацію, суспільство ризикує отримати делегітимацію демократії як такої. Варто продовжити цю думку: консолідація кожної з соціальних систем суспільства не лише сприяє досягненню його загальної інтеграції і стабільності, але є і запорукою його подальшого розвитку. Без такого розвитку демократичні і ліберальні цінності починають виглядати не лише сумнівними, але і шкідливими, чужими для певного суспільства.

Таким чином, важко переоцінити важливість консолідації, і передусім політичної консолідації як для розвитку будь-якого суспільства, так і демократичного суспільства зокрема.

Інший дослідник, Роберт Фішман, звертає увагу на те, що досягнення політичної консолідації є не єдиним шляхом становлення демократії, наполягаючи на необхідності «розмежування

концептуально ясних та функціональних шляхів між чотирма окремими вимірами демократії: автентичністю, якістю, глибиною та консолідацією» [335, С. 293]. Звернення до такого аналітичного поділу для нашого дослідження важливе, щоб чітко відрізнити від того, що є політичною консолідацією – інші політичні феномени, а саме автентичність, якість та глибину певної політичної системи.

Автентичністю є виявлення конститутивних рис певної політичної системи, що, зокрема, вимагає, чітко відрізнення від них її похідних, а відповідно, і не обов'язкових рис, на відміну від тих, втрата яких означає крах певної політичної системи. Тут важливо розрізнити просте, хоча, можливо, і щире прагнення до демократії, її якість, так би мовити, демократичну ідеологію, від реального послуговування демократичними інституціями. Перше, якість демократії у певних країнах Р. Фішман оцінює як «ступінь досягнення ними певних нормативних прагнень до функціонування демократичних урядів» [335, С. 297] – як от у рабовласницьких давніх Афінах чи США у добу економічної депресії з всевладдям ФБР і іншими доволі недемократичними проявами. Лише друге, лише повнота користування демократичними інститутами може свідчити про автентичність демократичної системи.

Щодо глибини певної політичної системи, то наприклад щодо демократії Р. Фішман зауважує, що «для деяких аналітиків глибина стосується побудови нових можливостей практично для будь-яких сприятливих елементів демократичного життя... інші використовують цей термін набагато більш розмежовано, враховуючи дві проблеми, які поділяють багато аналітиків демократії: (а) відчуття того, що виключна залежність неосшумпетеріанського підходу від представницьких органів періодично дає досить дрібну форму демократії, якій бракує повна суть народного самоврядування та (б) стурбованість фактичними труднощами, з якими стикаються соціально незахищені сектори у досягненні паритету з більш потужними та багатими ресурсами секторами у формуванні державної політики. Це більш відокремлене розуміння демократичної глибини дозволяє нам встановити чіткий

аналітичний контраст між цією групою атрибутів і двома вимірами демократії – автентичністю та якістю» [335, С. 303–304]. Таким чином, глибина стосується наявності усієї вертикалі певного типу влади, властивого для певної політичної системи – від верховної влади до низового, місцевого рівня. Дійсно, нерідко політичні зміни бувають доволі поверхневими, не торкаються усіх соціальних груп, або прямо не залучають їх до політичного життя. Це становить загрозу для стабільності такої політичної системи.

Нарешті, політична консолідація тоді постає як здатність системи до виживання – яку тепер можна зрозуміти не як певну ірраціональну рису, яка або є подарованою певному народу, або ж ні – на кшталт того, як Г. Гегель називав деякі народи неісторичними [47], або Л. Гумільов вважав деякі народи пасіонарними, а інші позбавленими цієї «космічної» енергії [63]. Але можна здатність до виживання оцінити як рівень розвитку певної політичної системи – наявність чіткої визначеності цієї системи щодо підстав її автентичності, критеріїв її якості і напрацьованої глибини укоріненості цієї системи у суспільне життя. Така визначеність не може бути випадковістю – вона є результатом свідомої і цілеспрямованої роботи політичної еліти цього суспільства щодо інтегрування і консолідування усього суспільства докола завдань такого виживання. Тоді це виживання обертається розвитком такої політичної системи.

Роберт Фішман зауважує необхідність аналізу на емпіричному рівні усіх цих чотирьох вимірів – автентичності, якості, глибини і консолідації – демократії як політичної системи: «Кожен вимір можна сприймати як аналітично визначену сукупність ознак чи явищ, що поділяють концептуальну відповідність того, як ми розуміємо демократію, як її успіхи, так і її недоліки, як це бачиться крізь призму об'єктивних прагнень розвитку цієї політичної системи. Як аналітичні інструменти, ці виміри повинні допомогти нам визначити важливість емпіричних спостережень, надаючи концептуальну сітку для групування кластерів демократичних атрибутів та вивчення їх варіацій» [335, С. 293]. Своєю чергою, ми прагнемо здійснити аналіз цих чотирьох вимірів –

трьох перших лише постільки, оскільки вони допомагають розкрити четвертий – для аналізу теорії політичної консолідації.

Що стосується національної ідентичності, то вона, на наше переконання, є не лише традиційним способом забезпечення політичної консолідації. Якщо під національною ідентичністю не мати на увазі етнічну ідентичність, а йти шляхом утвердження сучасних національних демократій як принципово мультикультурних і базованих на концепції нації як політичної нації, у тому числі багато у чому як «уявленої спільноти», тоді національна ідентичність постає не конфліктогенним чинником, але навпаки – здатна розкрити нові свої мобілізаційні і консолідаційні аспекти, а відповідно – дати стабільну легітимацію для вмотивованої політичної участі громадян у житті своєї демократичної держави.

Консолідаційна модель національної ідентичності має не лише концептуалізувати теоретично, але й на практиці методологічно забезпечувати виконання національною ідентичністю функції загальносуспільної консолідації всіх громадян певної країни. Це дуже складне завдання, а тому ця модель має враховувати усі основні можливі впливи національної ідентичності на суспільні процеси. Різні моделі національної ідентичності відображають і акцентують різні аспекти цього складного феномену. Таким чином, практично кожна модель національної ідентичності є важливою, і не варто якісь одні моделі вважати вдалими, а інші невдалими: навіть якщо це можливо зробити теоретично, то з прагматичної точки зору всі вони можуть виявитися дієвими і прагматично істинними у певному відношенні. Тому консолідаційна модель національної ідентичності має забезпечувати якщо не повну консолідацію усіх наявних моделей національної ідентичності (це було би вочевидь неможливим), то в усякому разі – вказувати спосіб, у який можна було би досягати несуперечливе залучення усіх цих моделей якщо не для побудови єдиної теорії національної ідентичності, то вироблення спільної практики використання цих моделей.

Для досягнення цієї мети спочатку варто зробити загальний огляд основних моделей національної ідентичності.

Дійсно, чільне місце у висвітленні феномену національної ідентичності займає проблема формування певних моделей національної ідентичності. У контексті нашого дослідження ми будемо відштовхуватися від концепції національної ідентичності Е. Сміта. Нагадаємо, що останній відстоює точку зору на поділ національної ідентичності західної або громадянської моделі, яка характеризується складною системою, що включає такі компоненти як історична спільна територія, закони та інститути, політична рівність громадян, виражена в чинній системі прав і обов'язків, спільність громадянської культури та ідеології. Етнічну, або східну модель національної ідентичності Е. Сміт характеризує такими ключовими компонентами: походження, що розуміється як приналежність до свого клану, національна культура, мова, звичаї. Очевидно, що в цих моделях різні пріоритети. Якщо для концепції громадянської ідентичності – це аспекти рівноправності громадян, то для етнічної – аспекти спільності мови, традиції, релігії, звичок [262].

Теоретичним підґрунтям виникнення цих моделей, були сформовані протягом століть теорії нації, серед яких особливу увагу привертають політична теорія нації та етнічна теорія нації, які стали теоретичним підґрунтям до формування моделей національної ідентичності. Зробимо невеликий екскурс у цю площину.

Отже, політична теорія нації почала складатися на початку XVIII ст. Одним із засновників цієї теорії можна вважати голландського вченого Гуго Гроція, який виклав деякі її положення в своїй роботі «Про право війни та миру» [59].

Згодом, політична теорія нації почала швидко поширюватися по іншим країнам Західної Європи.

В Україні варто відзначити у цьому контексті видатного теоретика та практика В. Липинського. Український вчений В. Липинський на рубежі XIX-XX ст. дає опис політичній нації, використовуючи термін «територіальний патріотизм» – любов до всіх мешканців, які проживають на певній території, незалежно від їх етнічного походження [133].

Американський політолог чеського походження К. Дойч стверджує, що «нація, це народ, що володіє державою» [323].

На думку ж відомого німецького дослідника Ернеста Гааза, «нація – це група людей, які бажають здійснити самовизначення або намагаються створити чи зберегти свою власну державу» [337].

Слід зазначити, що сьогодні більшість сучасних вчених є прихильниками політичної теорії нації. Їх часто називають «статистами» (від франц. *etat* – держава або стейтистами – від англ. *state* – держава), «оскільки вони визначають «націю як територіально-політичне утворення» стверджує О. Картунов [100, С. 134].

Отже, згідно, політичної теорії, нація – це, перш за все, політична (соціальна) спільнота, яка об'єднує всіх громадян якоїсь однієї держави, незалежно від їх етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Недарма таку спільноту західні вчені давно називають «соціальною нацією», «нацією-державою», та/чи «політичною нацією».

Політична нація, то не просто населення якоїсь країни і не просто співгромадянство, а, дійсно, спільнота, об'єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє тощо [100, С. 134].

Якщо індикаторами належності до політичної нації є, переважно, об'єктивні чинники, то підґрунтям психологічної теорії нації, перш за все, - закладене суб'єктивне усвідомлення членів певної спільноти нацією. Засновником психологічної теорії нації був один з лідерів австромарксизму Отто Бауер. Але окремі положення психологічної теорії нації були сформульовані ще десь у першій половині XIX ст. французьким філософом та істориком Е. Ренаном (1823–1892). На його думку, нація, перш за все, велика група людей, об'єднаних духовним принципом, великою солідарністю та моральною свідомістю [212, С.135].

Прихильники психологічної теорії нації були і залишаються такі західні вчені: У. Сульцбах, Р. Емерсон, У. Коннор та чимало інших.

Для У. Сульцбаха, зокрема, нацією була велика група людей, об'єднаних, перш все, спільністю національного характеру та національною свідомістю [360].

Нація – група людей, які відчують, що нація існує тоді, коли активна і досить багаточисельна частина її членів переконана, що вона існує. Не зовнішні об'єктивні риси, а суб'єктивні переконання є вирішальним фактором [334, С. 100–102].

А У. Коннер вважає націю, перш за все, психологічним феноменом, оскільки її головною рисою (при важливості інших рис) є інтуїтивні почуття спорідненості та унікальності [326].

Отже, прихильники психологічної теорії вважають нацією – велику групу людей, об'єднаних спільною національною психологією, національною свідомістю та іншими рисами суто психологічного плану.

Для фундаторів культурологічної теорії нації очевидним підґрунтям її формування стає культура. Засновником культурологічної теорії нації був представник австромарксизму Карл Реннер (літературний псевдонім Р. Шпрингер, Сіноптікус та ін.).

Прихильниками цієї теорії нації були і деякі британські та американські вчені: Ф. Гертц, Е. Кедорі, Г. Кон, К., Гейес, Г. Сетон-Уотсон та ін.

Карлтон Гейес стверджував: «Нація – велика група людей із спільною культурою, які об'єднуються для взаємозахисту і процвітання» [339, С. 5].

Таким чином, розглянута культурологічна теорія в основу розуміння і трактування нації покладає головним чином культурну сферу її життя, різноманітність і особливості її культурного розвитку.

У радянському суспільствознавстві переважала історико-економічна теорія нації. Вона пов'язувалася виключно з прізвиськами класиків марксизму – ленінізму, зокрема, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна. Але за свідченням абсолютної більшості західних учених, класики марксизму-ленінізму проблемами теорії нації глибоко не займалися.

Для основоположників марксизму нація була не загальнонаціональною спільнотою, а національно-класовою спільнотою.

Якщо ж до цього додати твердження про існування так званих «історичних» та «неісторичних» націй, а також вкрай некоректний поділ націй на «революційні» та «реакційні», то з останнього стає зрозумілим, чому західна етнополітологія так скептично-іронічно ставиться до марксистської історико-економічної теорії нації [100, С. 138].

На Заході більшого поширення набула історико-економічна теорія нації, розроблена відомими німецьким вченим соціал-демократії Карлом Каутським. Згідно з цією теорією, нація – це «дуже рухоме суспільне утворення, продукт суспільного розвитку, один з найбільш могутніх факторів суспільного прогресу. Націю утворює група людей, які, по-перше, розмовляють однією мовою незалежно від свого характеру і соціального становища. По-друге, проживають на одній території. І, по-третє, мають міцні повсякденні економічні стосунки» [104].

К. Каутський, не характеризував націю як соціально-класову спільноту, не вважав пролетаріат єдиним творцем нації, не абсолютизував жодної із ознак нації і не намагався довести, що в разі відсутності однієї з них, нація не виникне чи не припинить своє існування.

І, на кінець, етнічна теорія нації. Сама теорія почала складатись наприкінці XVIII ст. шляхом поєднання деяких положень психологічної та культурологічної теорії нації.

Аналіз праць західних вчених свідчить: найбільший внесок у розвиток етнічної теорії нації внесли Г. Нільссон, М. Новак, Е. Сміт та багато інших, кого сьогодні називають «етніцистами».

Один із найвидатніших представників цієї теорії свідчить: «нація – це велика політизована етнічна група, котра характеризується спільною культурою та спільним уявним походженням» [358, С. 176].

Варто зазначити, що на практиці ці теорії накладаються одна на одну та не завжди коректно корелюють. Це, наприклад, стосується країн із моністичними складом населення, таких як Ісландія, Японія та інші, бо тут поняття «етнічна» та «політична» нація співпадають.

Отже, зрозуміло – від того, як саме вчені трактують поняття нації залежить, на яку модель національної ідентичності вони пристають. На практиці, часом, останнє дозволяє політикам педальовати основні засади тієї чи іншої моделі задля реалізації вузькополітичних цілей.

Один з варіантів «примирення» та поєднання політичної та етнічної моделей нації, а власне і побудованих на останніх моделях національної ідентичності знаходимо в українського вченого О. Рудакевича в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» [216].

Вчений, спираючись на авторитети, визнає наступне:

а) за своєю будовою будь-яка нація є етнополітичною спільнотою, тобто в ній поєднується етнічний та політичний способи самоорганізації соціуму. Такої самої точки зору дотримується і президент Української академії політичних наук М. Михальченко, розмірковуючи про нації в цивілізаційному контексті [160, С. 283–284];

б) т.зв. етнічні нації формуються на основі етнічної самоорганізації шляхом їхньої політизації та формування власних політичних систем. Без політичного чинника етнічні нації не можуть існувати й ефективно функціонувати тривалий час;

в) т.зв. політичні чи громадянські нації формуються на основі політичних спільнот, тобто політичної самоорганізації. Однак без спільної культурної основи, а отже, й етнічності вони не можуть стати органічними і дієздатними національними соціумами [216].

Синтетичне визначення нації дає і український вчений О. Картунов Отже, «нація, на його думку, – це велике, модерне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою державного рівня /та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами/, як правило, із власною територією, спільними інтересами, назвою, національною культурою /як синтезом кількох етнічних культур/, волею бути єдиним цілим, усвідомленням спільності /а подекуди і самобутності/ минулого, сучасного і особливо майбутнього» [100, С. 143].

Повертаючись, у цьому контексті, до моделей національної ідентичності і розглядаючи їх у тісному взаємозв'язку із теоріями нації, зокрема, хотілося б звернутися до начерків метадисциплінарного дослідження В. Кременя та В. Ткаченка «Україна: ідентичність у добу глобалізації». Вчені наголошують: «Ставлячи на порядок денний проблему національної консолідації, ми конспективно окреслимо лише найзагальніші межі її осмислення, уже озвучені в сучасному соціогуманітарному дискурсі. Насамперед, це стосується самого поняття «національна ідентичність», яке в різних країнах має різний смисл, однак не збурює таких шалених пристрастей, як в Україні. Нагадаємо два основні широковживані смисли «національної ідентичності». Перший, за класичним визначенням Е. Сміта полягає в тому, що поняття «нація» сприймається насамперед у громадянському розумінні: «Історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія – ось компоненти стандартної західної моделі» [262, С. 24–25].

Є ще друга, незахідна модель, яку називають «етнічною» концепцією нації. Її визначальною рисою є наголос на спільності походження й рідної культури. Тоді як західна концепція наголошує, що індивід має належати до певної нації, але може вибирати, до якої саме приєднуватися, незахідна, або етнічна, концепція не допускає такої широти поглядів. Чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільноти, у якій народилась, і довіку нестиме на собі її печать. Одне слово «нація – це передусім спільнота людей, об'єднаних спільним походженням» [262, С. 20–21].

Це, так би мовити, «чисто умоглядні моделі», які в реальному житті не існують, оскільки на практиці нація виступає як етносоціальна група, у якій присутні й етнічний, і соціальний (громадянський) елементи. Співвідношення складових у різних країнах різне. На сьогодні вже хрестоматійним стало визначення того ж Е. Сміта: «Національна ідентичність і нація – складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних ком-

понентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних і політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й не можуть утілюватись у формі національних держав. Проте вони нітрохи не подібні на суто юридичні та бюрократичні зв'язки держави. Якщо дивитись концептуально, нація має поєднувати два виміри, з одного боку, громадянські і територіальні, а з іншого – етнічні й генеалогічні, причому в кожному випадку в різних пропорціях. Саме завдяки багатовимірності національна ідентичність стає такою гнучкою, неподатливою силою в сучасному житті й у політиці й може ефективно поєднуватись з іншими могутніми ідеологіями та рухами, не втрачаючи власного характеру» [262, С. 24–25].

Е. Сміт акцентує увагу на головному – багатовимірності національної ідентичності. Вочевидь, консолідаційна її модель має враховувати цю обставину у першу чергу. Схиляються до визнання слухності підходу Е. Сміта і вітчизняні дослідники.

«Отже, – стверджують В. Кремень та В. Ткаченко – у сутності національної ідентичності існує глибоко вкорінений дуалізм (на нашу думку, існує не тільки дуалізм, але й багатовимірність – авт.). Часом переважають політичні й територіальні елементи, часом на перший план виходять етнічно-мовні складові. І це нормальна світова практика. Кожен порядний політик штучно не протиставлятиме громадянський чинник етнічному. Однак це не стосується українського політикуму. В умовах політичного протистояння громадянська (політична) ідентичність цілеспрямованого протиставляється етнічний. Це протистояння набуває регіонального характеру, електорат східного й західного регіонів (України – авт.) штучно протиставляється один одному, унаслідок чого потерпає загальноукраїнська справа: визначення загальнодержавних пріоритетів, опрацювання стратегії подальшого реформування суспільства, утвердження демократії. Гальмується формування середнього класу й громадянського суспільства, різке соціальне розшарування руйнує передумови національної солідарності й громадянської ідентичності. Як наслідок, населення не відчуває принципової різниці між нинішнім бюрокра-

тично-корпоративним суспільством і державним капіталізмом радянського зразка. Разом з тим, за іронією долі, своєю незграбною стабільністю суспільство, імовірно, більше завдячує саме прежиткам радянського ладу й набутим при ньому навичкам виживання, аніж демократичним інноваціям динамічного розвитку. Отже, у своїй основі ми досі залишаємося суспільством пострадянським, а не демократичним, тому протиставлення громадянської і національної ідентичності має спадщину радянського періоду й культивується переважно вихідцями із минулого апарату» [124, С. 261]. Таким чином, В. Кремень і В. Ткаченко, вважають, що у питанні примирення етнічної і громадянської складової національної ідентичності демократична основа була би більш надійною, аніж традиціоналістська інертність.

На нашу думку, ми підійшли до самої сутності питання – у чому ж полягає така демократична основа національної ідентичності? Вочевидь, це не просто набір певних демократичних інститутів сам по собі, як це видавалося на початку демократичних перетворень на пострадянському просторі загалом і в Україні, зокрема. Здавалося – запровадити нові, демократичні закони, які би надали правову основу демократичним інститутам і просто відстежувати дотримання цих законів громадянами. А як досягти цього дотримання? Навряд чи поліцейські засоби для цього будуть доречними – адже так можна побудувати швидше поліцейську державу, аніж демократію. Багато дослідників посиляються на демократичну культуру, яка віками поступово формувалася у країнах провідних сучасних демократій. Але якщо в Україні немає цих століть – переважно через наявність на території України імперських утворень – царської Росії, Австро-Угорщини, згодом СРСР. Усе це не надто сприяло ані встановленню свободи слова, свободи зібрань та інших демократичних свобод. То невже ми приречені не досягнути успіху у встановленні демократії? Можливою відповіддю на це питання є теорія демократичного транзиту, розроблена, зокрема Семюелем Гантінгтоном [302]. Однак, все ж більш важливою нам видається концепція деліберативної демократії німецького теоретика Юргена Габермаса.

Передусім, деліберативна демократія – це процедурна демократія. Це означає, по-перше, що демократія має постійно оновлюватися, постійно змінюватися в результаті застосування демократичних процедур, вона має постійно пристосовуватися до потреб реальних, конкретних громадян, а не підганяти їхні потреби під кимось давно (а може, і у іншій країні) встановлені «канони» демократії: «В контексті теорії консенсусу існує настанова, що демократія не є чимось статичним або закритим, так само як і кожен консенсус, що слугує підґрунтям для значущості норм, постійно може та повинен відновлюватись» [356, С. 26]. По-друге, це означає необхідність вироблення таких демократичних процедур, які давали би можливість змінювати і удосконалювати все – у тому числі і самі ці демократичні процедури. Для цього, передусім, необхідна максимальна відкритість демократичних процедур для усього громадянського суспільства і кожного його представника. Як зауважує прибічниця ідеї деліберативної демократії Шейла Бенхабіб, усі люди як громадяни «мають право ініціювати рефлексивні міркування про самі правила процедури дискурсу і те, яким чином вони застосовуються або здійснюються» [319, С. 70].

Таким чином, Ю. Габермас намагається подолати надмірну індивідуалізацію сучасних розвинених суспільств завдяки добровільному створенню громадянами цих суспільств усіх можливих комунікативних спільнот. При цьому Ю. Габермас критикує ліберальну та республіканську моделі демократії на користь демократії деліберативної. Ліберальна модель надмірно індивідуалізує демократію, республіканська – навпаки, надмірно підпорядковує спільним, загальним для суспільства завданням, тоді як деліберативна об'єднує громадян у щоразу нові, можливо інші, а можливо – заново відтворені спільноти, які самі для себе, колективно (не індивідуально і не суспільно) вирішують, чим для них є демократія у певній конкретній ситуації [40, С. 335–355].

Ліберальна модель демократії асоціюється у Ю. Габермаса з владою ринку (економічними діями), республіканська – з владою адміністративних структур (публічним адмініструванням), і лише деліберативна демократія постає для нього як втілення со-

лідарності: «З такого розуміння демократії нормативно впливає вимога зміщення рівноваги стосовно трьох ресурсів – грошей, адміністративної влади та солідарності, – якими сучасні суспільства задовольняють свої потреби в інтеграції та розподілі. Нормативні імплікації очевидні: соціально інтегративна влада солідарності, яку вже не можливо черпати лише з джерел комунікативної дії, повинна розвиватися – з допомогою глибоко спеціалізованих автономних утворень публічності й інституалізованих у межах правової держави процедур демократичного витворення суспільної думки та політичної волі – й утверджуватися супроти обох інших видів влади – грошей і адміністрації» [40, С. 351].

Тим самим Ю. Габермас приходять до необхідності застосування у комунікативних спільнотах системних засобів забезпечення комунікації – однак приходять до цього, так би мовити, знизу – від самих учасників комунікації. До того ж самого висновку фактично приходять і колега і у певних питаннях опонент Ю. Габермаса – німецький теоретик Н. Луман, який розглядає усю сферу політичного як сферу використання влади як засобу досягнення максимальної варіативності засобів забезпечення соціальної комунікації [138]. Н. Луман прямо зауважує, що влада є чимось прямо протилежним насильству, яке обмежує поведінку людини: «Влада стає більш могутньою, якщо вона виявляється здатною досягати визнання своїх рішень при наявності привабливих альтернатив дії або бездіяльності. Зі збільшенням свобод підлеглих вона лише посилюється» [138, С. 10]. Таким чином, політика постає як один із важливих засобів соціальної комунікації, саме такий, який заохочує пошук альтернатив. Тому соціальна комунікація, за визначенням Н. Лумана, породжує сама себе і сама себе відтворює.

З точки зору теорії комунікації, представленої концепціями Ю. Габермаса і Н. Лумана, національна ідентичність постає не як щось samozрозуміле, як певна традиція (до цього тяжіє, вочевидь, примордіалізм), і не як абсолютно штучний, а тому довільний конструкт, який можна завжди інакше змайструвати (як це бачать представники крайнього соціального конструктивізму). Національна ідентичність з позицій теорії комунікації постає як

конкретне втілення, конкретна альтернатива, яка забезпечує краще досягнення завдань здійснення політичної комунікації. Національна ідентичність збалансовує крайнощі глобалістично орієнтованого космополітизму і соліпсичного місцевого регіоналізму: обидві ці крайнощі ускладнюють, або й унеможлиблюють політичну комунікацію, тоді як національна ідентичність її гарантує. Втім, мова йде саме про таку національну ідентичність, яка орієнтована на комунікативне досягнення загальносуспільного консенсусу в рамках однієї країни.

Яким чином можна комунікативно утверджувати національну ідентичність? З точки зору теорії все доволі просто і зрозуміло – через досягнення легітимації держави і її суверенітету завдяки самій національній ідеї. Тоді національна ідентичність буде втіленням спільної мотивації громадян країни щоразу знову підтверджувати своє бажання бути громадянами однієї держави – така мотивація є дійсною основою легітимації національної держави як демократичної. Помилкою було би зводити таку легітимацію лише до процедури виборів – адже мотивація до спільних громадянських дій потрібна щодня. Такими проявами громадянських дій є не певні декларації, а участь у функціонуванні вітчизняних соціальних і політичних інститутів, підтримка усього вітчизняного – і не лише мови, історії і культури, вітчизняного спорту чи вітчизняного мистецтва, але й вітчизняного товаровиробника, вітчизняної системи освіти тощо. Повага до України – це, передусім, повага до українських законів, але також і повсякденне відчуття себе громадянином України і у тих сферах, які не регламентуються законами. Адже закони не можуть охопити усього і усе контролювати – навпаки, вони лише формалізують те прагнення створювати, захищати і розвивати спільне благо, яке уособлює собою Україна як країна і суспільство.

Таким чином, легітимація національної ідентичності може базуватися лише на успішній мобілізації усіх громадян України до свідомої громадянської позиції в їхньому житті. Така мобілізація є саме політичним завданням. Мобілізація до вироблення і визнання спільної національної ідентичності консолідує суспіль-

ство і уможливорює функціонування держави. Тому пріоритетом для державної політики має бути завжди орієнтована на консолідацію суспільства мобілізація громадян держави. У демократичній державі така мобілізація здійснюється засобами демократичних соціальних інститутів – передусім політичних. Тому надзвичайно важливою є відкритість функціонування демократичних політичних інститутів (наскільки це не суперечить захисту державних таємниць), а тому у фокусі уваги виявляються процедурні аспекти функціонування політичних інституцій. Усі політичні процедури у демократичній державі мають бути якомога більш прозорими і доступними для обговорення і участі усіх зацікавлених громадян. І хоча така доступність може мати багато слабких сторін і навіть бути предметом зловживань, однак її демократичні, ціннісні переваги значно перевершують усі технічні ризики її реалізації.

Саме така позиція і визначатиме методологію нашого дослідження.

* * *

Перший розділ нашої роботи присвячений визначенню сутності поняття «ідентичність», «національна ідентичність», їх змістовному наповненню. Отже, ідентичність – це один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, базис системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору. А, під національною ідентичністю мається на увазі почуття приналежності й відданості людини певній нації.

У розділі зазначені основні підходи до поняття «ідентичність». А саме – примордіалізм та конструктивізм та, зокрема, його підвид – інструменталізм. У руслі примордіалізму (від англ. *primordial* – вихідне, споконвічне, первісне) ідентичність розглядається як органічно притаманну людині чи соціуму риса, яка належить їй від народження або сформована на первинному етапі соціалізації. При цьому акцент робиться на групових діях, що

мають символічний або ритуальний характер, а також на емоційній значущості групової належності. Етнос у цій системі поглядів має вигляд міжпоколінської популяції людей із стійкими мовнокультурними і психічними особливостями, із певною власною самосвідомістю. Конструктивісти розглядають ідентичність, як артефакт, певний конструкт, призначенням якого є реалізація потреби в належності до певної спільноти і відмежування від інших спільнот. У радикальних представників цього підходу - інструменталістів, етнічність виглядає як суто утилітарний засіб, який дає змогу забезпечувати розв'язання тих чи інших групових цілей. Тобто, якщо для примордіалізму ідентичність – існуюча реальність, яка еволюційно формується, то для конструктивізму це – реальність сконструйована, а для інструменталізму утилітарна та віртуальна.

Джерела типологізації ідентичності можуть бути сформовані як незалежні від свідомого вибору особи (вік, стать, належність до етнічної групи, расова належність), а також такими, що виникли у наслідок її свідомого вибору – політичні (партійна чи фракційна належність), ідеологічні пріоритети, економічні (робота, професія, належність до страт чи класів), колективістсько-групові (соціальний статус, соціальні ролі, сім'я, друзі, клуби), територіальні (місто, область, регіон) ідентичності. Такі предмети ідентифікації, як територія, культура, народ, сім'я тощо перебувають у непростих, емоційно забарвлених і постійно змінюваних відносинах. Також розрізняють індивідуальну й колективну, реальну та уявну, абстрактну та функціональну, стабільну та маргінальну, постійну та ситуативну ідентичність.

В ієрархії ідентичностей фундаментальне місце займає співвідношення національної та етнічної ідентичності, які в окремих випадках використовуються як синонімічні. Разом з тим, у цьому контексті можна зробити такий узагальнюючий висновок стосовно цього співвідношення: у загальному підсумку національна ідентичність включає в себе і генеалогічну (або родову) складову, а також етнічну, переломлюючи їх крізь призму громадянської ідентичності. У підсумку такий підхід несе в собі значний креативний момент: в різних життєвих та історичних

ситуаціях більш рельєфною стає та чи інша складова національної ідентичності, у той же час залучаючи до свого складу і інші виникаючі ідентичності. В результаті складається ієрархічна вертикаль, різночасові складові якої мають здатність актуалізуватися і переструктуруватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Тобто різні форми ідентичності на практиці «перетікають» одна в іншу та переплітаються між собою.

На нашу думку, поняття «національної ідентичності» варто розглядати як найбільш широке, воно включає і парадигму «громадянської ідентичності», і етнічний компонент (в тій чи іншій мірі, в залежності від конструкту «нації»), і концепт державної ідентичності. Крім того, національна ідентичність на інструментальному рівні має сприяти подоланню нестійкості та амбівалентності національного самовизначення спільноти, ідейно-політичному протистоянню, конфронтації між різними, часто несумісними формами самоідентифікації. Тобто той тип національної ідентифікації, який панує у суспільстві повинен бути сприйнятним для всіх без виключення соціальних та етнічних груп.

У контексті сформованих позицій та концепцій зазначаємо два підходи до формування нації та національної ідентичності. Перший підхід – це розуміння нації та національної ідентичності через призму громадянської моделі, тобто нація – це історично-територіальна та політико-юридична спільність, належність та ідентичність до якої можна вільно вибирати. Другий підхід сформувався у межах незахідної (етнічної) моделі, тобто нація – це спільнота, об'єднана спільністю походження та рідної культури (корелює з культурологічною теорією нації).

Але, ми дійшли висновку, що ці моделі можна виокремлювати як уможлядні, а на практиці нація виступає як етносоціальна група, у якій присутні й етнічний, і соціальний (громадянський) елементи. Співвідношення складових у різних країнах різне. Національна ідентичність і нація – складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних і політико-юридичних. Вони означають зв'язки солідарності між членами спільнот,

об'єднаних спільною пам'яттю, міфами та традиціями, і ці зв'язки можуть, а то й можуть не утілюватись у формі національних держав. Національна ідентичність не тільки дуалістична – в ній поєднуються громадянські і територіальні, етнічні та генеалогічні ознаки, вона багатовимірна і може поєднуватися з іншими ідентичностями, ідеологіями та рухами, не втрачаючи власних характеристик. І, в кінцевому рахунку, у різні історичні періоди, на перший план можуть виходити ті чи інші її характеристики. Тому не варто їх протиставляти.

Методи, що використовувалися при дослідженні феномену «національної ідентичності», наступні: історичний, системний, дискурсивний аналіз, порівняльний, соціологічні опитування тощо. Основою для застосування цих методів виступає теорія комунікативної дії у поєднанні з теорією соціальних систем. Теорія соціальних систем пояснює, яким чином національна ідентичність може бути основою для встановлення відносно суверенних національних держав за умов панування глобальних соціальних систем. Теорія комунікації показує, яким чином практично, а саме завдяки невпинній політичній комунікації працюють і постійно удосконалюються демократичні інституції, як завдяки широкій, а головне – необмеженій – політичній участі громадян досягається суспільний консенсус у вирішенні політичних питань. Таким чином, постійне широке обговорення політичних завдань, які стоять перед громадянами усього суспільства, самими цими громадянами, а також їхнє діяльне залучення до виконання цих завдань, є єдиною надійною основою досягнення стабільного загальносуспільного консенсусу – тієї суспільно-політичної консолідації суспільства, яка є основою легітимації усіх основних політичних, економічних, правових та усіх інших суспільних процесів. Таким чином, національна консолідація суспільства є критично залежною від політичної мобілізації усіх його громадян. На основі такої мобілізації і має формуватися сучасна національна ідентичність у будь-якій країні. А для цього вона має успішно залучати усі можливі складові політичної нації – етнічні, громадянські, релігійні, економічні, правові тощо.

У першому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Національна та етнічна ідентичність у контексті світових цивілізаційних процесів» (2016) [233]; «Політологія: пропедевтичний курс» (2017) [237]; «Актуальні проблеми практичної політології та політичної психології» (2019) [217]; «Місце національної ідентичності у системі ідентичностей: теоретичний та практичний виміри» (2020) [225]; Концептуалізація співвідношення понять національної та етнічної ідентичності: теоретичний та практичний виміри (2020) [223]; «Проблеми концептуалізації поняття «нація» в українській науці та практиці» (2020) [242]; Консолідаційний потенціал національної ідентичності(2020) [221].

РОЗДІЛ 2

СПЕЦИФІКА АКТУАЛІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Історичні моделі формування національної ідентичності в контексті зарубіжного досвіду

Як слушно зауважують українські вчені О. Рафальський та З. Самчук, «ідентичність не є результатом дії; вона – результат історії, результат самозбереження і розвитку суб'єкта за умов, які випадковим чином пов'язані з основою його прагнень. Саме тому, що стосується історії, яка надає суб'єкту ідентичності значущості, результат є не діючим суб'єктом, а лише референційним суб'єктом витлумачення цієї історії. Лише історія забезпечує адекватний доступ до ідентичності суб'єктів, в яких заковано весь життєвий світ, соціальність як індивідів, так і надіндивідуального рівня соціальної дійсності. Отже, ідентичністю володіють не лише окремі особистості, а й загалом усі рефлексійні системи. Кожне суспільство має історію, в процесі якої виникає його специфічна ідентичність унаслідок дій чи ухилення від дій індивідів, що належать суспільству, кожен з яких володіє ще й своєю специфічною ідентичністю» [209, С. 132]. Отже, у формуванні національної ідентичності суспільства одним з головних гравців є історія.

У різні періоди людської історії, пріоритетними стають різні чинники. Як вже зазначалося у попередньому розділі, в примітивному суспільстві головним ідентифікаційним чинником був етнос. Тобто, головними ідентифікатором виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте, із виникненням громади етнос, як чинник ідентифікації, відступає на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу, а саме спільній культурі. І головними ознаками тут були мова та релігія. І лише у XVIII столітті виникає нове

об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Це пов'язано, насамперед, з виникненням так званої національної держави, що стало початком подолання культурного суспільно-політичним. Цікавим моментом є те, що у Старому і Новому світі в цьому плані відбувалися принципово різні процеси. Якщо, дійсно, після Французької революції можна було говорити саме про національну державу, яка мала, насамперед, культурні підвалини, то по той бік океану внаслідок боротьби за незалежність виникає держава, яка ще не мала спільної культури і від самого початку складалася з великої кількості етносів. Це – Північноамериканські Сполучені Штати. Приблизно через сто років, після війни між Північчю та Півднем, між соціально-політичною і культурною ідентичностями, можна впевнено стверджувати, що історично національна ідентифікація, тобто ідентифікація за соціально-політичною ознакою себе виправдала.

Зовсім інша ситуація склалася в Європі. У Франції у XVIII столітті утворилася національна держава, тобто на першій план вийшов народ з його культурою. І вже існуюча державна структура впливала на проблему ідентифікації французів, і наприкінці XX століття можна бачити, що суспільство знайшло свою свідому ідентичність у суверенній конституційній державі, віддало перевагу адміністративно-правовій ідентифікації. Релігія чи фактори культурної спорідненості перестали об'єднувати суспільство, тому шукаючи замість релігії іншу інтегруючу силу, люди об'єднувалися навколо формальної ідентичності – держави.

В середині XX століття фундатори і дослідники політичної культури Дж. Алмонд і С. Верба визначали, що національна ідентичність базується на політичних інститутах (США, Велика Британія), а не на культурній приналежності. Проте треба зазначити, що французька модель була не тільки не єдиною, маючи в своїй основі культурні ідентитети. Німецька романтична модель (а вона створювалася під впливом теорій Г. Гегеля та німецьких романтиків) припускала, що єднання населення розрізнених земель навколо мови, історії та традиції, спільного фольклору і міфології виправдовує себе історично і культурно. Подібна основа може бути фундаментом утворення держави. Вихідною

платформою німецької моделі є апріорне існування феномену нації, яку слід розбудити.

Існують різні способи і складові, які дозволяють різним народам та цивілізаціям повсякчас відтворювати й розвивати свою ідентичність. Наприклад, сакральні релігійні тексти, періодично змінювані пророками, – для єврейської цивілізації; аристократичні традиції, що осмислюються у філософській літературі, – для європейців; досить незмінна етика (конфуціанство, даосизм) з визначальною роллю держави – для Китаю; кастова система, що осмислюється в онтологічних уявленнях індуїзму, – для Індії; корпус етичних традицій ісламу – для мусульманських країн; правова система етичних прецедентів судочинства – для Великобританії та США.

«Країни, спроможні працювати з творенням чи перетворенням системи мотивацій у сфері ідентичності, є цивілізаційними лідерами. Інші країни є паразитарними щодо них у цивілізаційному сенсі», – стверджує український вчений М. Степико [272, С. 134].

«Як засвідчує досвід історії, будь-яка людська спільнота чи цивілізація, що самоствердилася в історії, утверджувалася в процесі плекання особливого, притаманного лише їм ідеалу, або центральної осьової ідеї. Відповідно й кожен народ, який самоствердився в національній державі, формує власну національну ідею, головне призначення якої полягає у визначенні національно-державної ідентичності в ряду інших народів світу» [124].

Хочемо представити декілька моделей формування національної ідентичності: у Німеччині, у світлі формування російської національної ідентичності (що не виключає проблематичності відносин з цією країною) та Китаї. Спробуємо порівняти ці доволі різні моделі національної ідентичності, сформовані у межах історичного розвитку, визначивши їх відмінні та спільні риси. Чому саме ці? Для того, щоб наш аналіз був ілюстративний і репрезентативний з точки зору різних культур, зупинимось на західноєвропейській моделі, а точніше – Німеччині (Баварії), євразійській моделі (Росія) та східній моделі (Китай).

Отже, Баварія – найбільш велика та історично найстаріша земля Федеративної Республіки Німеччини. Баварські традиції самосвідомості та державності формувалися на протязі більш ніж тисячолітньої історії.

Баварія виявилася єдиною німецькою землею, який завдяки своїй єдиній економічній значущості та яскраво вираженій самобутності народу вдалося сформувати справжню самосвідомість, яка, вірогідно, може бути визначена саме як національна, тому у характеристиці німецької національної ідентичності, ми вирішили виокремити саме її.

Німецька національна ідентичність на відміну від наступних прикладів формувалася переважно на культурному підґрунті, яке формувалося на протязі довгого історичного часу. Культивування та розвиток національної ідентичності було неможливо без звернення до конкретних прикладів. Такими прикладами стали видатні діячі минулого, як загально німецького, так і місцевого баварського рівня. Їх образи культивувалися, вони подавалися як зразки для наслідування, як істинно німецькі люди, як носії духу німецької виключності, як прояви німецького генія.

Роль батька такого національного пантеону була відведена Людвигу I Баварському. Другим батьком баварської нації називався Максиміліан II. Поряд з правлячими Баварією монархами туди входили і фігури не менш значущі, але пов'язані з ними – наприклад, кронпринц Рупп्रेхт та інші.

Окрім особливого національного пантеону, важливіший, в однаковому ступені і етнічний, і культурний елемент, який виокремлює Баварію з інших німецьких територій – мова. Тому, баварськими істориками була написана ціла низка праць, де в історичній та історікомовній перспективі розглядалися особливості давньобаварських імен, аналізувалися не тільки проблема походження баварів і самого слова «Баварія», але і проблеми створення особливого баварського словника, покликаною покласти кінець суперечкам про самостійний статус баварського серед інших німецьких мов.

Для культивування національної ідентичності також широко використовується релігія. Баварія, дійсно, у релігійному плані у

значному ступені залишалася традиційною чи навіть традиціоналістською, переважно- католицькою, периферією. Вона стала батьківщиною ХСС, а політична традиція на релігійній основі у сучасній Баварії сильна, не дивлячись на все тенденції до секуляризації.

Для культивування баварського національного ідентитету є дуже важливими так звані «місця пам'яті чи «пам'ятні місця» – регіони, які слугували джерелом для стимулювання національної ідеї.

В особливе місце пам'яті перетворилася і вся Баварія, міста якої позиціонувалися майже як непросторові учасники баварської історії.

Тобто, якщо закілцювати нашу першу тезу, що німецька національна ідентичність, перш за все баварська сформувалася на культурному підґрунті, то можна додати, що вона сформувалася ще в контексті історії, тобто на історико-культурному підґрунті.

Логічним продовженням нашої роботи буде аналіз, присвячений формуванню національної ідентичності у нашого північного сусіда – Росією, міжнародні стосунки з яким сьогодні стали вельми неоднозначними, часом, навіть, ворожими. Розуміємо і закиди та звинувачення у нашій цікавості цим феноменом (формуванням національною ідентичністю в Росії), але ми вважаємо, що краще мати уявлення про спрямування «думки» сусіда щодо націотворення, національної ідентичності, ніж не знати з ким маєш справу.

Ця модель національної ідентичності, на якій ми зупинимося – євроазіатська, сформувалася у Росії. Російська модель ідентичності – це, на нашу думку, модель політична.

Зокрема, спектр «політичних виборів», які робить Росія в спробах самовизначення, вкрай широкий: інтеграція у європейську цивілізацію чи збереження російської цивілізаційної самобутності; імперія чи національна держава; відносна ізоляція чи повна відкритість; лібералізм чи цінності патерналістської держави; індивідуалізм чи колективізм; мобілізація чи модернізація; політична чи імперська нація [90].

Роки після розпаду СРСР відрізали шлях Росії для воскресіння радянської ідентичності. Російська ідентичність почала відроджуватися у масовій свідомості, однак ще не укріпилася та не отримала відображення у реальній стратегії розвитку країни. Росія опинилася у достатньо складному положенні: з 1917 року їй нав'язували радянську ідентичність та цілеспрямовано знищували дорадянську. Зараз вмирають останні залишки радянської, у той же час як дорадянська ще не повернута. Та і повернути її повністю неможливо.

«Чим російська спільнота вирізняється серед інших?» та «Що об'єднує російську спільноту?». Такі питання задаються, коли мова іде про національну ідентичність.

Отже, існує те, про що не дуже прийнято говорити: росіян нерозривно пов'язали загальні трагедії. Глибокі потрясіння, хай вони і закінчилися перемогами, не змогли не відбитися у національній ідентичності. Почасти з цим пов'язана звичка майже всіх поколінь росіян, крім дітей та двадцятирічних, які живуть зараз у Росії, міряти життя нормами «військового часу». Для когось – це часи Другої світової війни, для когось – Афганістан, для десятків мільйонів – це крах 1990-х рр. І ця надломленість, притаманна росіянам сьогодні – теж частина ідентичності.

По-справжньому загальне – це, безумовно, і сама країна, її фізичний вимір. На протязі всієї історії Росії великий простір та різноманіття природних умов багато в чому обумовлювали політичні, економічні, культурні процеси, які відбувалися в країні. Цінності, які рухали вперед російську історію формувалися в тісному зв'язку з природним контекстом. В дорадянський період чинник природи та простору грав важливу роль і в розвитку такої риси російської ментальності як прив'язаність до території, як залежність форми влади (авторитарної) від великих просторів (про необхідність існування саме такої форми влади писав М. Бердяєв [16]).

Говорячі про ідентичність, має сенс прояснити основні пари, які створюють межі національного характеру, що представляють синтез його рис, історичних обставин, моралі: колективізм та ін-

дивідуалізм, демократія та авторитаризм, потреба в «великих справах» та стомленість від подвигів.

Деякі вчені вважають, що росіяни індивідуалісти. В принципі, якщо є можливість реалізувати власні цілі та задачі без зовнішньої допомоги, вони так і роблять. Артельність – це реакція на складні зовнішні умови, в яких завжди розвивалася російська держава.

Розмова про демократію та авторитаризм вкрай складна в силу багатьох причин. Це і спотворене сприйняття даних понять в Росії, та об'єктивна конвергенція даних явищ в сучасному світі.

В той же час виклики безпеці, які ставили під загрозу самоіснування російської держави, постійно та об'єктивно сприяли концентрації вищої влади, поваги «до царя», що має місце і в сучасній політиці.

Прагнення до великих справ – плоть від плоті країни. Росія – країна безкрайніх просторів. Простори сформували і зовсім особливий стиль життя, в якому розмах – невід'ємний атрибут, часом за рахунок людського фактору. Якщо подорож рицарів круглого столу здійснювалася за один день, то герої руських казок добиралися до мети мінімум три дні та три ночі.

Той же ж М. Гоголь зображував Росію в образі птаха-трійки, який не помічає відстані, летить, а не скаче, з ямщиком, який співає пісню: «і ось вона понеслася, понеслася, понеслася!..» [52].

Масштабність – еталон руської естетики. Санкт-Петербург – руська Венеція, побудована на холодній півночі, Вітчизна-мати на Мамаєвому кургані, Петро І роботи Зураба Церетелі чи колосальних розмірів голова Леніна в Улан-Уде – ці об'єкти мають суттєво різну історію, але всі вони відображають руське тяжіння до гігантизму. Звідціля ж витікає помітка у рекламі кожного знов відкритого торгового центру Москви про те, що він є найкрупнішим у Європі.

Що з'явилося сьогодні нового – це інформованість, але дещо «про-радянська». Суспільство яке завжди цінує амбіційні проекти стало співвідносити їх вартість та «корисність», тому необ-

хідно сформувати цінність образу того чи іншого проекту. Без роз'яснення, що конкретний багатоміліардний проект принесе громадянам, ніякого «натхнення народу», на яке більшість подібних проектів і направлені, не вийде.

Накінець, треба чесно визнати – окрім боротьби за суверенітет, росіянам просто подобається грати важливу роль в світі. Великодержавність є, і за 300 років імперії глибоко прижилася у національній системі цінностей.

Що торкається спроб вивести національну ідентичність через етнічну чи громадянську, то можна наголосити на наступному: академічні спроби поділити питання ідентичності і націй на дві групи, громадянську та етнічну, в Росії виявилися такими, що не витримали критики. Етнічна – це небезпечна для російської спільноти утопія. Вона може короткочасно об'єднати групу населення, що підірве саму основу російського суспільства та держави. І. Бунін писав: «...Народ як дерево, з нього можна зробити і ікону, і дубину, в залежності від того, хто це дерево обробляє» [30, С. 54].

Говорити про громадянську націю у Росії, яка двічі за останні сто років революційно міняла устрій, економічну модель і так і не побудувала правову державу – м'яко кажучи, поки несвоечасно.

Отже, підсумовуючі можна зазначити, що наше твердження про те, що російська національна ідентичність сформована на політичному підґрунті повністю підтвердилося нашою «доказовою базою».

І, на завершення зупинемося на формуванні національної ідентичності в східній культурі, зокрема, китайській. Отже, вкажемо на джерела формування китайської національної ідентичності, яка сформувалася, багато в чому, на китайській філософії.

Незалежна культура та давнє державне утворення на території сучасного Китаю виникло у другій чверті II тисячоліття до н.е. У межах багатовікового династичного розвитку з'явилося і міцно укріпилося поняття Чжунного (серединна держава, Китай). Одночасно з'явилося і поняття Вайго – «держави за межами Китайської імперії». А словосполучення чжунго-жень (лю-

дини серединної держави) стало одним з основних етнічних самовизначень китайців. Ці поняття в свідомості китайського народу чітко поділяють всіх людей на «своїх», членів великої китайської родини, і «чужих», з якими потрібно спілкуватись обережно. За всю історію Китай жодного разу не вступав у союзи, військово-політичні блоки з іншими державами. На початку ХХ століття європейці проникли у Китай і зробили спроби створити нову національну ідентичність. Але після перемоги комуністичних сил Китай знов побудував позасистемну державу і існував відокремлено від світового співтовариства аж до реформи 70-х рр. Але навіть сучасна інтеграція у світове співтовариство йде по лінії «гармонії у розмаїтті». А основна мета даної інтеграції (економічної за сутністю) – «мирне піднесення Китаю та підняття рівня життя власного народу, жителів Піднебесної».

Китай ніколи не зав'язував довгих дружніх відносин з іншими державами. На протязі кількох тисячоліть Китай був «всесвітом в собі». Все, що за бар'єрами було зовнішнім – «варварським. Все, що зсередини – у центрі – китайським. «Іноземець» по китайськи не «житель іншої країни», а людина, яка приїхала по той бік кордону Китайської держави. І треба усвідомлювати, що перед Вами гвинтик колективістської машини (китаєць), причому який вважає дану машину єдино правильно облаштованою. Всі інші – облаштовані неправильно, а часто і не машини зовсім.

Основна сфера, яка впливає на світорозуміння китайця – філософська або, точніше релігійно-філософська. У Китаї розповсюджені різні вчення, але кожне зробило свій внесок у справу формування національної ідентичності.

Конфуціанство дарувало китайцям родину як прообраз всієї суспільної організації. Лояльність до правителя, шанобливість синів до батька, традиційність, на думку китайців, – є основа гармонічного соціального устрою. Його основа – притримання етичних правил кожною людиною, а вершина – єдина держава, держава просвітництва та мудрості.

Будійський варіант світооблаштування незначно відмінний від поняття лідерства в конфуціанстві і мало переглядає ідею милосердної батьківської влади. Будизм вчить, що людина, яка

знаходиться зверху, заслуговує своє положення гідною поведінкою у попередньому житті, а конформізм – краще боротьби за місце.

Легісти, в принципі, відкидали управління, засноване на ритуалі та традиціях. Вони висміювали конфуціанські роздуми про людинолюбство, справедливість, братську любов, називаючи їх «грою в слова». Легісти обґрунтовували необхідність управління на основі закону тим, що людина від природи зла. Її звіриний початок може бути пригнічений тільки системою покарань.

Даоси ж виступали проти всякого насилля над людською особистістю, а основна ідея даосизму – встановлення такого світоустрою, де всі жителі рівні між собою. Закони світобудови єдині для всієї природи, живої та неживої і тому їх не варто порушувати.

Як ми бачимо, конфуціанство, будізм, легізм та даосизм відрізняються один від одного у багатьох проявах. Але погляди їх послідовників сходяться у тому, що торкається розуміння колектива як родини, отримання службового статусу без суперництва, розподілу влади, автоматичного порядку підкорення і колективного характеру прийняття рішень. Колективність – це зовсім не обмін особистої незалежності на безпеку, а необхідний, правильний образ життя кожного китайця. Причому така система взаємодії забезпечується без особливих зусиль та самовиробляє себе від покоління до покоління.

Ще одна складова національної ідентичності китайця – мова. Цей чинник, зазвичай, присутній і в інших моделях побудови ідентичності. (Ми згадували про нього в контексті характеристики німецької ідентичності). Будь-яка мова є відображення національного характеру та менталітету народу, і китайська – не виключення. Основна графічна одиниця китайського письма – ієрогліф. По суті, це картинка предмета дійсності. Письмо оперує символами.

По мірі розвитку та постійного спрощення багато із ієрогліфів змінилися до неможливості. Однак суть залишилася незмінною – неможливість для китайської думки звести все багатоман-

ніття оточуючого світу до сухого алфавіту. Будь-яка думка конкретно символічна.

Фонетика формується в Китаї під впливом буддизму, який привніс методику, а точніше відповідний тон кожному слову. А основна фонетична одиниця – не окремий звук, а слог, сукупність кількох звуків, неподільне ціле (як неподільність та сталість сімейного образу життя китайців).

Заслуговують на увагу також китайські ідіоми – «Ченьюї» – «готові висловлювання». Це стійкий фразеологічний вислів, побудований по нормах давньокитайської мови. Компактна та монолітна структура ченьюя робить його вкрай лаконічним, гармонійним, можна сказати, досконалим. Це відображення тієї гармонійності та збалансованості життя, до якої прагне китайський народ.

Отже, зробимо проміжні висновки щодо основних рис та проявів феномену «національної ідентичності» у Китаї. Колективістський тип китайської культури передбачає превалювання інтересів суспільства над інтересами індивіда. Суспільна свідомість людей в Китаї достатньо висока. А будь-яка організація, будь-яке співтовариство автоматично облаштовується як родина.

З цієї ж причини у китайців явно виражена висока повага до соціального статусу, здавна культ почитання старших культивується не тільки в родині, але й в соціальних відносинах.

Китайський народ, як ніхто інший, володіє міцною історичною пам'яттю. Її вихованню надається велике значення та робиться це на основі багатовікової національної історичної традиції. На протязі більш трьох тисяч років Китай представляє собою єдину державу. Виникаючі періоди існування самостійних царств та полуколоніальної залежності від країн Заходу практично не змінили загальних принципів організації держави, її меж та місць розселення етносу.

Стабільністю встановленого порядку та існуючої системи прав та обов'язків, що визначають взаємодію людини з іншими людьми, відрізняється китайська культура в цілому. Нові ідеї та концепції, які привносяться як результат взаємодії з іншими

державами у культурно-національному ітозі є новою варіацією вже відомого та загальноприйнятого.

Для сучасного Китаю є звичайним введення мір, які здаються стороннім спостерігачам «суперечливими», але насправді вони вельми виправдані. Прикладом може слугувати принцип рівноваги та гармонії, який лежить в основі конфуціанства та даосизму – основних ідеологічних напрямків Китаю. Він, поза сумнівом, на попередніх етапах розвитку гальмував технологічний та економічний прогрес китайського суспільства та обумовив його відставання від європейської цивілізації. Однак, саме цей принцип забезпечує в теперішній час надзвичайну стійкість міжнародного положення та ефективність внутрішньої та зовнішньої політики держави. Досягнення життєвих цілей за посередництвом прагнення до гармонії та рівноваги у людських відносинах завжди визнається вищою цінністю. Цей принцип проявляється в тому, що, з одного боку, суспільно-політичний лад не змінився на протязі історії, а з іншого, Китай – це країна, яка динамічно розвивається, ефективно (помітимо, не швидко, по-європейські, а саме розумно та ефективно) реагує на проблеми та задачі часу.

У межах питання про гармонію не можна не обійти і застосування філософії Інь та Янь в регулюванні соціальних процесів у Китаї.

«Чистий Янь» визначає ідеологію, духовний потенціал та зовнішню політику, а «мутний Інь» співвідноситься з внутрішніми процесами, які диктують економічні обмеження. Янь – це енергії, це духовний потенціал, а Інь – це засоби виробництва та валовий національний продукт. Коли діє міцна ідеологія, і дух сильний, то це переважання Янь, а коли дух слабкий і не здатний позитивно вплинути на економічні процеси, то це Інь в Янь. Досягнення гармонії між ними – суть регулювання соціальних процесів у Китаї.

Принцип «серединності» проглядається у всіх релігійних етиках китайського народу. У «Записках про ритуал» (Лао-цзи) говориться: «Коли радість, гнів, смуток ще не з'явилися, даний стан називають «серединність» [275]. В національному менталі-

теті та політиці держави він наочно прослідковується в декількох аспектах. Це практика впровадження іноземних інвестицій у національне господарство та практика техніко-економічного росту, заснована на ідеї відповідності отриманих технологій середнім господарським умовам країни, середнім доходам, розповсюдженням звичкам населення і т.д. У внутрішньо економічній сфері цей курс на формування середнього класу. Цей принцип також прослідковується в співвідношенні підкорення різнопланових регіонів єдиному центру.

Отже, ми розглянули три моделі національної ідентифікації, засновані на різних чинниках. Не претендуючі на остаточні висновки, але ми виявили, що німецька ідентичність заснована переважно на культурних чинниках, російська – політичних, а китайська – на філософії.

2.2. Історична пам'ять як підґрунтя тяглості національної ідентичності

Тема тісного зв'язку історичної пам'яті та національної ідентичності була і залишається до сьогодні однією з актуальних у вітчизняній та зарубіжній політичній науці. Разом з тим, поняття історичної пам'яті не в достатній мірі є концептуалізованим. Тому «історична пам'ять» залишається предметом наукових пошуків у низці суспільних дисциплін, зокрема, філософії, культурології, історії, соціології і, безумовно, політології. Актуальність дослідження, історичної пам'яті, в свою чергу, зумовлено, як вважає українська дослідниця Ю. Зерній, тим, що «досвід модерного націотворення свідчить: подолання кризових явищ у національній ідентичності прямо пов'язано з актуалізацією історичної пам'яті, її консолідуючих та об'єднавчих властивостей» [90, С. 109]. Саме висвітленню інтегруючих, а також дезінтегруючих властивостей історичної пам'яті буде присвячено цей підрозділ.

Значні наукові надбання з окресленої проблематики можна знайти у працях таких вчених як: Я. Грицак, Л. Дробижева,

Ю. Зерній, М. Козин, А. Колодій, І. Кресіна, І. Курас, В. Лісовий, Г. Касьянов, В. Масненко, Л. Нагорна, В. Полянський, А. Портнов, Ю. Римаренко, М. Степико, В. Ткаченко, О. Толочко, Л. Шкляр, О. Якубін, а також Я. Ассман, М. Вебер, М. Гальбвакс, Е. Геллнер, К. Дойч, Є. Доманська, П. Коннертон, П. Нора, Е. Сміт та інші.

Нашою метою є визначення історичної пам'яті крізь призму її інтегруючого потенціалу у контексті формуванні консолідуючої моделі національної ідентичності.

Теорія історичної пам'яті бере початок у ХХ столітті, її засновником вважається французький соціолог М. Гальбвакс. Останній розглядав історичну пам'ять як важливий чинник самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи [338]. Варто зазначити, що серед сучасних дослідників немає єдиної точки зору стосовно визначення феномену історичної пам'яті. Як стверджує український вчений В. Масненко – «можна говорити про два її розуміння: широке та вузьке» [152, С. 59]. В. Полянський пише про історичну пам'ять у першому розумінні, включивши до історичної пам'яті історичні зрізи практично всіх виявів суспільної свідомості [192, С. 14]. Однак більш поширеним є інший підхід. Коли під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури (або культурної пам'яті), що включає не лише власне історичні знання. Такої точки зору дотримується Л. Дробіжева. Вона вважає, що «історична пам'ять – своєрідний духовний потенціал народу» [81, С. 227].

Український дослідник національної ідентичності та історичної пам'яті М. Козловець, в свою чергу, наполягає, що пріоритет у дослідженні історичної пам'яті належить історикам, які, на його думку, «не зовсім коректно відносять історичну пам'ять винятково до сфери історичної свідомості, ототожнюючи або розчиняючи першу в другій» [113, С. 481]. А у філософській та соціологічній літературі поняття «історична пам'ять» вживають переважно у семантико-логічному розумінні, як «інформацію», «надособову пам'ять», «соціальний досвід» тощо. Цим відзначаються окремі істотні характеристики історичної пам'яті, які,

однак, не відбивають її сутності як цілісного, духовно-практичного феномена [82, С. 25–26].

Вчений наголошує на особливому значенні історії у формуванні національної ідентичності в Україні. «Феномен націєтворення і становлення української нації з її національною ідентичністю проявляється у політичній консолідації суспільства, в усвідомленні спільної форми співжиття (національний суверенітет), у демократичності влади й координації зусиль (диференціація прав і гарантія відповідальності), символічному поєднанні навколо спільних уявлень про минуле, майбутнє й мету нації (історична пам'ять, національна ідея). Творення української політичної нації має враховувати особливості історичного шляху й нинішні етнічні реалії України...» [112, С. 19].

Доволі цілісне визначення історичної пам'яті знаходимо у А. Герасимчук і З. Тимошенко. Отже, «історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, котрі мали місце у минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивілізації» [48].

«Якщо спробувати узагальнити різні підходи до природи взаємин історії та пам'яті, то можна звести їх до наступних позицій: 1) історія й пам'ять протиставляються, навіть розглядаються як несумісні явища; 2) історія та пам'ять ототожнюються; 3) історія й пам'ять трактуються як форми розуміння та інтерпретації минулого, що перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємного доповнення», – стверджує український вчений Г. Касьянов [101, С. 119]. Вчений зауважує, що першій і третій підходи більше пов'язані з дослідницькими та аналітичними операціями і характерні для сфери наукової діяльності, а ототожнення історії та пам'яті – притаманне політичним, публіцистичним, ідеологічним дискурсам [101, С. 119].

У цьому контексті, авторське визначення «історичної пам'яті» Г. Касьянова наступне – це форма «колективної» або «культурної» пам'яті, її різновид, який претендує на статус традиції (зрозуміло, винайденої, сконструйованої). Це міфологізована форма групових уявлень про минуле, що існують, як правило, у вигляді вибору стереотипних дискурсів, симулякрів, символів і «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу гіперреальності, а це серйозно впливає на те, що прийнято вважати реальністю» [101, С. 134].

А також – «історична пам'ять – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять, з одного боку, є результатом культурного, соціального, політичного конструювання, але також, своєю чергою, сама постає засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей, котрі в епоху націоналізму синтезуються в ідентичність національну» [101, С. 135].

Зв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності визнають всі. Деякі, навіть, «в категоричній формі». Зокрема, Т. Кузьо стверджує: «Немає пам'яті – немає ідентичності – немає нації» [336]. За Е. Смітом, нація є спільнотою, що має спільні міфи і спогади. Національна ідентичність постає в результаті «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізації братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти» [262]. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності в Україні набуває особливого значення. Вітчизняна дослідниця Ю. Зерній зазначає: «світовий досвід свідчить: модерні нації постають водночас і як політичні, і як культурні. Проте для української нації, яка, з огляду на історичні обставини, тривалий час формувалася саме як «культурна», а не «державна», історична пам'ять набуває особливого значення. За недостатнього розвитку громадянської складової

національної ідентичності (незрілість державних інституцій, неусталеність політичних традицій та громадянських практик) саме соціокультурні чинники, включно з історичною пам'яттю, можуть прискорити формування національної ідентичності" [90, С. 109]. Разом з тим, як вже зазначалося, нас цікавить окремий аспект – механізм та особливості реалізації історичною пам'яттю інтегруючої функції у процесі формування національної ідентичності (в деяких випадках вона перетворюється у дезінтегруючу).

Аналізуючи механізм реалізації історичною пам'яттю окресленої функції згадана вище дослідниця стверджує, що «...при цьому культура титульного етносу жодним чином не може претендувати на винятковість чи універсальність. Її пріоритетність полягає у здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм» [90, С.109]. Український вчений М. Степико формулює подібну думку щодо формування модерної української національної ідентичності: «...не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [271, С. 86].

Розрізняють різні типи історичної пам'яті. Зокрема, німецький вчений Я. Ассман пише про такі її типи як – комунікативну та культурну. Комунікативною Я. Ассман визначає пам'ять, яка здатна передавати людський досвід у рамках індивідуальних біографій крізь обмежену кількість поколінь. Вона існує у неформальному чи слабо оформленому вигляді й поширюється через повсякденну комунікацію. Натомість культурна пам'ять розумі-

ється як особлива символічна форма передачі та артикуляції смислів, що виходять за межі досвіду окремих індивідів чи груп. Вона зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого... [318]. А український вчений В. Масненко вважає, що історична пам'ять існує у формі безпосередньої, наукової, міфологічної та постійно відновлюваної. «Безпосередня, або коротка, історична пам'ять притамана учасникам та свідкам історичних подій. Вона доволі нестійка, неусталена, обмежена часом людського життя, з постійно прогресуючою амнезією. Науковою вважаємо ту історичну пам'ять, яку імплантовано до наукової думки. Вона не тільки зберігає свій обсяг, але й має потужний зворотній вплив на масову свідомість. Не меншим, а часом більшим є вплив історичної пам'яті, яка міститься у легендах і міфах. І, нарешті, найбільш поширена – постійно відтворювана історична пам'ять широких верств населення, різноманітних спільнот та окремих осіб, яка формується під впливом наукової думки, освіти, засобів масової інформації, міфологем, власного та суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо» [152, С. 52].

Цікаво, у контексті нашого дослідження те, що вчений вважає: дійсно, наукова пам'ять дуже потужна, але задля формування консолідаційної моделі національної ідентичності вчені вимушені погоджуватися на певну «усереднену» її модель. «...Проте, незважаючи на таку науково-критичну настанову, вони вимушені погоджуватися на необхідність існування «національного примітива» задля консолідації національної спільноти», – пише він [152, С. 53]. Бо, як авторитетно заявляє польська дослідниця Є. Доманська: «історія є дисципліною, яка, з одного боку, претендує на статус наукового, об'єктивного та спрямованого на істину знання, а з другого – має статус стабілізатора соціального порядку...» [75, С. 12].

В Україні ж процес формування навіть «усередненої» консолідаційної моделі національної ідентичності на підґрунті історичної пам'яті триває. На думку досвідчених вчених, він носить досить непростий, і, навіть, кризовий характер. Прояви кризи український вчений М. Степико характеризує наступним чином:

«зважаючи на те, що найважливішою формою колективної ідентичності є національна, змістом її кризи може бути заперечення символів нації, розпад колективної пам'яті, представлені традиціями, і навіть втрата віри в загальне майбутнє, дисгармонія між описовим і нормативним образами нації, перервність історії, невідповідність між уявленням культури про саму себе з її образами в інших культурах, і, зрештою, почуття власної неповноцінності щодо більш досконалої культури. Разом з тим у поліетнічному суспільстві змістом кризи національної ідентичності може бути відчуття втрати моністичного сприйняття нацією своєї самототожності й панування плюралізму ідентичностей». [272, С. 305]. А М. Козловець зауважує: «з огляду на те, що історична пам'ять українців викривлена століттями бездержавності й культурної асиміляції, її сучасний стан можна охарактеризувати як кризовий. Виявом цієї кризи є співіснування у колективній свідомості, як мінімум, двох проєкцій українського минулого: власне української та проімперської, котра у свою чергу містить малоросійський, східнослов'янський і радянський компоненти. Більше того, означені проєкції історичної пам'яті не є компліментарними, в окремих випадках вони є відверто антогоністичними» [113, С. 486]. Як стверджує Я. Грицак, у масовій свідомості українців сформувалося «поле битви» між версіями української історії, які не вповні відповідають завданням нового етапу розвитку української нації. Здебільшого йдеться про протистояння «радянської» та «української національної» версій [58]. Можна не вповні погоджуватися зі знаними українськими вченими, принаймні, щодо кількості версій української історії, але те, що історична пам'ять може виконувати не тільки інтегруючу, але і дезінтегруючу функцію в суспільстві, залишається незаперечним фактом. Подолання зазначеної фрагментарності на тлі історичної пам'яті – нагальна справа модерної української нації, адже історична пам'ять залишається однією з важливих складових, що створює систему мотивацій у процесі формування консолідаційної моделі національної ідентичності. «Країни, спроможні працювати з творенням чи перетворенням системи мотивацій у сфері ідентичності, є цивілізаційними ліде-

рами. Інші країни є паразитарними щодо них у цивілізаційному сенсі», – стверджує український вчений М. Степико [272, С. 134].

Серед історичних чинників, які відграють важливу роль у формуванні національної ідентичності: так звані «пам'ятні місця» чи «місця пам'яті» (поняття було введено у науковий обіг французьким вченим П. Нора [346]), загальні історичні трагедії та перемоги, пантеон національних героїв тощо.

Як зазначає Єва М. Томпсон, «такі різні вчені, як Е. Сміт, А. Гастінгс, Д. Міллер, М. Конован стверджували, що нації зазвичай консолідуються довкола важливих подій у спільній історії. Серед цих подій велике значення мають війни та їхні наслідки, пов'язані чи зі здобутками, чи з утратами. Оцінка цих здобутків і втрат є стрижнем національних історичних наративів» [281]. Механізм цього процесу, на думку вітчизняного дослідника В. Ятченка, полягає у тому, що, актуалізуючи у колективній свідомості пам'ять про героїв Крут, жертв Голодомору, героїв і жертв Великої Вітчизняної війни тощо, люди усвідомлюють свою історичну спільність, виробляють механізми психологічної згуртованості спільноти й одночасно переживають відчуття того, що це вже пройдений, пережитий, переборений і певною мірою відболілий епізод життя [315, С. 59; 316].

«Консолідація нації похідна також від подолання «війни пам'ятників» і формування пантеону загально визнаних героїв нації. Усім відомо, що древні, особливо греки й римляни, вмели виховувати героїв. Це вміння полягало не лише в тому, що вони вмели зображувати кращих передових своїх діячів і в історичній, і в поетичній іпостасі. Вони вмели цінувати заслуги героїв, розрізняти золоту правду й істину цих заслуг від життєвої неправди й сірої повсякденності, у якій кожна людина обов'язково проживає і завжди більшою чи меншою мірою нею заангажована...», – стверджує М. Степико [272, С. 126].

Особливої уваги потребує пантеон українських національних героїв, навколо якого зламано багато списів. «Загалом в українській суспільній свідомості не так багато загальнонаціональних героїв. Натомість можна констатувати наявність так зва-

них «регіональних» героїв – тих, що користується повагою у певних регіонах України. Тому логічним є пропагування в Україні такої системи загальнонаціональних цінностей та її носіїв, які позитивно сприймаються в усіх регіонах країни. Очевидно, що такі державні діячі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський є вже на сучасному етапі загальнонаціональними героями. Визнаними духовними лідерами українського суспільства можна назвати Григорія Сковороду, Тараса Шевченка, Лесю Українку, Івана Франка. Що стосується інших діячів, то ніхто не заперечує, що пам'ять про них можна вшанувати на місцевому рівні, де не виникає сумнівів щодо їх діяльності...» [113, С. 488].

А процес виховання героїв, вважає професор Я. Грицак, нам варто починати передусім з таких компромісних загальнонаціональних постатей, як Тарас Шевченко чи Микола Амосов. І при цьому потрібно прагнути до мирного співіснування суперечливих символів нації, як у Європі. У Лондоні, наприклад, є пам'ятники і вождю англійської революції Оліверу Кромвелю, і страченому ним королю Карлу I [57, С. 40]. «Варто представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізацій, культур, народів», – визнають українські вчені Г. Касьянов та О. Толочко [102, С. 24]

Цілком пристаємо на заявлену позицію відносно пошуку компромісу між різними соціальними спільнотами в українському суспільстві, і в цьому контексті, важливою складовою формування консолідаційної моделі національної ідентичності повинна стати громадянська ідентичність. Якщо ми прагнемо увійти у світовий цивілізаційний простір сучасною демократичною правовою державою, роль громадянського суспільства у формуванні національної ідентичності повинна зростати, воно, фактично, повинно стати головним суб'єктом її формування. Таким чином, Україна буде намагатися всіляко відійти від будь-яких етатистських проектів творення ідентичності та максимально тяжіти до її сучасних демократичних зразків. Підтвердження

сказаному знаходимо у М. Козловця – в майбутньому вага громадянської складової буде тільки збільшуватися вважає названий вчений: «...зазначені тенденції обмежують рівень свободи держави на одному рівні, збільшуючи її можливості на інших: національному, регіональному, на рівні недержавних громадських інституцій. У майбутньому слід очікувати, що національні держави поступово втрачатимуть функції носіїв винятково суверенітету і включаться в ієрархічну вертикаль як середня ланка між міжнародними організаціями і наднаціональними органами інтеграційних угруповань та органами регіонального і муніципального управління» [112, С. 16].

«Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт ...», – стверджує Н. Пашина [185].

На нашу думку, якщо ми покладаємо завдання формування консолідаційної моделі національної ідентичності виключно на державу, ми залишаємося у поставторитарній риторичі. Вкрай важливо, щоб національна ідентичність формувалася зсередини громадянського суспільства, відповідала його потребам та запитам. Цілком слушно з цього приводу висловився український дослідник В. Масненко: «...слід розрізняти соціальне замовлення та соціальний запит. Ідеться не тільки про межу суб'єктивізму й нижчий рівень абсолютизації потреб суспільства. У першому випадку незрівнянно більша доля суб'єктивізму й нижчий рівень узагальнення цих потреб. Доволі показовим прикладом соціального замовлення за радянських часів було обґрунтування міфологеми «диктатури пролетаріату» чи «соціального будівництва». Натомість соціальний запит виступає глобальним відображенням сутнісних суспільних потреб. Особливо активними є запити нових національних спільнот, що формуються. Адже вони потребують достовірних, бодай удавано достовірних суспільних уявлень про суспільну історичну традицію, видатних історичних героїв, «золоту добу» даної спільноти..., тобто тих складників

актуалізованого історичного знання, які здатні сконсолідувати цю спільноту, забезпечити її спадкоємність щодо попередніх суспільно привабливих цінностей» [152, С. 54].

Отже, підсумовуючи, варто зазначити наступне: історична пам'ять – складний, багат шаровий феномен, який сьогодні інколи органічно, а інколи – не зовсім, вплетений в сучасні ідентифікаційні процеси в Україні. І в цьому контексті задача держави, і ще в більшому ступені, громадянського суспільства сприяти формуванню консолідаційної моделі національної ідентичності, яка б ґрунтувалася на сутнісних соціальних і національних запитах громадян, а не була б нав'язаною зверху будь-яким суб'єктом національного будівництва. Вважаємо, що перспективи подальших досліджень з означеної проблематики полягають у розширенні наукової складової історичної пам'яті з метою формування у суспільства раціональних, десакралізованих знань та уявлень. Що, справді, буде сприяти органічним, несуперечливим ідентифікаційним процесам в Україні.

2.3. Національна ідентичність в історичній ретроспективі України

«Феномен націєтворення і становлення української нації з її національною ідентичністю проявляється у політичній консолідації суспільства, в усвідомленні спільної форми співжиття (національний суверенітет), у демократичності влади й координації зусиль (диференціація прав і гарантія відповідальності), символічному поєднанні навколо спільних уявлень про минуле, майбутнє й мету нації (історична пам'ять, національна ідея). Творення української політичної нації має враховувати особливості історичного шляху й нинішні етнічні реалії України...» [112, С. 19]

Якими ж є ці історичні реалії? Слід зазначити, що у другій половині ХІХ століття термін «українська державність» був під жорсткою цензурною заборонаю у Російській імперії, до складу

якої тоді входила більшість української території. Тому, за свідченням українського дослідника В. Волковського для позначення спільної української справи громадянські діячі України вживали термін «суспільність» [38]. Останнє, по-перше, пояснюється наступним – на той час існувало три багато у чому відмінні версії цієї суспільності – російська, польська і власне українська. Попри те, що на початку ХХ століття Україна таки мала, хоча й ненадовго, власну державність, однак більшою мірою дискурс національної ідентичності на протязі попередніх років історії так і не вийшов радикально за рамки ідентичності культурної. Можливо, що це, певним чином природно: поки не визріла повною мірою до високих своїх форм українська культура, претензії на власну державність виглядали недостатньо переконливими. Про це писав свого часу ще Михайло Драгоманов [80].

По-друге, термін «суспільність» дозволяє охопити не лише царину української держави і української політики, але й усі прояви життя українського народу – у його багатоманітті і строкатості.

І нарешті, по-третє, «суспільність» дає змогу оцінити як український увесь регіоналізм, властивий різним частинам України. Тим самим не лише знімається гострота питання суверенітету держави над її регіонами, але й більш повно охоплюється потенціал української державності, який і раніше, і сьогодні є переважно дещо ширшим за її нинішні політичні кордони.

Усі ці три обставини особливо виразно проявляють себе, якщо взяти до розгляду історичний період становлення державності України.

Отже, важливим чинником ідентифікаційних процесів в Україні протягом історії є регіонально-територіальною, який закладений в основі націогенезу. Він і буде ключовим інструментом для аналізу ідентифікаційних процесів в досучасній Україні.

На значущості історичного чинника скрізь призму регіоналізації особливо наголошує українська вчена Л. Нагорна.

«Специфічність територіальних ідентичностей полягає у складному поєднанні вироблених століттями стійких стереотипів масової свідомості скрізь призму індивідуального й групово-

го досвіду регіональних спільнот із тими важелями мобілізаційного й орієнтаційного впливу, які продукують на кожному новому етапі історичного розвитку місцеві еліти. Сформовану на такій основі ідентичність іноді порівнюють із своєрідною псевдофізичною субстанцією: вона має чимало властивостей фізичних тіл – складну структуру й багатшаровість, пружність, інерційність» [171, С. 140]. А А. Галкін вторить Л. Нагорній, що сформована у контексті історичного розвитку регіонально-територіальна ідентичність є дуже стійкою: «Чим сильніше тиснуть на неї, тим потужніша віддача. Її не можна переломити через коліно, не ризикуючи зламати собі шию. Ігнорувати це – значить приректи на невдачу будь-які, у тому числі розумні, плани» [45].

Разом з тим, вчені виокремлюють певні психологічні особливості, що є характерними для формування національної ідентичності в історичному контексті для більшості регіонів України. Серед них: конформізм та бунтарство, об'єднання на основі негативізму, екзистанційний страх, сформований унаслідок загрози загибелі суспільства, втрати державності тощо.

«У контексті багатовікової бездержавності й територіального розчленування регіональні відносини в Україні стали наслідком домінуючих упродовж століть імперських принципів державної організації – з територіальною експансією й ієрархічно побудованими системами управління підкореними народами. Оскільки українські землі ще в глибині століть опинилися в центрі зіткнень міждержавних інтересів, ідентичність української нації могла формуватися або на засадах пристосування й запозичень, або у конфліктному руслі. Українська історія дає безліч прикладів обох стратегій. У цих умовах еліти зрештою все ж воліли домовлятися, але низи мали виразну схильність до бунтарства. Оскільки ж метрополії нещадно придушували прояви непокори, українцям найчастіше доводилося вибирати між конформізмом чи втечею. З'являлися цілі регіони, практично непідвладні правлячим режимам. Сподіватися на якийсь суспільний ідеал, здатний об'єднати поляризований соціум, не доводилося. Тобто, українці звикли об'єднуватися на ґрунті негативізму й

протистояння, і ця генетично закладена програма діє й до сьогодні» [171, С. 140].

Угорський історик І. Бібо зазначає, що народам східноєвропейського регіону також притаманний «екзистенційний страх». Упродовж століть він усвідомлювався як реальна або уявна загроза загибелі певної етнічної спільноти внаслідок втрати державності, асиміляції, депортацій чи геноциду [21]. Навряд чи, як зауважує О. Міллер, колективні екзистенційні страхи належать до здорових рис психіки. Але без їхнього врахування неможливо прояснити ані мотиви етнічної віктимізації (здатність ставати жертвою) у свідомості бездержавних розчленованих народів [156, С. 11].

Разом з тим у кожному регіону України є своя специфіка і свої регіональні психогічні особливості формування національної ідентичності. «Якщо умовно поділити Україну на три частини, то у кожній з трьох регіональних спільнот виявиться власний травмуючий досвід. Тривале існування розчленованої України на межі трьох цивілізацій – західноєвропейської, східнохристиянської й мусульманської – зумовило своєрідний ефект «притягання й відторгнення» щодо інакшості. З одного боку, спостерігалися тенденції наслідування більш успішних спільнот (із формуванням відповідних комплексів меншовартості), а з іншого – виявлялися ознаки нездатності або небажання зрозуміти іншу систему світосприймання» [171, С. 140].

Зупиномося на цій регіональній специфіці. Історично склалося так, що південні простори нинішньої України стали ще до нашої ери ареною зустрічі двох цивілізацій – скіфської і античної. Пізніше слов'янським племінним князінням довелося співіснувати з Хозарським каганатом, територія якого охоплювала східну частину нинішньої України аж до пониззя Дніпра. Державі русів, яка у X–XIII ст. була найбільшою державою Європи, простягаючись від Чорного до Балтійського моря, не належали нижня течія Дніпра, Побужжя, Донщина – величезні степові простори займали кочівники половці. А у XIII ст. могутнє кочівницьке утворення – Золота Орда – підім'яло під себе вже слабкую Русь, і, навіть, наймогутніший на той час із руських князів

Данило Галицький змушений був визнати її верховенство. Водночас Галицько-Волинська Русь стала об'єктом зазіхань західних сусідів – її територія була невдовзі поділена між Польщею, яка в середині XIV ст. підпорядкувала собі Галичину, і Великим князівством Литовським. При цьому, як вважають дослідники, входження князівств Подніпров'я і Волині до складу Великого князівства Литовського було результатом своєрідного кондомініуму – дипломатичної угоди, яка зберігала данницьку залежність окупованих Литвою територій від Орди.

Території між Дністром і Прутом у XIV ст. опинилися у складі новоствореного Молдавського князівства, яке перебувало у васальній залежності спочатку від Польщі, а з XVI ст. – від Туреччини. У Криму генуезькі колонії ділили територію з уламком Золотої Орди – Кримським ханством, яке після 1475 р. також стало васалом Османської імперії. Закарпаття ще в XI ст. потрапило під владу Угорщини.

Таким чином, упродовж XIII–XIV ст. різні території України потрапили до складу різних державних утворень, стали їхніми периферіями. А саме у цей період і починається український націогенез та закладання підвалин формування національної ідентичності.

Від цього часу вступають в дію ті механізми відносин центру та периферії, які блискуче простежив на матеріалі усієї світової історії норвезький політолог С. Роккан.

Дозволимо собі певний відступ від безпосередньої тематики підрозділу та, спираючись на думку Л. Нагорної, зупинемося на теорії С. Роккана, яка стане у нагоді для нашого аналізу. Отже, «теорія центр-периферійної локальності» Роккана – надзвичайно проста і водночас обґрунтована. Серед тих відправних ідей, від яких відштовхується С. Роккан, чільне місце належить висновкам відомого археолога Г. Франфорта про дві первісні моделі територіального об'єднання: конгломерат самоправних міських громад Месопотамії та централізовану імперію єгипетських фараонів. Великим винаходом Месопотамії було місто-поліс – інститут, що базувався на зв'язках, визначених місцем проживання, зі зборами громадян як носієм суверенітету [171, С. 142].

Лояльність такої громади неможливо завоювати силою. У цьому сенсі ранні міста Месопотамії стали прообразом міст Греції, Ганзейської Ліги, Італії часів Відродження.

У Єгипті, навпаки, сформувався династичний центр за умов сільськогосподарської цивілізації. Тут не відбулася концентрація соціальної активності у містах – останні були лише торговими центрами для прилеглих районів. Єгипетський метод формування воєнно-бюрократичних центрів у переважно аграрних районах має паралелі у Китаї, у кочових імперіях центральноазійських степів, у деяких мусульманських державах і в Росії [171, С. 143].

Від того, за яким типом в минулому відбувалося розширення території – за воєнно-адміністративною, економічною чи культурною моделлю – залежить, за С. Рокканом, та або інша форма периферійності. Одна річ, коли її утворює воєнне завоювання чи адміністративне підкорення – у такий спосіб виникає т. зв. вертикальний тип підпорядкування, виражений у категоріях залежності. Інша річ, коли периферійність виникає на ґрунті економічної залежності чи культурного впливу – це вже інший, горизонтальний тип периферійності, який найкраще передається категоріями віддаленості чи відмінності. Отже, у будь-яких дослідженнях територіальних структур важливо розрізняти взаємодію між двома типами простору – фізичним, з одного боку, соціальним і культурним – з другого. Перший С. Роккан визначає як географічний простір, другий – як простір належності (membership). Абстрактні на перший погляд, ці міркування дивовижним чином «оживають», коли переносяться у конкретний історичний простір [171, С. 143].

Екстраполяція рокканівської схеми на українські реалії вельми цікава. Поки Київська Русь розвивалася за месопотамським типом як система міст, вона зберігала незалежність і територіальну цілісність [171, С. 144]. За часів Київської Русі домінувала горизонтальна периферійність: міста тяжіли до утворення полісного (вічового) типу державного управління. Державу тоді можна охарактеризувати термінами «полісна монархія» або вічова монархія. Тут можна було говорити про відносини паритетності

князя та міських громад. Про формування відносин на основі рівноправ'я та самодостатності.

Коли ж, ослаблена міжусобною боротьбою князів, вона потрапила в залежність від Золотої Орди, Київська Русь опинилася на зовсім іншій орбіті, де центр-периферійні відносини вибудовувалися за єгипетською моделлю, за канонами підданства.

У складі Великого князівства Литовського українські князівства користувалися досить широкою автономією і мали всі шанси утриматися на одній з периферійних європейських орбіт. Але Люблінська унія Литви з Польщею докорінно змінила ситуацію. Потрапивши під безпосередню владу Полької корони, українські землі опинилися у вирі доведеної до абсурду аристократичної «свободи», яка невдовзі обернулася розгулом екстремізму.

Гострота російсько-польського суперництва в українському питанні посилювалася кількома чинниками. По-перше, відсутність досить високого мовного бар'єра полегшувала і Росії, і Польщі ідеологічне обґрунтування «права» на Україну. По-друге, на рівні української еліти, спочатку сполонізованої, а потім зрусифікованої, ідеї національної самоідентифікації виявилися надто невиразно, що спрощувало для обох сюзеренів завдання духовної експансії. По-третє, відлякуючий імідж Росії як «європейського жандарму» зумовлював пасивне ставлення Європи до поневоленої України [170, С. 69].

Однак однією із суттєвих особливостей розташування регіонів Західної України, а особливо Галичини, упродовж тривалого часу було те, що вони перебували під впливом європейської цивілізації: через Польщу мали змогу знайомитися з досягненнями західноєвропейської культури. Не випадково західноукраїнські землі стали осередком виникнення гуманістичних ідей та реформаторської ідеології. Ю. Дрогобич та С. Оріховський були засновниками та найвидатнішими представниками українського гуманізму. С. Оріховський, який неодноразово наголошував на своєму українському походженні, у своєму вченні про державу та природне право на століття випередив Т. Гоббса та Дж. Локка.

На теренах Західної України реформаційна ідеологія дістала значного поширення. Серед реформаційних течій, що розвивалися на західноукраїнських землях, потрібно відзначити громаду антитриніторіїв, які виступили із запереченням одного з найважливіших догматів християнства – Трійці. Фауст Социн реформував це вчення, увівши в нього екзистенційні мотиви, поєднавши їх з ідеями раннього християнства.

Взагалі особливого поширення реформаційні ідеї дістали на Волині, яка в другій половині XVI ст. стала центром реформаційної ідеології України. Рятуючись від переслідувань, на Волинь приїздить відомий діяч російського реформаційного руху Ф. Косой. В одному з листів князь Курбський, який у той час перебував на Волині, писав про поширення ідей антитринітаризму, що отрутою цього вчення заражена майже не вся Волинь.

На Львівщині виникають перші братські школи, які теж стали важливим центром духовного просвітницького відродження народу.

Однак інтенсивне відновлення на цих землях панщинно-фальваркової системи господарства, занепад міст, невирішеність конфесійних та міжетнічних проблем посилювали дух протесту проти польської верхівки. Особливо внаслідок того, що православна українська громада зазнавала тут постійних звинувачень у політичній нелояльності, яку провокували виступи Росії на оборону православних дисидентів. Розв'язати проблеми, що виникали на цій основі, намагалися гайдамаки, які підняли народ на масове повстання – Коліївщину (1768). Полякам допомогли придушити його російські війська.

Однак, повертаючись до проблеми впливу польської культури, необхідно зазначити, що польські впливи на ідентифікаційні процеси українського етносу мали неоднозначний зміст. З одного боку, поляки навіть мали пріоритет у формуванні української національної ідеї, ніж самі українці, зокрема, поляки Я. Потоцький, Т. Чацький, В. Калинка висунули ідею «окремої української нації». Вони вважали, що українці матеріально перебувають у сфері впливу Польщі, а в духовному сенсі – під великим впливом Росії, яка, сповідуючи ту ж саму віру, закликає до «визво-

лення від ляхів» і єднання у слов'янському братстві. Вихід з цього нелегкого становища у окремоті українського народу.

Діапазон ставлення істориків польської школи до України дуже широкий – від зображення її як ідилічної «польської Шотландії» до трактувань у дусі шекспірівського театру жахів. Більшість польських романтиків ставилася до України із співчуттям, але порятунок для неї бачила у поверненні у лоно Польщі.

А взагалі-то у польській політичній думці, дійсно, переважали погляди на Україну як на «край демонів». У зображенні М. Грабовського Україна живе на діжці з порохом, під постійною загрозою апокаліпсису, бо плекає бездумну жорстокість. «Тут ніхто, – вважав він, – не думав про щось серйозне і стале, ніхто не прагнув залишати своїх слідів на землі, по якій ступав. Тому до останніх літ, а почасти, може, і сьогодні, ті степи, якими пронеслося стільки подій і в яких віджило стільки поколінь, залишилися відбитком первісної дикості» [266, С. 174–178].

Все це не могло не викликати кризові явища, що виникали на ґрунті конфлікту ідентичностей. «На основі глибокого конфлікту лояльностей виникла перша в українській історії ідентифікаційна криза, пов'язана з полонізацією українських князів і шляхетської верхівки упродовж другої половини XVI ст. Фахівці оцінюють її як національну катастрофу: не завершивши стадію націєгенезу, український народ втратив найвпливовіший, найосвіченіший стан, що відчутно загальмувало процес розвитку його самосвідомості. Розв'язати таку кризу на мирних шляхах було неможливо. Неймовірно за напругою протистояння вилилося у форму першої національної революції, у ході якої українці не лише здобули «козацькою шаблею» незалежність від Польщі, але впевнено закладали підвалини національної ідентичності. Ця ідентичність – що також характерно – була у своїй основі територіальною» [171, С. 145].

«Аристократична республіка Річ Посполита, що не мала прецедентів у Європі за ступенем демократизму, згубила себе сама – вона фактично виключила із системи управління міста і покладала надії на «внутрішню колонізацію» і полонізацію східних окраїн. Це викликало безпрецедентний за розмахом соціаль-

ний вибух, який мав далекосяжні політичні наслідки і перекроїв зрештою політичну карту Центральної і Східної Європи» [171]. Фактично, спроба створити суспільство західного типу на антиабсолютистських засадах зазнало поразки. Це боляче вдарило по Україні. І першою у цьому «глухому куті» опинилася Україна – у війну за неї включилися чотири країни. З цієї війни Україна вийшла розчленованою, причому одна частина її, якщо застосувати термінологію Роккана, опинилася в стані підпорядкованої периферії (subject periphery) Росії, а друга потрапила під перехресний вогонь різних центрів боротьби за неї і зрештою стала «периферією взаємодії» (interface periphery)» [171, С. 147].

«Підросійська» Україна розвивалася у специфічному руслі. Варто зауважити, що зміцнення абсолютизму в Європі, з одного боку, і в Росії, з іншого, призводило до різних, навіть протилежних соціальних наслідків. У Європі воно супроводжувалося консолідацією станів і законодавчим закріпленням їхніх прав. Логіка централізації диктувала монархам лінію опертя на міста, а це і була підготовка підґрунтя для громадянського суспільства.

У Росії самодержавна влада шукала для себе опору не в місті, а селі; її майбутнє аж до середини ХІХ ст. жорстко пов'язувалося із зміцненням феодально-кріпосницької системи, із політикою загальних державних повинностей. Це паралізувало волю тих суспільних сил, які об'єктивно протистояли владі, призводило до тотального одержавлення суспільного життя.

Блискучий аналіз причин і наслідків цього процесу знаходимо у М. Драгоманова. Хоч Росія проходила ті ж ступені зростання, що й Європа, доводив він, вона «тугіше росла», а тому кожний ступінь «не давав громаді майже нічого того, що ті ступені давали Європі. Аристократія не дала рицарської честі й духу непідлеглості, церква – ні зерна звички до науки й твердої совісті, царство – рівності й волі кріпацької» [78, С. 408]. Тому як головна цінність сприймалася сильна монархічна влада; ні громадські, ні особисті свободи як цінності взагалі не розглядалися. Наука співжиття різних суспільних верств у Росії здобувалася через насильство.

Тут також, на нашу думку, постає вельми важливе питання релігійності світогляду Російської імперії, під егідою якої формується політичне життя. Цікавою є думка Бердяєва про те, що «російський народ за своєю духовною структурою є народ східний. Росія – християнський Схід» [15, С. 81]. Дійсно, і численні західні історики вважали Росію не зовсім християнською країною, виділяючи її з європейської цивілізації: сакралізація влади, відносна нерозвиненість правової свідомості, слабкість громадянського суспільства, ізоляціонізм у духовному житті, а також переслідування неправославних християнських меншин – старообрядців, протестантів, російських католиків, були більш жорсткими і продовжувалися довше, ніж у більшості християнських країн. Все це, на їх думку, не давало можливості включити Росію до європейської цивілізації. Є, безумовно, що серед дослідників існує й інша точка зору. Зокрема, О. Валєвський вважає, що поняття Сходу і Заходу тут присутнє швидше як штучна схема та зовсім далеке від історико-культурної реальності. Колишній СРСР, як і дореволюційна Російська імперія, цілком і повністю тяжів до простору європейської історії і культури [31, С. 25]. Але більшість дослідників схиляється до першої точки зору.

Спробуємо обґрунтувати і залучитися до неї. Поданий нижче матеріал дасть нам можливість зрозуміти, який тип суспільної свідомості формувався на так званій «підросійській» території України. Отже, в Росії не було антиклерикального руху, який за масштабами і результатами порівнювався б з феноменом Реформації. Для Русі нехарактерна конкуренція церкви і держави, як це відбувалося в Європі; між ними завжди була гармонія. На думку М. Бердяєва, «коли політика поставлена під знак ортодоксії, то державу розуміють як церкву і неминуче переслідування за вірування і погляди» [15, С. 91].

Наприклад, нігілізм був типовим російським явищем. Це була вивернута православна аскеза, визнання гріховності всього світу, всякого багатства життя, навіть творчого, навіть думок. Крайнощі впливали у різкий максималізм. Тому державна влада ніколи не сприймалася як раціонально організований апарат, а тільки як вищий сакральний авторитет або анархічний антиідеал.

Окреслені риси політичної культури Російської імперії впливали на процеси, що протікали на території України, яка знаходилася під її протекторатом, а також на ідентифікаційні процеси на цих територіях.

На думку Л. Нагорної, пасивний тип політичної культури в Україні (що знаходилася під протекторатом Росії – авт.) значною мірою зумовлювався тим станом ізоляції від народу, в якому опинилася вся інтелігентська верства в Російській імперії. Будучи практично єдиною соціальною верствою, яка інтуїтивно відчувала необхідність модернізації у величезній і строкатій країні, вона не зуміла запропонувати суспільству програму і механізм перетворень і тому опинилася в ізоляції. Дедалі більша її частина скочувалася до сектантства, екстремізму, індивідуальному терору. У цих умовах саме поняття «ліберал» у Росії набуло негативного відтінку... Що ж до політичного радикалізму, який у своїх крайніх проявах експлуатував настрої агресивного насильства, мстивості, бунтарства, то він здобув певну підтримку серед робітничої і студентської молоді саме внаслідок свого активізму, простих і зрозумілих критеріїв розрізнення «добра» і «зла» [170, С. 101].

В Україні, яка перебувала під владою Росії, існували сили, готові боронити ідеали свободи. Найбільш емоційні політики вдавалися до таких засобів протесту проти знеособлення українського народу і позбавлення його громадянських прав, як апеляція до європейської громадської думки (наприклад, звертання у 1791 році відомого поета і перекладача В. Капніста до пруського кабінет-міністра Е. Герцберга; від імені доведених «тиранією російського уряду» до відчаю українських козаків він намагався дізнатися, чи зможуть вони розраховувати на протекцію пруського короля, якщо спробують звільнитися від російського ярма). Однак загалом певні національні риси українців, як соціальна замріяність та нездатності до розв'язання творчих конструктивних завдань не сприяло політичному активізму. І навіть, коли на Західній Україні відбувалася так звана «весна народів» – революція 1848 року, на Наддніпрянській Україні усвідомлення національної ідентичності еволюціонувало в іншому напрямі. Тут

навіть дуже помірковані гасла українського національного руху і наукова діяльність на ниві українознавства наштовхувалися на таке шалене неприйняття, що навряд чи могли здобути багато прихильників. Самодержавна влада використовувала набір ідеологічних штампів, призначення яких було перешкодити національній самоідентифікації українства. По-перше, у свідомості людей вкорінювалася думка про те, що етнографічна, культурна і мовна єдність різних «гілок російського народу» (однією з яких оголошувалася «малоросійська») виключає необхідність окремої української мови й літератури; російська мова, мовляв, добре виконує функції літературної для всіх народів «російського кореня». По-друге, всіляко нагніталася відчуття небезпеки, пов'язаної з українським «політичним сепаратизмом» і переважанням в українському русі «соціалістичних тенденцій». По-третє, в обігу був міф про «іноземне походження» українського руху, який незмінно зображувався у вигляді польської, німецької чи якоїсь іншої «інтриги».

Тому намагання Росії так просто покінчити з «українським питанням» практично підтрималося тогочасною Європою. Згідно з Емським указом 1876 року, заборонялася опинилася будь-яка пропаганда українофільських ідей та українська мова.

Втім, проникнення в Україну ідей західного лібералізму створювало і тут острівці вільнодумного середовища, яке відкрито протиставило себе «системоцентристській» традиції. Йдеться про феномен декабризму. Однак ідея української незалежності роз'єднала декабристів.

Загалом ліберальна та національна ідеї в Україні з часу свого виникнення не знаходили спільної мови, у цьому коренилися причини багатьох майбутніх трагедій. Персоноцентристська ідея без належного підґрунтя для демократичного розвитку еволюціонувала у напрямі революціоналізму. Національна ж ідея у зрусифікованому середовищі змушена була ще довго житися етнографізмом, не дістаючи належного політичного вияву. Наслідком цього стали, з одного боку, нездатність української еліти до самоутвердження в ролі носія національної ідеї, суб'єкта національної ідентичності, а з іншого – «прірва різномовності», яка

серйозно перешкождала зміцненню і структуризації українського суспільства навколо власних ідеалів, символів, ритуалів тощо.

Так склалася сумна для підросійської України картина подвійної ідентичності, коли правлячі класи здебільшого не тільки ідентифікували себе із власним етносом, але й над усе намагалися розчинитися у суспільному середовищі метрополії. Природно, що людям із подвійною ідентичністю більш близькими були не ідеї незалежності, а автономізму. Йдеться насамперед про український варіант ідеї слов'янської федерації, що дістала втілення у програмах декабристського «Товариства об'єднаних слов'ян» та Кирило-Мефодієвського товариства. У документах останнього досить виразно вимальовується республіканський ідеал, що базувався на історичній пам'яті про братства, козаччину, Хмельниччину.

Все ж таки не можна вважати вплив російської культури на українську однозначним, також як і польської, думаючи, що всі прогресивні та реформістські ідеї зародилися лише в українській спільноті. На думку Л. Нагорної, взагалі процес формування української ідентичності неможливо об'єктивно відтворити поза контекстом спільного культурно-історичного досвіду українців і росіян, без врахування впливу опозиційної Росії на українських інтелектуалів. «Історичний дальтонізм (а то й зумисне лукавство) багатьох сучасних інтерпретаторів історії України полягає у винесенні «за дужки» складності і неоднозначності «російського чинника». На зміну поширеним впродовж десятиріч міфам про однозначно прогресивне значення російських впливів на українську культуру прийшла модель їхньої незаперечної згубності...Згадаємо: Т. Шевченко став совістю нації завдяки допомозі російських діячів культури і на базі засвоєння їхніх надбань» [170, С. 83].

За таких умов важливим складником свідомості виступало нестримне прагнення до «волі», що знецінювало вартість людського життя і могло вилитися у спалахи напівусвідомленого, стихійного бунтарства. Водночас народжувалося специфічне відчуття «бойового побратимства» і відмінного від общинності «громадівства».

У цьому контексті, особливо хотілося б зупинитися на ролі козацтва у формуванні національної ідентичності. Отже, стихійне бунтарство отримало втілення в козацтві.... «Жити в Україні значило воювати постійно; за цих умов поява «людей своєвольних» – козацтва – була вмотивована умовами життя. Козаки вважали себе лицарством і підкреслювали свою спорідненість з військово-чернечим Мальтійським орденом. Їхнє життєве кредо виразно відбите у вірші Касіяна Саковича на смерть гетьмана Сагайдачного: свою «золоту вольність» козаки здобули «не грішми, але кров'ю», особистою мужністю і вірністю «ойчизні». Світ для козацтва виразно поділявся на «своїх» і «чужих». Моральні норми у «своєму» світі вибудовувалися на началах відданості побратимству, чесності, своєрідного демократизму. До «чужого» світу – спочатку, а потім і «лядського» – запорожець ставився по-іншому – тут і підступність, і жорстокість не піддавалися ані найменшому осуду [171]. М. Попович зазначав, що для тогочасної людини опинитися «за порогами», які з давньослов'янських часів мали сакральне значення границі з «нижнім світом», значило виразно протиставити себе нормам, освяченим і окультуреним віками [193].

Саме поняття «Низ» було не лише географічним. До певної міри це була «антиструктура» і «антисвіт», простір особливої, карнавальної символізації, «нижній світ» на межі з хаосом. Людина свідомо обирала собі лінію «антиповедінки» – демонстративної безтурботності й навіть епатажності у побуті, постійної боєготовності, презирства до смерті й пекельних мук. У добропорядному й глибоко релігійному середовищі ця бравада часто сприймалася як угода з дияволом; «в козака-характерника вірили, як і в чортів і відьом» [193]. Як усяких порушників спокою їх боялися; адже «свій хліб» козаки здебільшого здобували зброєю, а набіги на татарські поселення, хоч і були, як правило, «відплатою», провокували нові воєнні сутички. Самі ж козаки перебували у моменти найвищого напруження душевних сил в особливому стані духовної екзальтації, відчували себе безстрашними борцями за свободу і тому непереможними.

Запорозьке козацтво, отже, свідомо структурувалося як орденська корпорація, і саме на його «хрестоносні» завдання посилався католицький єпископ Київщини Йосип Верещинський, коли у кінці XVI ст. обґрунтовував статус козацтва як ордену. Однак внаслідок близькості до низького «того світу» і своєї «сміхової культури» козацтво у певному розумінні було також «антиорденом», зберігаючи, однак, особливе почуття «вищості» щодо «нормального» буття й побуту. Оскільки ж українське козацтво було тим вищим класом, якому простолюд намагався уподібнюватися, ймовірно, що саме цим пояснюється сильний іронічний і гумористичний настрій, притаманний усій українській народній культурі.

Українських козаків часто порівнюють із флібустьєрами й «береговими братствами» Карибського басейну, гаучо Аргентини.

Але ніде у світі, крім України, екзотичним «прикордонним соціумам» не судилося справити такий помітний вплив на хід історії цілого континенту. По-перше, козакам, за визначенням А. Тойнбі, «вдалося дати гідну відповідь на виклик кочівників Великого Степу на південно-східних кордонах православного християнства» [280, С. 149]. По-друге, розпочате ними антипольське повстання вилилося у національну революцію, а ця остання зрештою кардинально змінила політичну карту Європи.

Інша річ, і на цю обставину також звертає увагу М. Попович, що український шлях від корпоративної колективістської етики до індивідуалістичної «культури вини» пролягав не через ренесансний індивідуалізм і не через етику протестантизму, а через п'янку козацьку самостійність і відчайдушність. Звідси в українців загострене відчуття ураженої гідності, яке так виразно заговорило на Майданах. Але звідси ж – і доволі складні стосунки з «чужими», і щодо цього українське минуле далеко не ідеальне [194, С. 31–32].

Можливості самовідтворюваності козацької організації полягали в легітимації нового цивілізаційного типу і нової форми суспільних зв'язків. Українська козаччина створила, за В. Липинським, «поняття державності й нації української» [135, С. 59–60]

і не лише у вигляді національного міфу. Нова соціальна структура, що стала наслідком революції, як і створені у її перебігу нові політичні, військові, правові інститути, означали перехід через «точку неповернення»: значно зміцнілому внаслідок інкорпорації Гетьманщини російському самодержавству довелося понад сто років терпіти наявність на своїй території рис автономного українського устрою, а Польща впродовж тих же ста років розгубила ознаки своєї колишньої могутності і наприкінці XVIII ст. взагалі зійшла з політичної арени.

«Разом з тим, мілітаризація українського життя, спалахи насильства, ксенофобії створили своєрідний феномен сакралізації війни – із культом сильної людини, оспівуванням військової доблесті, моральним виправданням жорстокості» [171, С. 106]. На противагу цьому, виразно звучав голос гуманіста Лазаря Барановича, який застерігав: будь-яка війна розхитує основи цивілізованого співжиття («скрізь недовіра, і всі насторожі, своєї тіні жахаються люди»). Зруйнуванням моральних засад у суспільстві були занепокоєні й козацькі літописці. На думку С. Величка, в Україні множилися «гніви, незгоди, властолюбство, роздвоєння, зміни, пориви, заздрості, ворожнечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до них, злопригоди і непотребства» [34, С. 6].

Поява козацької субкультури сприяла поширенню «козацького міфу», який, у свою чергу, справив помітний вплив на формування української національної ідеї. З ним пов'язані ті ознаки войовничості й усвідомленого протесту, які були притаманні українській ідеї упродовж XVII–XIX ст. Оскільки ці ознаки слабо узгоджувалися із стереотипізованою «лагідністю» української вдачі, визначальною рисою української ідеї стали мотиви роздвоєння й ущемленості. Вони мали тенденцію до поглиблення в міру того, як у політиці імперської Росії дедалі виразніше проглядало прагнення звести нанівець рештки української автономії. Націоналізм за цих умов не міг не стати формою самозахисту й консолідації. Але при цьому виразно проглядалася одна обставина, на яку звернув увагу М. Драгоманов: пробуджувана українська свідомість на Наддніпрянщині живилася ідеями полі-

тично-національного, а не етнічного (етнографічного) націоналізму [79, С. 128].

Варто зазначити, що після переходу Гетьманщини під протекторат московського царя потенціал національної ідентичності поступово втрачався. Причини цього явища український вчений І. Дзюба пов'язує із браком самосвідомості як серед вищих, так і серед нижчих прошарків населення: «Етнополітична недосформованість суспільства, за обтяжливих зовнішньополітичних умов, перешкоджала переростанню стихійної козацької демократії в представницько-структуровану. Розвиток зупинився на спрощених формах демократії. Вони давали можливість політичним демагогам використовувати хвилинні настрої введених в оману мас у своїх планах, апелюючи також і до іноземного чинника, шукаючи підтримки в сусідніх володарів. Соціальні інтереси та релігійні орієнтації ставали предметом політичної гри. Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що кінчався руїною, створювали сприятливу атмосферу для зовнішнього втручання» [72, С. 12].

«Наслідком Національної революції виявився не вихід із ідентифікаційної кризи, а лише її перехід у новий стан – зміна сюзерена потягла за собою трансформацію всієї орієнтаційної сфери, а соціальні катаклізми набули вигляду жахливої Руїни. Спольщення змінилося зросійщенням, причому верхівка українського суспільства у своїй переважній більшості зробила цей вибір добровільно», - зазначає Л. Нагорна [171].

Станова ідентичність виявилася пріоритетнішою за національну. Цим була зумовлена криза національної самоідентифікації, пов'язана з дедалі глибшою інкорпорацією українських земель до складу Російської держави.

Починаючи з другої половини XVII ст. відбувається процес «заміщення» української ідентичності своєрідною «малоросійською», який супроводився денаціоналізацією – аж до втрати власного імені України. Відмітною рисою малоросійської ідентичності було сполучення лояльності до російського уряду з помір-

кованими протестними настроями, акцент на «правах і вольностях», добровільності Переяславської угоди [171, С. 152].

Ці обставини знизили рівень етнічної ідентичності українства до небезпечної межі саморозчинення в іншому етносі. Малоросійська ідентичність сприймалася імперією як регіональна, яка загалом вписувалася у концепцію триєдиної російської нації.

«По іншому руслу пішов розвиток української національної свідомості на західноукраїнських землях. Галичина не знала козацтва; тому й не дивно, що ні сакралізація війни як способу життя, ні комплекс меншовартості не визначали тут структуру суспільних умонастроїв. Значно більшою мірою на неї впливали архетипи елементи культурного шару імперії Габсбургів» [171, С. 153]. Правлячій еліті вдалося не лише впоратися з українською османською загрозою, але й забезпечити для різноетнічного населення певний, хай і невисокий, рівень громадянських свобод. Разом з тим, Австрії судилося розвиватися за «єгипетською» моделлю домінування центру над прилеглими територіями. Спроби Габсбургів об'єднати навколо Відня невеликі держави й незалежні міста виявилися малоуспішними.

Якщо зробити проміжну спробу підсумувати особливості формування сучасної території України крізь призму підходів, запропонованих С. Рокканом, досить легко простежити процес послідовного руйнування як «пізньосередньовічними» (Річ Посполита, Московія, османська Туреччина), так і «модерними» (Росія і Австро-Угорщина) державами тієї відносної етносоціокультурної цілісності, яка існувала на українських теренах у X – першій половині XVII ст. Потрапивши під владу більш сильних сусідів, територіальні структури Київської Русі змушені були завоювати чужі еталони суспільної організації і швидко денационалізувалися. Формування української національної ідентичності відбувалося за умов іноземного панування і розтягнулося на кілька століть. Попри могутні спалахи національних рухів українці не зуміли вийти на власну політичну орбіту аж до кінця XX ст. [171, С. 153].

Продовжуючи тему формування національної ідентичності на західноукраїнських землях, хочеться відмітити, що Я. Грицак

точно підмітив, що Галичина виявилася таким регіоном, який був об'єктом особливих сподівань українського, польського, єврейського та російського націоналізмів і ареною гострого протиборства між Габсбургами й Романовими [56].

Українська ідентичність у Галичині була своєрідною «протидією» польському домінуванню в країні. І формувалася, відповідно, на ґрунті політизації етнічності. Упродовж ХІХ ст. етнічна складова у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилюється і переростає у виразний антиполонізм, – як внаслідок незваженої й нерозумної політики польської адміністрації, так і під впливом німецької політичної думки, зокрема модних на той час концепцій «крові і ґрунту». У програмі Української національно-демократичної партії, яка була домінуючою силою в західноукраїнському політичному середовищі, послідовно пропагувався принцип поділу Галичини й Буковини за етнічною ознакою [204, С. 179–180]. За спостереженням угорського соціолога П. Тамаша, виниклий на такій основі класичний етнонаціоналізм існував у Галичині «в якомусь приземленому, селянському розумінні» – спочатку зверталася увага на важливість походження, а вже потім – на культурні параметри, зокрема мову [70].

Багатовікове перебування у рамках (хоч і на периферії) європейської цивілізації сприяло утвердженню на галицькому ґрунті індивідуалістичної, раціоналістичної психології. На початку ХХ ст. сформувався радикальний різновид свідомісного стереотипу галичанина, в основі якого лежало заперечення спадщини українського націоналізму ХІХ ст. як такої, що виявилася сумісною із лібералізмом і соціалізмом і цим, мовляв, прирекла себе на поразку.

Націоналізм донцовського зразка базувався на ідеях рішучої дії («чину»), українського месіанізму, антипольськості й антиросійськості. Але доведена до крайніх меж політизація етнічного чинника і побудований на цій основі крайній радикалізм зумовили сектантський характер руху, який виник на цій основі.

Тривале суперництво з поляками, які розглядали територію Західної України як «свою», зумовило постійний присмак обо-

ронності у регіональній українській самосвідомості. Як залишок впливу «польськості» слід розглядати і високий ступінь релігійності галицького суспільства, а також підвищене почуття власної гідності. Ядром етноорієнтованої національної ідеї виступало місіонерство з національним забарвленням; при цьому етнічна належність сприймалася як фундамент самоорганізації. Водночас гостро давалося взнаки те, що С. Єфремов називав «проявами жахливого обскурантизму», зневаги до «галицької черни», нетерпимості і верхоглядства: «націоналізм галицьких патріотів не був скроплений демократизмом» [87, С. 442–443]. І все ж наявні у політичній культурі краю виразні патріархально-провінційні риси непогано уживалися із «психологічним активізмом», із сильним відчуттям колективізму. Тут активніше, ніж на Наддніпрянській Україні, йшов процес оформлення політичних доктрин, формування політичних партій, молодіжних організацій.

С. Кримський та Ю. Павленко знайшли досить точне визначення для сформованого в умовах жорсткої національно-культурно-соціальної сегрегації, поєднаної з відносною правовою свободою, типу національно-акцентуваної особи, яка ідентифікувала себе перш за все з національномовним середовищем – героя-націоналіста, «свідомого українця». Тут перехід на іншу мову чи прийняття чужого віросповідання однозначно сприймалися як зрада. Цим не в останню чергу підтримувалася стабільність трищаблевої етномовно-станово-класово-конфесійної структури, притаманної західноукраїнським землям. Національне походження здебільшого заздалегідь визначало траєкторію життєвого шляху особи. Звідси і прагнення об'єднуватися за етнічною ознакою [127, С. 145].

Разом з тим переносити особливості галицького світосприймання на всю Західну Україну було б некоректно. По-перше, до складу Західної України у її сучасному розумінні входить Волинь, яка ніколи не була частиною австро-угорських володінь. По-друге, виразне, відмінне від галицького, обличчя має Буковина – особливий край, етнічна строкатість якого, однак, не стала на заваді формуванню його власного етнокультурного типу.

Суттєва ознака буковинської ідентичності – етнічна толерантність. Про Буковину ХІХ – початку ХХ ст. часто пишуть як про топос німецько-єврейської історії й культури і водночас як про приклад вдалої мультикультуральності, «новий Єрусалим». Особливу культурну ауру Буковина зберігає й сьогодні, хоч у Чернівцях майже не лишилося євреїв. На Буковині переважає православ'я, тут активно діє велика румунська меншина.

Змістовно відрізнялася від галицької и ситуація на Закарпатті, де сформувався особливий етнос – русини. «Багато в чому відмінною від галицької є й етнополітична ситуація на Закарпатті, яке історично тісно пов'язане з Угорщиною. Автохтонне населення – русини – генетично належить до українського етносу. Але внаслідок майже тисячолітнього розвитку у відриві від України етнічна самоідентифікація тут виявилася розмитою і підвладною стороннім впливам. Культурницька русинофільська течія, що обстоює погляд на русинів як окремих східнослов'янський етнос, дала початок політичному русинізму, який добивається для Закарпаття особливого адміністративного статусу і кодифікації національності «русин» [171, С. 158].

Отже, повертаючись на Наддніпрянщину, варто зазначити, що на Наддніпрянщині порівняно із Західною Україною процеси націєстановлення відбувалися на порядок повільніше. Націю створює поширення спільного власного досвіду, який має бути кимось структурований – лідером, державою, церквою, армією або всіма разом. Ліквідація Гетьманщини позбавила ще не сформовану українську модерну націю такого центру структурування, а традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії справляли на світовідчуття й ціннісні настанови козацько-старшинської еліти дедалі більший деморалізуючий вплив. Можливість дістати права й привілеї російського дворянства заглушила прагнення цієї еліти до політичної легітимації принаймні на автономістській основі. В елітарній політичній культурі цієї частини України домінували настрої пристосуванства, пасивності, схиляння перед силою, комплекси «меншовартості» й «малоросійства». Асиміляційні процеси розвивалися настільки швид-

ко, що й саме існування українського етносу опинилося під загрозою.

Утім, процеси української самоідентифікації набули незворотної динаміки лише після того, як колективними зусиллями місцевих інтелектуалів – М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича та ін. – був здійснений своєрідний «вивід прав» українства. У документах Кирило-Мефодіївського товариства вперше був озвучений національний проект української ідентичності як такої, що протистоїть ідеям «общерусскости». А поєднання ідеї патріотизму з ідеєю революційності, яке виразно прозвучало у поезії Т. Шевченка, забезпечило умови для переходу від національного самопізнання до національного самоствердження. За І. Дзюбою, поет був не просто рупором народного духу – «він творив новий, невідомий поетичний світ, що вгадував і самому народові незнані ще потреби його майбутнього розвитку, його буття в історії і культурі» [71, С. 156]. Якщо говорити про підвалини формування національної ідентичності у підросійській частині України, то на перше місце, очевидно, слід поставити чинник відроджуваної історичної пам'яті.

На цій основі відбувалася трансформація козацького міфу у різновид народницького: романтизоване козакофільство переросло спочатку в українофільство, а невдовзі змінилося свідомим українством. Проте аж до кінця XIX ст. діяльність українофілів не мала політичного характеру.

Захоплення старовиною не заважало діячам українського відродження бути водночас «добрими російськими патріотами».

У свідомості українців «малоросійство» мало кілька відтінків – хтось розглядав його як протидію польсько-католицькій загрозі, хтось усерйоз сприймав уваровську концепцію триєдиної російської нації. Але загалом, принаймні у хронологічних межах XIX століття, «малоросійство» являло собою форму самоусвідомлення тієї частини української еліти, яка намагалася поєднати місцевий патріотизм із лояльністю до Російської монархії.

Таке поєднання могло бути лише тимчасовим, оскільки і політична доктрина самодержавства, і його централізаторсько-уніфікаційна політика перебували у стані гострої конфліктності

із «культурним кодом» українців. Чуже для української ментальності самодержавство стояло на першому місці в ряду російських ціннісних пріоритетів. Оскільки на другому було православ'я, влада царя усвідомлювалася водночас і як земна, і як небесна. Третій компонент ідеологічної «тріади» – народність – освячував ідею «Москви – третього Риму» видимістю народної підтримки. Усе це різко контрастувало з самоврядними традиціями магдебурзького права, з символічним демократизмом гетьманської атрибутики.

Особливо слід наголосити на особливостях російської колонізації колишніх земель Січі і неосвоєних просторів Слобожанщини й Донеччини. «Дикі поля», що утворилися навколо заселеної українською людністю території внаслідок турецько-татарських набігів і пов'язаних із ними спустошень, створювали міграційний резерв, який зумовлював екстенсивний тип господарювання. Оскільки Росія не мала на південному сході усталених кордонів і потребувала захисту від набігів агресивних сусідів, вона не заперечувала проти української колонізації Слобожанщини й Південної України. Заохочувалися нею й організовані переселення у південні степи іноетнічного населення – німців, сербів, греків тощо.

Чимало зусиль докладала влада Російської імперії для нівелювання мусульманства як вагомого компонента групової ідентичності в Криму. Однак постійне наголошування на «християнсько-візантійській» спадщині півострова вагомим дивідендів не приносило. Соціальні інститути, пов'язані з релігійною ідентичністю кримських татар, виявили гідну подиву стійкість. За висновками фахівців, в Криму існувала своєрідна етнотеократія – інститут Таврійського магометанського духовного правління, що виник на місці традиційної системи духовних авторитетів та шариатської судової влади, функціонував фактично як національний орган самоврядування, а на низовому рівні базовим конститутивним елементом соціуму виступала релігійна громада, організована навколо мечеті. І. Гаспринський характеризував кожен таку громаду як «мініатюрну державу з міцним зв'язком частин із цілим» і своїми законами, звичаями, традиціями, скріпленими

духом ісламізму. Лише на межі ХІХ і ХХ століть поява нової національної еліти дещо послабила вплив ісламської ідентичності [22].

Важливо нагадати, що градації в Російській імперії, на відміну від Австро-Угорської, вибудовувалися не за ознакою етнічного походження, а за принципом становості, майнового статусу, конфесійної належності. Єврей переставав вважатися інородцем, якщо змінював віросповідання («вихрещувався»). Українське походження не створювало перешкод для кар'єрного просування: українці вважалися частиною російського етносу і аж до 1910 р. до числа інородців їх не зараховували. Оскільки «українськість» не визначала тут соціальний статус людини, а українська мова цілою серією заборон була витіснена у сферу сільського побутового спілкування, етнічний чинник не мав перспектив для перетворення в основу самоідентифікації особи. Українцями на рубежі ХІХ і ХХ століть усвідомлювала себе лише невелика частина гуманітаріїв, земських і кооперативних діячів. Не в останню чергу тому друга національна революція в Україні (1917–1920 рр.) зіткнулася із проблемою гострого кадрового голоду і суспільного нерозуміння.

Специфічний тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю, формувався внаслідок інтенсивного «перемішування» населення в районах «нового освоєння». На зміну витісненому із південних степів козацтву приходили люди, які не мали нічого спільного із власне українською традицією.

Терен, що був упродовж століть осердям української ідеї, знову, як і на світанку нашої ери, перетворився на ареал зустрічі кількох культур, які влада намагалася «переплавити» в російському казані, на шляхах прискореної модернізації [171, С. 162]. Оскільки перетворення селянина в робітника означало водночас і розрив із землею, цей процес супроводився утвердженням стійких патерналістських настанов – добробут найманого працівника майже повністю залежав від державної політики «в робітничому питанні» та ще від фінансової спроможності й особистих якостей підприємців. Там, де останні це розуміли, протестна ак-

тивність була мінімальною. І навпаки, на державних підприємствах, що обслуговували армію і флот (Миколаїв, Херсон), незважаючи на порівняно високі заробітки й суворі репресії за участь у страйках й демонстраціях, у робітників виробився стійкий «протестний синдром», який вправно використовували ліво-радикальні політичні сили.

Будучи волею історичних обставин втягнутим у інспіровані Російською імперією колонізаційні процеси, населення України відрізнялося підвищеною рухливістю, яка неминуче входила у суперечність із притаманною українцям прив'язаністю до землі і властивою їм відразою до життя в урбанізованому середовищі. Українські родини охочіше виїздили на необжиті землі, ніж поповнювали лави робітників заснованих поруч з їхніми оселями заводів. Робоча сила у промисловості України, що бурхливо розвивалася у ході модернізаційних процесів другої половини XIX ст., формувалася переважно за рахунок «зайшлих» робітників-неукраїнців. Міста ставали осередками російських впливів і російської у своїй основі культури.

«У такий спосіб вже у дореволюційний час на Сході й Півдні України було закладено фундамент для формування багатонаціонального (а по суті безнаціонального) промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від традицій і нівелювання особистості. Хоча робітничі селища навколо заводів і шахт з часом набували статусу міст, процес формування міської культури тут був надто повільним. Важкі умови праці, перенаселені бараки швидко перетворювали учорашніх селяни на маргіналів, що легко піддавалися стороннім впливам. Наслідком була дивовижна суміш у їхній свідомості патріархальних, консервативних, реформістських, революційних настроїв. Переривання традиції оберталось бездуховністю, яка взагалі перекривала повітря для самоусвідомлення й самоорганізації» [171, С. 163].

Ці тенденції незмірно зміцніли у ході здійснення радянської модернізації. «Завезені з усіх кінців країни робітники «перемелювалися» у заводському казані, швидко розстаючись із успадкованими від батьків звичаями й пріоритетними цінностями. Інтернаціоналістами їх робило саме життя, а ще більшою мірою –

ідеологічна обробка у душі національного нігілізму. Зміна життєвого середовища трансформувала соціальні орієнтири й моральні настанови, породила нові стереотипи поведінки й нову трудову мораль, яка часто межувала з аморалізмом» [171, С. 164].

Природно, що на такому фундаменті не могли з'явитися навіть найменші ростки публічної політики. Її, як і систему самоорганізації громадян, витіснили механізми «висуванства», організованого «одобрямсу», позірною «соцзмагання». Маскувати їх мала етика «служіння великій меті». Ідеологічна машина невтомно продукувала нові «високі символи», притягальні для масової свідомості.

Оскільки за їх допомогою досить швидко вдалося створити потужну індустрію, людина була схильна вірити, що разом із державою «все вище й вище» піднімається і вона сама. Наслідком «роздавальної» системи, стократ посиленої масованою ідеологічною обробкою, стала готовність більшості населення УРСР жити за нав'язуваними владою правилами. Приймалися як даність патерналістська роль держави, ставка на зрівнялівку.

Нова радянська ідентичність була позаетнічною і позанаціональною – всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави. В цьому можна «знайти» намагання подолати розчленованість та фрагментарність українських земель, але у межах створеної наднаціональної спільності: визнаючи нації з їх специфічними рисами і особливостями, радянська влада у той же час з'єднувала їх в одній новій спільноті – «радянському народові». На думку російського дослідника Г. Мирського, «створити певну наднаціональну спільність, лояльність до якої перевищувало б національні почуття, не вдалося. Самоідентифікація людей була можлива лише у чисто формальному сенсі («радянський громадянин») або у етнічній площині (руський, українець тощо). Поняття «радянський народ було лише новим тлумаченням терміну «підданий державця, імператора», воно не несло національного навантаження, не змогло витіснити етнічної самосвідомості» [157, С. 6].

«Правляча партія розглядала модернізацію як засіб знеособлення, знищення суттєвих культурних відмінностей між націями

й етнічними групами, їхньої інтеграції в радянську систему. Класовість радянської внутрішньої політики була своєрідною противагою її національній складовій. Оскільки в руслі централізму досить успішно розв'язувалися економічні проблеми, населення мирилося з браком індивідуальних свобод, легко піддавалося ідеологічному маніпулюванню, сприймало націоналізм у виключно негативному контексті» [171, С. 165].

Національність у радянській системі цінностей розглядалася як явище другорядне й тимчасове; у невизначеному майбутньому нації мали злитися воєдино. Це, проте, не означало відмови радянської влади від інституалізації національності як на загальнодержавному і груповому, так і на індивідуальному рівні. Національність трактувалася як незмінна характеристика, дана людині від народження, і закріплювалася в паспортах. Досить поширеною відповіддю на таку політику, що була інструментом денационалізації й асиміляції, стала «криптоетнічність» [171, С. 165]. Вона виявлялася у приховуванні людиною свого етнічного походження чи у зміні паспортної національності під тиском обставин. Така ситуаційна етнічність допомагала виживати у тяжкі часи тоталітаризму, коли одна лише національна належність часто ставала підставою для утисків і репресій.

Після інкорпорації Західної України в УРСР радянська влада витратила чимало зусиль, щоб нав'язати населенню загальнодержавську, позаетнічну й мінімальною мірою національну, систему цінностей. Результат знов виявився протилежним очікуваному. У протиборстві з владою вироблений західноукраїнським суспільством комплекс національної самосвідомості проявився настільки потужно, що відповідні світоглядні настанови й ціннісні орієнтації справили помітний вплив на формування національної ідеї після здобуття незалежності.

Другим осередком пасіонарності, але з протилежним знаком, виступає Крим, який став частиною української території у 1954 р., а у 1991 р. дістав автономний статус. Домінуюче становище російської общини перетворило формально наднаціональну автономію на форпост обстоювання особливої, російської у своїй основі, ідентичності. А повернення на півострів після десяти-

тиріч вимушеної відсутності 250 тисячної кримськотатарської спільноти, обтяженої власним травматичним досвідом, створило в Криму виразний феномен сегментованості й непорозуміння – у трьох найбільших етнічних спільнот сформувалося різне бачення оптимальних шляхів розвитку АРК. Різностям орієнтацій створює на півострові атмосферу латентної конфліктності, кінцевий результат якої ми сьогодні спостерігаємо.

Таким чином, складні процеси вітчизняного історичного розвитку зумовили неоднорідність регіональної структури, сегментованість і гетерогенність соціуму, фрагментованість політичної культури. Структура СРСР диктувала потребу бодай позірною посилення національного характеру республік – з підтримкою культури титульної нації і відповідною кадровою політикою. Така лінія неминуче входила у суперечність із курсом на консолідацію «нової історичної спільноти радянських людей», а створювані в такий спосіб суперечності накладалися на різні стратегії пропаганди інтернаціоналізму у відмінних за своїми ментальностями регіонах і на розмежування по лінії «місто – село». Провідниками «націоналізаторської» лінії найчастіше виступали представники гуманітарної національної інтелігенції, а також висуванці «з глибинки». Радянізаторську лінію обстоювали верстви, виховані в дусі урбаністичних цінностей, і партійні функціонери з індустріальних центрів. Так створювалися своєрідні формули розмежувань, які багато в чому визначили природу і хід політичного процесу на етапі становлення незалежних держав. Наслідком різних механізмів формування ідентичностей стали істотні відмінності у сприйнятті і осмисленні соціальної дійсності на українських територіях, штучно об'єднаних в СРСР: на Сході домінують соціальні категорії, на Заході – етнічні. Звідси й різні проекти формування модерної української нації і відмінності у трактуванні національної ідеї [171, С. 168].

На Сході і Півдні консолідаційний каркас вибудовується на основі співгромадянства, а етнічність вважається приватною справою індивіда. На Заході в основу всіх суспільних лояльнос-

тей кладеться етнічна; чи не єдиним мірилом патріотизму виступає мова і прихильність до традиційних етнічних цінностей.

Різниця у ціннісних орієнтаціях, зовнішньополітичних та мовних пріоритетах, що її демонструють регіони України, найточніше передається поняттям ментальної ентропії. Але еталон, міра відхилення від якого характеризує ентропійний стан, визначити дедалі важче. В ідеалі таку роль мала б виконувати столиця, але саме вона, на жаль, часто демонструє далеко не кращі зразки політичної культури, аж до виразних проявів етнократизму й ксенофобії.

Сучасний культурний ландшафт України складається з відмінних за своїми економічними й соціокультурними характеристиками регіонів, кількість яких варіюється в різних дослідженнях від 3 до 11. До того ж йому притаманна екзогенна зональність: центральні області країни не відіграють роль центрів тяжіння, а є швидше культурно-політичними медіаторами. Два важливі центри діючих сил і групових інтересів – Галичина і Донбас – перебувають на геополітичних полюсах і зазнають впливу сусідніх держав. Що ж до Києва, то на заваді успішному виконанню ним ролі консолідаційного центру держави стає не лише слабкість відповідних формальних і неформальних інститутів, але й тісне зрощення бізнесу й політики, змагання «поза правилами й ідеологіями» за владу й ренту. У світлі сказаного доцільно пильніше придивитися до того, який вигляд має сьогодні регіональний портрет України і як він впливає на сучасні ідентифікаційні практики. Адже регіональна гетерогенність і різновекторність, яку часто називають ахіллесовою п'ятою України, ще багато років буде відчутним фактором впливу не тільки на хід політичних процесів, але й на увесь контекст суспільного життя. Тому надзвичайно важливо з'ясувати, що в ній зумовлене минулим досвідом, а що – недосконалістю політичного проекту, закладеного у фундамент української незалежності [171, С. 169].

2.4. Політика пам'яті як інструмент формування консолідаційної моделі національної ідентичності

Варто зазначити, що проблеми у формуванні проблематики історичної пам'яті переважно викликані тим, що наукова спільнота не в повній мірі досягла консенсуальності щодо визначення ключових понять в окресленій площині. І якщо власне поняття «історична пам'ять» і отримало достатнього змістовного наповнення, то зміст суміжних понять, які визначають інструментальність останньої як ресурсу політичного впливу, зокрема, «політика пам'яті» та «історична політика», а також синонімічних до них понять («мнемоісторія», «символічна історія» тощо), все ще викликає наукові суперечки. Адже, постає задача за допомогою аналізу окреслених понять з'ясувати потенціал історичної пам'яті як ресурсу політичного впливу і, як наслідок, можливості консолідації суспільства навколо нього. Бо від змісту та форми «політики пам'яті» залежить, яка модель національної ідентичності буде сформована.

Варто визнати, що дуже суттєво змінилася роль історичної пам'яті як інструменту політики у постмодерну сучасну епоху. Раніше історичну пам'ять розглядали переважно як соціокультурний феномен, – тепер вона все більшою мірою перетворюється на інструмент – як історичного пізнання, так і політичної дії. Постає питання: історична пам'ять формується еволюційно та органічно чи при свідомому втручанні державних та політичних інститутів?

Далеко не всі вчені визначають «історичну пам'ять» як результат свідомої політики. Нагадаємо, зокрема, А. Герасимчук і З. Тимошенко вважають, що «історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом, соціальною групою, класом уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, котрі мали місце у минулому. Через культуру історична пам'ять постає як основа для розвитку історичного мислення, у межах якого відбувається усвідомлення нацією самої себе, усвідомлення того, що вона має свою історію, робить свій внесок у розвиток світової цивіліза-

ції» [171]. Іншими словами, процес формування історичної пам'яті, на думку окреслених вчених, відбувається еволюційно та органічно.

Що стосується використання історичної пам'яті як інструменту політики, то тут, як то кажуть «у друзях немає згоди», а саме – для відтворення цієї функції використовуються часто схожі, але не ідентичні поняття – «історична політика» чи «політика пам'яті». (Але справедливості заради варто зазначити, що зустрічаються і інші дефініції: «мнемоісторія», «символічна історія» тощо).

Український дослідник В. Бабка вважає, що на пріоритет у використанні того чи іншого з наведених понять у різних країнах накладають відбитки наукової лінгвістичної традиції, міждержавні контакти й особливості використання відповідної термінології [5, С. 58]. Однак, це не завжди прояснює їх зміст. Інколи ці поняття використовуються як взаємозамінні. Однак, низка українських вчених все ж таки вважає, що їх зміст збігається не в повній мірі.

Дослідниця А. Киридон розрізняє «історичну політику» та «політику пам'яті» наступним чином: історична політика – це діяльність державних еліт, спрямована на переписування історії та деформацію суспільної пам'яті, цілеспрямований політичний вплив на історичну науку; політика пам'яті – осмислення умов співіснування різних пластів суспільної пам'яті та відповідних досвідів [5]. Таке визначення історичної політики містить у деякому ступені негативний контент. Це, певною мірою, збігається з поняттям «афірмативної історіографії», запропонованим Г. Касьяновим, остання «свідомо виконує функцію консолідації та зміцнення певного суспільства – народу, нації, держави, політичної чи релігійної групи» [101, С. 121]. Разом з тим, вчений зазначає, що «історична політика афірмативного типу переважатиме у суспільствах, де ідеологічний і культурний плюралізм перебувають на початковій стадії розвитку, де сильні популізм і фасадна демократія, де наявні потужні звичаї патріархально-патримоніальних відносин тощо» [101, С. 121]. Адже, насправді, історична політика може бути і зі «знаком плюс». І вчений за-

значає, що такий варіант історичної політики характерний для плюралістичних суспільств із розвиненою, стійкою демократією, з представленням інтересів всіх соціальних груп, традицією політичного плюралізму, «де афірмативна й дидактична історія виконують свої функції, не претендуючи на прерогативи аналітичної історії (аналітична історія/історіографія, на думку Г. Касьянова відрізняється критичним та осмисленим ставленням до історичного матеріалу – авт.), а остання, своєю чергою, вільна у своїх рефлексіях з приводу двох перших» [101, С. 122].

Найбільш вдалу «демаркацію» цих понять запропонувала українська вчена Л. Нагорна: «є всі підстави для того, щоб застосовувати поняття «політика пам'яті» як узагальнююче, «історична політика» – як уточнююче для позначення її державно-правових аспектів, а рідко вживане поняття «мнемоісторія» – як використання історичної спадщини в самому процесі пригадування» [169, С. 113]. Іншими словами, Л. Нагорна розрізняє ці поняття за суб'єктами, що реалізують цю політику, а політика пам'яті при цьому є більш широким поняттям, що включає долучення до неї всіх можливих соціальних суб'єктів, що представляють суспільство (в тому числі і індивідуальний суб'єкт, особу), а не тільки державу чи політичні еліти.

Так чи інакше, історична пам'ять крізь призму історичної політики, без сумніву, це ресурс політичного впливу або влади, у випадку, коли ми визначаємо владу через категорію «впливу».

«Відмінність сучасної історичної політики від її прототипів у минулому полягає в масштабах і цілях. Історична політика – явище нового часу, її зародження й розвиток пов'язані з індустріальним суспільством, появою масової політики, стандартизованих національних мов, масової освіти, у тому числі історичної як форми громадянського виховання. У цьому сенсі історична політика існує з тих часів, коли історія перетворилася на засіб формування масової лояльності – не так і не стільки до сюзерена, як радше, до найбільшого соціально-культурного та політичного співтовариства нового часу, тобто нації» [101, С. 130].

Однак, в постмодерну епоху історична політика набуває і ще і іншого значення: «завданням політики пам'яті є інтеграція

української історії в світову та європейську, ...сприяння позитивного іміджу України як європейської держави, що має давню історію та культуру» [166, С. 83–84]. Тобто політика пам'яті у глобалізованому світі має відігравати ще і важливу репрезентативну функцію, від якої, в кінцевому рахунку залежить успішність країни як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівні.

Вельми цікаву внутрішню логіку пояснення останньої сентенції із «залученням» історичної пам'яті представляють автори нового наукового видання «Комунікація і культура в глобальному світі» Є. Бистрицький, Р. Зимовець, С. Пролесєв. Дозволимо собі викласти її у нашому дослідженні. «Всі люди є громадянами певних національних держав, але водночас вони можуть надавати перевагу споживчим товарам, культурним продуктам, закладам освіти, роботодавцям, місцям відпочинку і навіть урядам чи політикам інших держав. Ці закономірні наслідки глобалізації ставлять усі держави в становище жорсткої конкуренції, не стільки економічної, скільки символічної. Щоб залишатися ефективним референтом національної ідентичності та продовжувати генерувати солідарність, репрезентаційний образ спільноти має перетворитися на бренд, що працює як на представників власної нації, так і на людей в навколишньому світі. Іншими словами, «брендинг нації» є необхідним чинником її внутрішньої консолідації та зміцнення її ідентичності у глобалізованому світі.

Це форма легітимації життєсвітового цілого не тільки всередині спільноти, а й перед світом. І примітною рисою сучасного етапу глобалізації є те, що ці «всередині» та «ззовні» потребують одне одного» [19, С. 260].

Жодна країна в сучасному світі не може залишатися «не брендваною». Ідеться лише про сильніші та слабкіші бренди, що визначаються ступенем прихильності до них не тільки учасників власної нації, а й світової публіки. Сучасний націоналізм нерозривно зв'язаний з просуванням бренду нації, це так би мовити, м'який націоналізм семантичної привабливості. Нації, які не опікуються своїми брендами, надають можливості визначати їх іншим, у тому числі своїм конкурентам [19, С., С. 261].

Примітно, що нації, які займають найвищі рядки в індексі брендів, традиційно вважаються досить інтегрованими та солідарними (німці, французи, італійці, японці). Але окрім цього до першої десятки цього індексу входить три поліетнічні нації, солідарність яких не є побудованою на принципі спільного походження: США, Швейцарія та Сінгапур [19, С., С. 393].

Можна впевнено казати, що на початку ХХІ сторіччя у громадян у межах державних кордонів України ще не було сформовано репрезентаційне уявлення спільноти в його просторовій та темпоральній структурованості. Відповіді на запитання «ким ми були?», «ким ми є зараз?», «ким ми маємо стати у майбутньому?» були різними в різних регіонах. У випадку Криму та Донбасу ця різниця виявилася критичною.

В аспекті синхронії («ким ми є зараз?») багато з тих, хто одержав синьо-жовті паспорти в 1991 році, просто не могли уявити себе учасниками спільноти, обмеженої кордонами України, вони залишилися в уявній спільноті СРСР. Для когось тяжіння сусідніх держав, враховуючи відкритість кордонів та інформаційну глобальність, виявилися сильнішим, ніж тяжіння Києва. Вражає і територіальна фрагментація українського суспільства. Так, відповідно до опитування, проведеного 2012 року, 36% українців жодного разу в житті не були за межами рідного регіону (у Західній Україні та Криму це відповідно 47% і 46%), приблизно така ж кількість громадян бувають за межами свого регіону рідше ніж 1 раз на рік. Така фізична регіональна фрагментація, безумовно, заважає формуванню спільного уявлення Інших як сучасників-співвітчизників, що поділяють однорідні практики спільного життя. Вона ж є живильним ґрунтом і для свідомо спланованої дезінтеграції. [19, С. 270]

У цьому контексті, автори наголошують, що репрезентаційні уявлення нації як щодо внутрішньої, так і щодо зовнішньої аудиторії складаються історично, а тому способи їх коригування є обмеженими та тривалими [19, С. 261].

А аналогічні проблеми мають місце і в діахронічному аспекті. Історична необізнаність унеможливорює раціональне та інклюзивне привласнення історичної спадщини більшістю громадян.

Такий дефіцит ретроспективної історичної континуальності, який свого часу мав місце у кожній нації, з відсутності виваженої системи історичних досліджень, освіти та популяризації заповнюється або уривками знань, або ж одвертою міфологією. І перше, і друге грає на дисоціацію спільного уявлення, бо в кожного свої близькі та улюблені уривки історії та свої міфічні герої. Тому зараз наша, тобто уявлювана нашими громадянами історична спадщина являє собою гримучу суміш з трипільців, міфічних аріїв, Хмельницького, Мазепи, Бандери та радянських героїв Другої світової. Більш-менш одностайна відповідь на запитання «ким ми є?» все ще залишається актуальною для нашої спільноти. А від неї багато в чому залежить і інший вимір діакронії – «ким ми маємо бути», або «ким ми прагнемо стати?». Які цілі перед собою як нацією ми хочемо ставити і досягати? Звичайно, майбутні цілі не обов'язково мають бути проекцією з минулого і осмислюватися в термінології «споконвічних прагнень народу». Проте уявлення нації як сталого колективу, що крокує з минулого в майбутнє, є одним з ключових елементів репрезентативного уявлення спільноти, тим самим її символічним універсумом, належність до якого надає індивідуальній фінальності апіорі цілісного характеру [19, С. 271].

Отже, від того, яку внутрішню модель історичної політики ми оберемо залежить не тільки наша внутрішня консолідація, а й наша успішність на зовнішній орбіті.

Касьянов Г., говорячи про історичну політику в Україні, пропонує розрізняти декілька типів або моделей колективної/історичної пам'яті залежно від їх ідеологічного спрямування, інституційних та дискурсивних практик і форм репрезентації.

«Першу модель назвемо ексклюзивною – у цьому варіанті йдеться про те, щоб виключити із «загальної» колективної/історичної пам'яті якийсь набір міфів, уявлень і репрезентацій минулого, що заважає формуванню її «правильного» гомогенного варіанту, очистити від «чужорідних» елементів. У нашій країні в рамках ексклюзивної моделі спостерігалось протистояння двох основних наративів пам'яті, пов'язаних із різними фор-

мами культурної та політичної ідентичності: національно-го/націоналістичного й радянсько-ностальгічного.

Ексклюзивна модель за визначенням передбачає конфлікт із тими варіантами пам'яті, які не вписуються в її ідеологічні рамки та прагнення провести чітку лінію між «ми» й «вони», представляючи своєрідну форму культурного або політичного трайбалізму.

Другу модель можна описати як інклюзивну: вона передбачає інтеграцію в єдиний меморіальний і символічний простір різних варіантів колективної/історичної пам'яті та їх консолідацію в певний загальний наратив, наприклад об'єднаний ідеєю громадянського патріотизму.

Третя модель – назвемо її мішаною (амбівалентною) – заснована на співіснуванні (але не злитті) різних варіантів колективної пам'яті, іноді ідеологічно й політично несумісних, які уживаються поряд чи то через відсутність суспільного інтересу, чи то завдяки цілеспрямованій політиці нейтралізації їх ідеологічного змісту. Візуальною ілюстрацією, на думку вченого, може слугувати приклад однієї київської вулиці. Отже 2007 р. вулицю Січневого повстання перейменували на Івана Мазепи (національний/націоналістичний варіант), прибравши колишню радянську назву, пов'язану з пам'яттю про інспірований більшовиками виступ на заводі «Арсенал» у січні 1918 р. Проте вулиця І.Мазепи бере початок від Арсенальної площі, на якій височіє радянський пам'ятник (гармата на постаменті) – символ Січневого повстання. Закінчується вона на площі Слави (радянська назва), де розташовані чи не найбільш знакові й важливі меморіальні комплекси комуністичного часу – меморіал і парк Вічної слави» [101, С. 136].

Попри вітчизняні практики, варто аналізувати світовий досвід у цьому контексті. Виносячи корисні уроки, аби не наражатися на інструментальні помилки у історичній політиці. Я. Грицак пропонує такі зарубіжні варіанти політики пам'яті:

– агресивна політика пам'яті – силове нав'язування пануючої версії сприйняття минулого, як у міжвоєнних Польщі та Румунії. Ризикований і сумнівний спосіб, що потребує значної

централізації влади та достатніх ресурсів для втілення. Небезпека полягає і в тому, що цей спосіб може привести до зворотних наслідків – актуалізації альтернативних оцінок минулого.

– нігілістичний підхід – ігнорування конфліктів пам'яті, покладаючись на природне забуття. Але кожне покоління, соціальна чи етнічна спільнота природно прагне мати власну історію і зберігати пам'ять попри ігнорування унікальності цієї спільноти офіційною владою;

– політика висміювання – прощання зі сміхом з власним минулим (приклад Великої Британії, де поширені телешоу, в яких відкрито кепкують з англійських традицій). Проте жарти з власною історією можуть сприйматися як національна образа;

– пакт про забуття – усунення з суспільного дискурсу конфліктогенних і неприємних для пригадування сюжетів історії. Прикладами є Німеччина Конрада Аденауера та Іспанія після режиму Франко. Однак такий пакт має обмежений термін дії. З часом суперечки про минуле розпалюються ще з більшою силою;

– суспільна байдужість до минулого – наслідок гордості за теперішнє. Прикладом вчений наводить сучасну Іспанію, в якій населення не має помітного інтересу до власної історії, однак воно пишається нинішніми успіхами країни та зацікавлене в майбутніх здобутках [56, С. 74–78].

Вважаємо, що всі моделі варті того, щоб бути розглянутими. Очевидно, можна відноситися до них як до суто теоретичних конструкцій, використання та поєднання яких на практиці буде залежати від регіональної специфіки, історичної ситуації, залучених політичних суб'єктів тощо.

Отже, історична пам'ять є вельми вагомим ресурсом сучасної політики, з використанням якого формується її різновид – історична політика, від якої залежить не тільки подолання внутрішньополітичних конфліктів, але формування цілісного репрезентативного образу країни на зовнішньополітичному рівні.

* * *

Другий розділ нашої роботи присвячений формуванню національної ідентичності у історичному контексті.

Історичний контексті формування національної ідентичності має надзвичайне значення. Історична пам'ять – це соціально-психологічне явище, змістом якого є збереження і відтворення індивідом чи соціальною групою уявлень, переживань, традицій, звичаїв, морально-естетичних норм, котрі мали місце у минулому. Історична пам'ять тісно пов'язана із національною ідентичністю і є підставою тяглості останньої.

У традиційному суспільстві головною ідентифікаційною ознакою був саме етнос. Ще раніше, у примітивному суспільстві головними ідентифікатором виступала належність до певної групи людей, об'єднаної родинними зв'язками. Проте із часом особисті контакти і зобов'язання як чинник ідентифікації, відступає на другий план, поступаючись місцем іншому об'єднуючому елементу - етносу, а саме спільній культурі. І головними ознаками тут були мова та релігія. А у 18 столітті виникає нове об'єднуюче начало – суспільно-політичне. Це пов'язано, насамперед, з виникненням так званої національної держави, що стало початком подолання культурного суспільно-політичним.

У контексті різних національних культур кристалізувалися свої чинники формування національної ідентичності, і, відповідно, специфічні моделі національної ідентичності.

Німецька національна ідентичність формувалася переважно на культурному підґрунті, що відбувалося протягом довгого історичного часу. Культивування та розвиток національної ідентичності було неможливо без звернення до конкретних прикладів. Такими прикладами були відомі історичні постаті.

Наступна модель національної ідентичності, на яку ми обрали для аналізу – євразійська, сформувалася у Росії. Російська модель ідентичності – це, на нашу думку, модель політична. Виокремлюючи чинники, які об'єднують росіян, слід зазначити, що останніх, по-перше, нерозривно пов'язали загальні трагедії. Також, по-справжньому загальне – це, безумовно, фізичний вимір

країни. Наприклад, російські вчені відмічають залежність форми влади (авторитарної) від великих просторів. Ще одним чинником російського ідентитету є прагнення до великих справ. Масштабність – еталон руської естетики.

Що стосується спроб вивести національну ідентичність через етнічну чи громадянську, то можна наголосити на наступному: академічні спроби поділити питання ідентичності і нації на дві групи, громадянську та етнічну, в Росії виявилися такими, що не витримали критики. Етнічна – це небезпечна для російської спільноти утопія. Вона може короткочасно об'єднати групу населення, що підірве саму основу російського суспільства та держави. Говорити про громадянську націю у Росії, яка двічі за останні сто років революційно міняла устрій, економічну модель і так і не побудувала правову державу – м'яко кажучи, поки несвоєчасно.

Східна модель національної ідентичності – Китай. На протязі кількох тисячоліть Китай був «всесвітом в собі». Все, що за бар'єрами було зовнішнім – «варварським». Основна сфера, яка впливає на світорозуміння китайця – філософська або, точніше, релігійно-філософська. У Китаї розповсюджені різні вчення, але кожне зробило свій внесок у справу формування національної ідентичності. Конфуціанство, будізм, легізм та даосизм відрізняються один від одного у багатьох проявах. Але погляди їх послідовників сходяться у тому, що стосується розуміння колектива як родини, отримання службового статусу без суперництва, розподілу влади, автоматичного порядку підкорення і колективного характеру прийняття рішень. Колективність – це зовсім не обмін особистої незалежності на безпеку, а необхідний, правильний образ життя кожного китайця. Причому така система взаємодії забезпечується без особливих зусиль та самовиробляє себе від покоління до покоління.

Не претендуючі на всеохоплюючі висновки, але ми виявили, що німецька ідентичність заснована, переважно, на культурних чинниках, російська – політичних, а китайська – на філософії.

Друга частина розділу присвячена формуванню національної ідентичності в Україні. Тут варто зробити наступні висновки:

найбільшим важелем впливу на національну ідентичність варто назвати територіально-регіональний чинник. Оскільки українські землі ще в глибині століть опинилися в центрі зіткнень міждержавних інтересів, ідентичність української нації могла формуватися або на засадах пристосування й запозичень, або у конфліктному руслі. Українська історія дає безліч прикладів обох стратегій.

Зокрема, у складі Великого князівства Литовського українські князівства користувалися досить широкою автономією і мали всі шанси утриматися на одній з периферійних європейських орбіт. Але Люблінська унія Литви з Польщею докорінно змінила ситуацію. На рівні української еліти, спочатку сполонізованої, а потім зрусифікованої, ідеї національної самоідентифікації виявилися надто невиразно, що спрощувало для обох сюзеренів завдання тут духовної експансії.

На основі глибокого конфлікту роздвоєних лояльностей виникла перша в українській історії ідентифікаційна криза, пов'язана з полонізацією українських князів і шляхетської верхівки упродовж другої половини XVI ст. Розв'язати таку кризу на мирних шляхах було неможливо. Протистояння вилилося у форму першої національної революції, у ході якої українці не лише здобули «козацькою шаблею» незалежність від Польщі, але впевнено закладали підвалини національної ідентичності. Ця ідентичність – що також характерно – була у своїй основі територіальною.

Із сказаного можна зробити висновок, що на формування регіональної ідентичності в українському випадку спочатку справляв виразний вплив становий поділ, а вже потім за певних обставин у ній з'являється етнічний компонент. Аристократична республіка Річ Посполита, що мало кому поступалася у Європі за ступенем демократизму, зруйнувала себе сама – вона фактично виключила із системи управління міста і поклала надії на «внутрішню колонізацію» і полонізацію східних окраїн. Першою «постраждалою» опинилася Україна – у війну за неї включилися чотири країни. З цієї війни Україна вийшла розчленованою.

У цьому контексті, варто зауважити, що зміцнення абсолютизму в Європі, з одного боку, і в Росії, з іншого, призводило до різних, навіть протилежних соціальних наслідків. У Європі воно супроводжувалося консолідацією станів і законодавчим закріпленням їхніх прав. Логіка централізації диктувала монархам лінію опертя на міста, а це і була підготовка підґрунтя для громадянського суспільства.

Загалом ліберальна та національна ідеї в Україні з часу свого виникнення не знаходили спільної мови, у цьому коренилися причини багатьох майбутніх трагедій. Персоноцентристська ідея без належного підґрунтя для демократичного розвитку еволюціонувала у напрямі революціоналізму. Національна ж ідея у зрусіфікованому середовищі змушена була ще довго житися етнографізмом, не дістаючи належного політичного вияву. Наслідком цього стали, з одного боку, нездатність української еліти до самоутвердження в ролі носія національної ідеї, суб'єкта національної ідентичності, а з іншого – «прірва різномовності», яка серйозно перешкоджала зміцненню і структуризації українського суспільства навколо власних ідеалів, символів, ритуалів тощо.

На «підросійській» частині України українцям була притаманна подвійна ідентичність. Природно, що людям із подвійною ідентичністю більш близькими були не ідеї незалежності, а автономізму (наприклад, ідеї Кирило-Мефодієвського товариства).

Для Росії нехарактерна також була конкуренція церкви і держави, як це відбувалося в Європі - між ними існувала гармонія. Нігілізм був також типовим російським явищем. Це була повернута православна аскеза, визнання гріховності всього світу, багатства життя, зокрема, творчості. Означені крайнощі впливали у різкий максималізм. Тому державна влада ніколи не сприймалася як раціонально організований апарат, а тільки як вищий сакральний авторитет або анархічний антиідеал.

Окреслені риси політичної культури Російської імперії впливали на процеси, що протікали на території України, яка знаходилася під її протекторатом, а також на ідентифікаційні процеси на цих територіях.

В цілому, російський вплив на формування національної ідентичності в Україні є досить неоднозначним.

За таких умов важливим складником ментальності виступало нестримне прагнення до «волі», що знецінювало вартість людського життя і могло вилитися у спалахи стихійного бунтарства. Так народився феномен «козацтва». Козаччина потягнула за собою значні зрушення ментально-психологічної природи. Мілітаризація українського життя, прояви насильства, ксенофобії створили своєрідний феномен сакралізації війни – із культом сильної людини, оспівуванням військової доблесті, моральним виправданням жорстокості. З ним пов'язані ті ознаки войовничості й усвідомленого протесту, які були притаманні українській ідеї упродовж XVII–XIX ст.

Націоналізм за цих умов не міг не стати формою самозахисту й консолідації. Але при цьому виразно проглядалася одна обставина: пробуджувана українська свідомість на Наддніпрянщині живилася ідеями політично-національного, а не етнічного (етнографічного) націоналізму.

Традиції індивідуалізму й бунтарства, не врівноважені історичним досвідом державного самоврядування, призводили до розбрату, що закінчився руїною. У наслідок цього були створена сприятлива атмосфера для зовнішнього втручання. Адже станова ідентичність виявилася сильнішою за національну. Цим була зумовлена друга криза національної самоідентифікації, пов'язана з дедалі глибшим залученням українських земель до складу Російської держави. Починаючи з другої половини XVII ст. відбувається процес «заміщення» української ідентичності своєрідною «малоросійською», який супроводився денаціоналізацією – аж до втрати власного імені України.

Малоросійська ідентичність сприймалася імперією як регіональна, у певній мірі екзотична, і як така, яка загалом вписувалася у концепцію триєдиної російської нації.

По іншому сценарію йшло формування національної ідентичності на західноукраїнських землях.

Українська ідентичність у Галичині формувалася як реакція на послідовно здійснюваний австрійською владою курс на за-

безпечення польського домінування в країні, відповідно, на ґрунті політизації етнічності. Упродовж ХІХ ст. етнічна складова у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилюється і переростає у виразний антиполонізм.

Найбільш заплутаною й невизначеною була «русинська» самоідентифікація – в уявленні галичан «Русь» символізувала сакральну спільноту і не пов'язувалася з конкретною територією. Не мала сама назва «русин» і виразного етнічного забарвлення. Різниця між «російським» і «руським» також не усвідомлювалася. Для галицьких русинів «Русь» могла бути водночас «малою» та «великою» батьківщиною; вони намагалися суміщати лояльність як до австро-угорської влади, так і до російської монархії. Тому Галичина неминуче мала стати джерелом конфлікту.

Виниклий на такій основі класичний етнонаціоналізм існував у Галичині в специфічній формі – спочатку зверталася увага на важливість походження, а вже потім – на культурні параметри, зокрема мову.

На початку ХХ ст. сформувався радикальний різновид мислення та відповідний стереотип галичанина, в основі якого лежало заперечення спадщини українського націоналізму ХІХ ст. як такої, що виявилася сумісною із лібералізмом і соціалізмом і цим, мовляв, прирекла себе на поразку.

«Інтегральний» («чинний») націоналізм донцовського зразка базувався на ідеях рішучої дії («чину»), українського месіанізму, антипольськості й антиросійськості. Однак доведена до крайніх меж політизація етнічного чинника і побудований на цій основі крайній радикалізм зумовили сектантський характер руху, який виник на цій основі.

Але не можна переносити особливості галицької політичної свідомості на всю Західну Україну. По-перше, до складу Західної України у її сучасному розумінні входить Волинь, яка ніколи не була частиною австро-угорських володінь. По-друге, виразне, відмінне від галицького, обличчя має Буковина – край, етнічна строкатість якого, однак, не стала на заваді формуванню його власного етнокультурного типу, якому притамана етнічна толерантність. Про Буковину ХІХ – початку ХХ ст. часто пишуть як

про приклад вдалої мультикультуральності. Культурницька русинофільська течія на Закарпатті, що обстоює погляд на русинів як окремий східнослов'янський етнос, дала початок політичному русинізму, який добивається для Закарпаття особливого адміністративного статусу і кодифікації національності «русин». Отже феномен «національної ідентичності» на теренах Західної України мав доволі строкаті прояви.

А нова радянська ідентичність була позаетнічною і позанаціональною – всупереч етнічному принципу, закладеному у фундамент держави. Правляча партія розглядала модернізацію як засіб знеособлення, знищення суттєвих культурних відмінностей між націями й етнічними групами, їхньої інтеграції в радянську систему.

Провідниками «націоналізаторської» лінії найчастіше виступали представники гуманітарної національної інтелігенції, а також висуванці «з глибинки». Радянізаторську лінію обстоювали верстви, виховані в дусі урбаністичних цінностей, і партійні функціонери з індустріальних центрів.

Зазначені процеси багато в чому визначили природу і хід політичного процесу на етапі становлення незалежних держав. Наслідком різних механізмів формування ідентичностей стали істотні відмінності у сприйнятті і осмисленні соціальної дійсності на українських територіях, штучно об'єднаних в СРСР: на Сході пріоритетними є соціальні категорії, на Заході – етнічні. Звідси й різні проекти формування модерної української нації і відмінності у трактуванні національної ідентичності.

Так чи інакше, історична пам'ять, осягнута крізь призму історичної політики, без сумніву, постає як ресурс політичного впливу або влади, у випадку, коли ми визначаємо владу через категорію «впливу». Більше того – саме продумана і виважена політика історичної пам'яті може стати одним з ключових напрямів створення передумов для творення сучасної національної ідентичності України як основи політичної консолідації українського суспільства.

У другому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Національна самосвідомість

українського народу як об'єкт національної безпеки» (2007) [235]; «Порівняльна характеристика моделей формування національної ідентичності» (2016) [238]; «Інтеграційний потенціал історичної пам'яті у контексті формування консолідаційної моделі національної ідентичності» (2020) [218].

РОЗДІЛ 3

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ
ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

**3.1. Теорія модернізації у політологічних
дослідженнях «суспільного переходу»**

Зважаючи на висновки попереднього розділу, можемо зазначити, що той чи інший тип ідентичності має відношення до певного історичного періоду. Формування національної ідентичності у сучасній Україні теж має кореляцію з історичними межами. Тому маємо за мету у цьому розділі дати концептуальне визначення сучасному історичному періоду розвитку України та пост-соціалістичних держав, окреслити його сутність, основні етапи та особливості, які обумовлюють, в свою чергу, характеристики та особливості національної ідентичності зазначеного періоду.

Враховуючи багатоплановість перехідного процесу в Україні, на нашу думку, не випадково у суспільствознавчій і спеціальній дослідницькій літературі можна зустріти різні терміни, що характеризують українське суспільство цього історичного періоду: перехідне, трансформоване, реформоване, модернізоване і т. п., які хоча часто вживаються як синоніми, але все ж таки наголошують на різних аспектах складного соціально-політичного процесу в країні, що сприяє більш адекватному і повному відображенню сутності певних специфічних боків глибоких соціальних зрушень. Найбільш цілісною, на нашу думку, є концепція модернізованого суспільства і, власне, теорія модернізації, від якої є похідним це поняття.

Окресленою проблематикою серед вітчизняних вчених займаються: О. Бабкіна, Є. Бистрицький., Є. Головаха, В. Горбатенко, А. Данілов, В. Журавський, Г. Зеленько, О. Категоренко,

А. Колодій, В. Кремень, І. Курас, О. Майборода, М. Михальченко, В. Таран, О. Фісун, М. Шаповаленко та інші.

Спираючись на дослідження авторитетних зарубіжних вчених (Д. Растоу, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттера, А. Пшеворського, Т. Карла та інших), українські вчені формують концептуальні характеристики суспільства, що модернізується.

Разом з тим, за свідченням авторів фундаментальної праці «Політична наука в Україні. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень» ця задача не є простою: «віддаючи належне науковій і практичній значущості цих праць, в яких окремо розглядаються різні аспекти концепту «суспільного переходу», необхідно підкреслити очевидну відсутність цілеспрямованого комплексного аналізу, що охоплював би політологічні та соціологічні розвідки вітчизняних науковців і публіцистів, які хронологічно в різні етапи суспільних трансформацій в Україні описували перипетії політичного й соціально-економічного розвитку країни. Цей концепт від початку пов'язували, по-перше, з теорією і політикою демократизації, по-друге, з компаративними дослідженнями і, по-третє, концепція суспільного переходу стала уособленням віри в неминучу перемогу політико-культурних цінностей західної цивілізації. Відтак поряд з окремою науковою парадигмою з чітко визначеними підходами і методами постали світоглядні й ідеологічні догми, які часто заважають політологам об'єктивно оцінити суспільні трансформації» [191, С. 39]. «Багатозначність концепту «суспільного переходу» ставить сучасного дослідника перед завданням розібратися в тому, чи йдеться про наукову теорію, вироблену для перегляду процесів модернізації, яка включає в себе не тільки політичні трансформації, або ж про визначення за допомогою поняття транзиту ідеологічної компоненти різноманітних теорій демократизації, які набули поширення у посткомуністичний період...» [191, С. 40].

Навіть, у цитованому фрагменті автори використовують низку термінів: «суспільний перехід», «суспільні трансформації», «процеси модернізації» тощо. Отже, зупинемося на характеристиках зазначених термінів, зважаючи на те, що основним понят-

тям для аналізу матеріалу у нашій роботі залишається термін «модернізація», який неможливо розглядати відокремлено, без відповідного контексту.

Почнемо з термінів «перехід», «перехідне суспільство», «концепція суспільного переходу».

Варто зазначити, що визначення перспективного напрямку соціального переходу сучасного українського суспільства ускладнюється існуванням серед фахівців неоднакових вихідних позицій при формуванні концепції «перехідного суспільства», різні прихильники якої надають змісту поняття «перехід» принципово різного значення, що в найбільш узагальненому плані можна представити у вигляді двох основних позицій. Перша характеризується тлумаченням перехідності у конкретно-соціальному плані, а друга – розумінням перехідності як загальносуспільного процесу.

Так, згідно з першою позицією, перехід розглядається як специфічне поняття, за допомогою якого дослідники намагаються зрозуміти і розв'язати проблеми локальних соціальних перетворень – тих змін, що відбуваються, перш за все, в колишніх радянських країнах та країнах, де відбувався перехід від авторитаризму до демократії (постсоціалістичних країнах).

У рамках цього підходу поняття «переходу» було започатковано Д. Растоу, який у своїй статті «Переходи до демократії» проаналізував процеси переходу від авторитаризму до демократії у Швеції (1890–1920) та в Туреччині після 1945 року... Сам перехід визначався політичною боротьбою еліти, результатом якої стало прийняття плюралізму соціальних інтересів і його інституалізації у демократичній процедурі [354]. Концептуальний аспект суспільного переходу набуває подальшого розвитку в роботі «Транзити від авторитарного правління: попередні висновки про непевну демократію» Г. О'Доннела і Ф. Шміттера, які описували процеси успішного встановлення демократії у країнах Південної Європи і Латинської Америки як укладення угоди між центристами попереднього режиму і помірним крилом демократичної опозиції, що давало змогу безболісно передавати владу та уникати революційних потрясінь [348]. Подібні ідеї спостеріга-

лися і у доробку А. Пшеворського, який у праці «Демократія та ринок. Політичні та економічні перетворення у Східній Європі і Латинській Америці» аналізував сутність конфліктів, що виникають між елітами та способи їх подолання [206]. Згодом була започаткований окремий науковий напрямок – транзитологія – сукупність теорій перехідного періоду, яка дає змогу здійснювати системний аналіз детермінант і чинників модернізації постсоціалістичних країн. Транзитологія сформувала на початок 90-х років класичну модель переходу: лібералізація авторитарного режиму – встановлення демократичного правління – консолідація демократичного режиму. «Демократичний транзит – це процес, який починається з того моменту, коли авторитарна система, яка існувала раніше, починає демонтуватися, а потім через фазу конституювання нової демократії розвивається до її інаугурації та повноцінному функціонуванню» [333].

Однак, згодом з'ясувалося, що перехід відбувається значно складніше у постсоціалістичних країнах і існує безліч шляхів, якими може піти розвиток суспільства після краху авторитарної системи. Приміром, є країни, які нараз визначаються як цілком демократичними (країни Балтії та Центральної Європи) – вони завершили транзит, а є ті, які зупинили перехід і перебувають у «сірій зоні», де наявні елементи демократичного життя, однак вони повною мірою не забезпечують представництва інтересів людей [325]. Це дало можливість поділити транзити на чотири категорії: 1) «пактові»; 2) «нав'язані»; 3) «революційні»; 4) «реформістські». У подальшому концепт суспільного переходу почав охоплювати як інституціональні, так, що важливо, ціннісні виміри, які розкривають причини успішних і невдалих суспільних транзитів [341].

Нагадаємо, що ми зупинилися лише на одній точці зору стосовно поняття «суспільний перехід». На думку прихильників другої, багатий соціально-практичний та теоретичний досвід свідчить про те, що перехідність як процес соціокультурної трансформації сьогодні набуває універсального світового контексту. Весь сучасний світ переживає нині перехід в якісно нову стадію суспільного розвитку. Визначення та характер цієї стадії вже

не вміщується в систему тих традиційних ідеологем, що існують у контексті індустріальної парадигми розвитку суспільства.

Нова тенденція в розвитку сучасного суспільства відображена в концепціях «розвинених індустріальних суспільств», «постіндустріальних суспільств», інформаційних суспільств, суспільств «третьої хвилі» і т. п., які активно розроблялись на Заході С. Маллетом, А. Голцом, А. Туреном, Р. Гароді, Д. Беллом, О. Тоффлером та ін. і підвели до розуміння нових обставин людського існування.

Однак існує певна теоретична проблема: використання якого терміну для позначення окресленого періоду є більш правомірним та обґрунтованим: «перехід» чи «трансформація»? Більше того концепт «суспільного переходу» у вітчизняних політологічних дослідженнях з'явився лише у другій половині 1990-х років. До тих пір суспільствознавці оперували поняттями «трансформація», «суспільство, що трансформується».

Зокрема В. Таран зазначає, що з поняттям «трансформація», як правило, пов'язують одновекторність соціальних перетворень, безумовну спрямованість у позитивному, за визначенням дослідників, напрямі, означає рух конкретної соціальної системи до більш досконалої її форми. При цьому, при розгляді спрямованості руху такої системи звичайно з поля зору випадає ймовірність не тільки відхилення від прогресивного курсу розвитку суспільства, але й реальна можливість його регресивного руху або часткового повернення до свого попереднього стану. У такому випадку поняття «трансформація» не буде адекватно відповідати змісту спрямованості реального процесу розвитку конкретного соціуму.

Зважаючи на це, можна вважати, що поняття «перехід» є більш широким і універсальним за змістом поняттям щодо поняття «трансформація». На відміну від поняття «трансформація» термін «перехід» використовується для відображення проміжного стану між двома стійкими формами соціальної організації будь-якого суспільства незалежно від рівня його історичного розвитку і ступеня соціальної зрілості. А це дає змогу розглядати

перехідний період розвитку будь-якого суспільства як більш складний за змістом, багатоаспектний і суперечливий процес.

Крім того, поняття «перехід» відображає процес соціальних перетворень як такий, що має, з одного боку, характер багатосценарної багатоваріантності реалізації майбутнього, а з іншого – визначається цією внутрішньою суперечливістю соціальних перетворень. Це дозволяє припускати не тільки сталий і безумовний рух суспільства до нової форми його соціальної організації, а й реальну можливість у пострадянських країнах реставрації – якщо й неповної – старої системи суспільних відносин, тобто регресивних процесів. До речі, деякі фахівці якраз і вважають: те, що відбувається сьогодні на пострадянському просторі, за своїми соціальними наслідками є значним кроком назад, тобто означає регресивний напрям соціальних перетворень [276, С.21- 22].

Указаний автор (В. Таран) визначає поняття «перехідне суспільство» таким чином: «Перехідне суспільство – це суспільство, що перебуває у стані еволюції від однієї сталої форми соціальної організації до іншої зі збереженням певних тенденцій попереднього стану, перехід означає комплексне, необхідне і суттєве перетворення всіх сфер суспільного життя в цілому в прогресивному напрямі, але відбувається як суперечливий, багатетапний процес, в якому проміжні етапи можуть тимчасово мати і прогресивний, і регресивний, і прогресивно-регресивний змішаний характер; має специфічну оптимальну міру інтенсивності соціальних перетворень, зумовлену конкретними соціокультурними особливостями його розвитку, а наступний стан формується як розгортання поліваріантної можливості реалізації генеральної спрямованості розвитку на основі взаємодії об'єктивно-суб'єктивних факторів із загальною тенденцією поступового посилення ролі суб'єктивного фактора» [276, С.33].

Важко погодитися з думкою окресленого автора, тому що, на нашу думку, поняття «трансформація» має більш змістовні та глибинні характеристики ніж поняття «перехід», який є свідченням просто наявності певного руху. До того із викладеного не є зрозуміло, чому саме потрібно вважати, що поняття «трансформація» теж не передбачає багатосценарності розвитку подій. На

нашу думку, взагалі не варто протиставляти ці терміни, оскільки вони не є рівноцінними та однопорядковими, а швидше відображують якісну та «фактичні» ознаки одного ж того процесу. Втім, Є. Головаха наголошує, що «на відміну від суспільного переходу, трансформація не має мети, поставленої заздалегідь оскільки це не проект оновлення відповідно до певних економічних моделей, подібних до тих які запропоновано теоретиками модернізації країнам, що розвиваються...Трансформаційний підхід має виключно важливе значення для пострадянських країн, які не мали, практично ніякого досвіду демократичного транзиту...Насправді, транзит є лише одним із видів трансформацій, що мають свої власні цілі» [330].

Щодо того, що перехід чи трансформація повинна передбачати монолінійність та поліваріантність розвитку подій, навіть регрес, то, на нашу думку, з цим можна повністю погодитися, на цьому наголошують ряд авторів. Точно кажучи, «для глибокого розуміння сутності трансформаційних процесів необхідно рішуче подолати лінійний чи чисто динамічний підхід» [65, С.65].

Дослідник В. Костюк зауважує, що динамічні характеристики для деяких класів складних систем не є вичерпними та потребують додаткового залучення таких понять, як інформація, вільний вибір, альтернативність, спонтанність та невизначеність, потенційна структура, історизм (неоднозначна залежність майбутньої поведінки системи від подій, які відбувалися в минулому [121, С.7].

До речі, і сам В. Таран надалі зазначає: «Концепції, що розглядають специфіку взаємозв'язку часових вимірів соціального переходу, їх місце і роль у перехідному процесі, можна поділити на:

1. концепції, що визначають зміст суспільної перехідності впливом певної ідеальної моделі майбутнього, частіше орієнтуються на зовнішній приклад, який вже існує в соціальній практиці певних розвинутих країн Заходу;

2. концепції, що пов'язують сутність змісту суспільної перехідності з попереднім досвідом самого перехідного суспільства, як правило, пояснюють специфіку перехідного етапу насамперед

внутрішніми причинами, зумовленими природною логікою його саморозвитку» [276].

Саме такими концепціями, представники яких у цілому намагаються діалектично поєднати в соціальній перехідності як сьогоденному соціальному явищі тенденції минулого і майбутнього, можна вважати різноманітні концепції, перетворення або трансформації. У найбільш широкому розумінні, яке зустрічається у науковій літературі, поняття «трансформація» відображає певний момент розвитку, який характеризується переходом від ознак нового, що поступово накопичуються, до руйнації старих основ, становленням якісно нового стану предмета. Трансформація як момент розвитку предмета відображає перехідний стан від того, чого вже немає, але повинно чи може бути [190]. У такій інтерпретації поняття «трансформація» за змістом наближається до поняття «перехід», хоча остаточно і не ототожнюється з ним [276, С. 23]. А. Колодій зазначає, що «трансформація» – більш нейтральний стосовно конкретних схем аналізу термін і тому може мати ширше застосування. Однак, і поняття «перехід» – це теж важлива політологічна категорія, яка дає змогу в систематизованому вигляді подати об'єктивну картину політичної трансформації, враховуючи як «просунуті» вперед, так і початкові стадії (а можливо й тупикові напрями), які відрізняються, насамперед, різним співвідношенням старого і нового в політичних та суспільних інститутах... [115; 118].

Так, М. Михальченко визначаючи ознаки суспільства перехідного типу, вказує, що в умовах накопичення соціальних суперечностей у межах старого суспільства росте конфліктогенний потенціал, який отримує своє розв'язання у вигляді революцій, різких поворотів розвитку, соціальних дезінтеграцій. У цьому випадку говорять, що суспільство стає «перехідним». В таких суспільствах одні соціальні рухи згасають та сходять з історичної сцени, інші виникають чи зміцнюють свої позиції, треті різко еволюціонують, щоб зберегтися [159].

Можна якоюсь мірою погодитися з таким поясненням етапу перехідності чи переходу. Але з наукової точки зору всі суспільства розвиваються, переходять з одного стану до іншого. Якщо

суспільство перестає бути «перехідним», то воно гине. При цьому не слід вважати, що «стабільні» суспільства – це не перехідні суспільства. Просто «перехідні» характеристики не настільки помітні, як стабілізаційні. Ступінь перехідності визначається рівнем суперечливості суспільних процесів, характером розв'язання конфліктів, у тому числі серед суспільних рухів.

У «стабільних» суспільствах соціальні протиріччя менш антагоністичні, жорсткі, тільки іноді переходять у відкриті конфлікти, мають цивілізовані (часто зумовлені законом) механізми вирішення. А у «перехідних» суспільствах суперечності і конфлікти розв'язуються більш жорстко, часто стихійно, руйнівню, без пошуку консенсусу та компромісу [159, С. 24].

З огляду на викладене можна дійти висновку, що відомий дослідник теж розглядає перехідність у двох аспектах: загальноцивілізаційному, який полягає в тому, що будь-яке суспільство можна вважати перехідним, в тому числі і західні розвинені суспільства; а з іншого боку, все ж таки вважає за доцільне обмежувати зміст цього поняття певними межами, окреслюючи критерії для встановлення цих меж.

Дійсно, на практиці поняття «трансформація», навіть, незважаючи на тяжіння до узагальненості змістовної частини, частіше розглядається як конкретна форма соціального переходу. Але якщо в 70–80 роки як західними, так і радянськими дослідниками це поняття використовувалось для передавання змісту соціальних перетворень переважно західних капіталістичних суспільств у напрямі формування їх якісно нового капіталістичного стану, то в сучасній, і як відомо, особливо вітчизняній літературі, його зміст переважно обмежується кордонами пострадянського простору і часу.

«Смуга історичних перетворень, які проклали собі шлях у країнах Центральної Європи з кінця 80-поч. 90-х років, а потім і у колишніх республіках СРСР, отримала у науковій літературі назву трансформації. ... І тому перетворення, які протікають, наприклад, у західних країнах (створення нових та розвиток старих інтеграційних спілок, уніфікація правових систем, новації у сфері державного управління і т. п.), точно кажучи, не можуть

бути проаналізовані як явища трансформації – це швидше еволюційні процеси, враховуючи ті чи інші суспільні потреби», – вважає А. Данилов [159, С. 41].

О. Фісун виділив два шляхи трансформації пострадянських неопатримоніальних режимів: 1) «політична раціоналізація» через «кольорові революції» знизу; 2) «силова раціоналізація» через «бюрократичну революцію» згори [292]. А. А. Колодій запропонувала періодизацію демократичної трансформації в Україні, яка має такий вигляд: Комуністичний тоталітаризм. Застій брежнєвської епохи (1917–1986) – Перший революційний спалах (1987–1990) – Номенклатурно-бюрократична трансформація/перехід (1992–1998) – Виродження переходу, архаїзація відносин у вигляді олігархізації економіки й політики (1999–2004) – Другий революційний спалах (2004) – Відновлення демократичних змін без заміни еліти і модернізації (2005–2009) – Застій, утвердження олігархічного авторитаризму (2010–2013) – Третій революційний спалах (2013–2014) [117].

Разом з тим варто зазначити, що цілісної «теорії трансформації», як такої, поки ще не існує. Десятки вчених виступають з цікавими концепціями по окремих характеристиках цього процесу.

В цілому, специфіка змісту поняття «трансформація», на нашу думку, значною мірою зумовлюється його походженням. Адже воно з'явилося у 30-ті роки ХХ століття в працях генетиків для визначення механізму передачі успадкованих характеристик від одного суб'єкта до іншого з метою поліпшення загального стану реципієнта. Термін «трансформація» утворений від латинського «transformare», що означає змінювати, перетворювати. Термін застосовувався також у техніці, фізиці, математиці, лінгвістиці. Суспільні науки, які потребують на нові терміни для характеристики процесів, які відбуваються в суспільстві, вживають це поняття з 50–60-х років ХХ століття для опису радикальних структурних змін.

Ймовірно, що стосовно пострадянських країн йдеться про прищеплення до соціального організму цих суспільств певного числа інституцій або механізмів, що вважаються більш розвину-

тими, з метою поліпшення функціонування та потенціалу розвитку цього організму.

Разом з тим існує ціла низка близьких за значенням термінів. Зокрема: як логічне продовження концепції трансформованого суспільства в західній літературі досить поширеною є концепція «переміщення» як форма суспільного переходу, а точніше як специфічна форма соціального переходу, що притаманна пост-комуністичним країнам. Під цією формою переходу розуміється перехід до нового суспільства як залучення до нового руху оновлення. Для прихильників концепції «переміщення» оновлення пострадянських країн зводиться до сукупності політичних та інституційних змін, а також до трансформацій економічних механізмів, які мають привести до поступового встановлення політичних та економічних систем, аналогічних тим, що сформувались у країнах Західної Європи. При цьому процес переміщення передбачає два етапи.

Перший етап характеризується руйнацією комуністичної моноідеології і створенням політичного соціального і культурного плюралізму. Другий етап, який і вважається найбільш значущим, оскільки зачіпає основні сфери суспільного життя, визначається безпосереднім процесом пристосування, що відбувається за рахунок відкритості національних економік до світових ринків, визнання приватних власності, обмеження державних дотацій та введення механізмів, притаманних ринковій економіці [295, С. 29].

У спеціальній літературі для характеристики змісту перехідних соціальних процесів часто використовується й поняття «реформація», яке у порівнянні з модернізацією означає ще більш обмежений у часовому і просторовому вимірах процес соціальних перетворень, але все ж таки спрямований до певної ідеальної моделі майбутнього соціального устрою, подібного розвиненим європейським країнам.

А. Данилов розрізняє поняття «трансформація» та «реформи», вважає, що трансформацію, яка охопила країни Центральної та Східної Європи, можна охарактеризувати як системну, яка зачіпає весь спектр суспільного життя: політику, економіку та

соціальну сфери, духовне життя. Таким чином встановлює відмінність між реформами, які завжди є оновленням без кардинальних суспільних змін. Реформи здійснюються цілеспрямовано, змінюючи свої цілі в залежності від перебігу подій чи формулюючи їх заново. Реформи торкаються, як правило, окремих структур суспільства та пов'язані, головним чином, з процесами на технічному та соціально-технічному рівні суспільних проблем, які зачіпають життя суспільства в цілому [65, С. 112].

Близька за змістом тенденція в розумінні соціальної перехідності простежується в концепції модернізованого суспільства, яка в цілому акцентує увагу на визначеності механізму соціальної перехідності, спрямованості суспільного розвитку на створення певного, ідеально визначеного майбутнього стану соціального об'єкта.

Слід розрізняти модернізацію як теорію і як процес, а також модернізацію в широкому сенсі (як постійний процес виробництва певних відповідей на виклики оточуючого середовища) та в вузькому розумінні (як процес засвоєння моделей економічного, соціального, політичного та культурного розвитку західного суспільства), складовою якої є вестернізація [306]. На нашу думку, поняття «модернізація» найбільш змістовно (зсередини), широко та всебічно відображує події (які свідомо творяться людьми (суб'єктивні) та системні (об'єктивні), що відбуваються на пост-радянському просторі, зокрема, в Україні.

Термін «модернізація» вживається у науці з 50-х років ХХ століття.

Теорія модернізації, яка згодом почала розвиватися, становить міждисциплінарну систему поглядів, ідей, схем, і моделей аналізу, що розкриває динаміку подолання відсталості традиційних суспільств, вивчає закономірності трансформації перехідних суспільств у сучасні, розвинені [191, С. 75].

Модернізація трактується сучасною наукою як «процес набуття менш розвиненими суспільствами низки рис, характерних для більш розвинених суспільств; одна з глобальних проблем і необхідна умова здійснення нового світового порядку» [261, С. 269].

Поняття «модернізація» часто розглядається як тотальна трансформація традиційного або досучасного суспільства до того типу технологій та відповідній їх соціальній структурі, котрі характерні для економічно розвинених і політично відносно стабільних країн західного світу. В її основі, як вважає Е. Тадевосян, лежить визнання головною закономірністю соціального розвитку «постійної зміни й ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їх функцій у відповідності з потребами раціонального і ефективного функціонування суспільства [274, С. 136]. У результаті виникає «модерна держава», яку у словнику-довіднику «Сучасна політична лексика» визначають як «поняття, що використовують для означення історичної еволюції держави в новоевропейській час, що стала продуктом трансформації європейських монархій і буржуазних революцій. Формування та функціонування модерної держави ґрунтувалося на принципах громадянства та суверенітеті політичної нації як сукупності людей, котрі мають громадянські права і відчують належність до певної культурної та національної спільноти» [273].

Теоретичним підґрунтям концепції модернізації слугували ідеї Дж. Локка, А. Сміт, Ф. Тенніса, К. Маркса, пізніше – М. Вебера та Т. Парсонса.

Серед найбільш відомих учених-представників сучасної теорії модернізації – західні вчені С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Ептер, Ф. Ріггз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Хантінгтон, В. Цапф, Ш. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер, З. Бауман, Ж-Ф. Ліотар, Е. Гідденс та інші.

У теорії модернізації існують різні підходи до тлумачення її змісту. Найбільш плідна розробка концепції модернізації представлена в аспектах «соціології розвитку» (Т. Парсонс, Ш. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу) і «політології розвитку» (Г. Алмонд, С. Верба, Л. Біндер, Л. Пай, С. Хантінгтон). Прибічники останнього розглядають її як частину загального процесу модернізації, коли перетворення відбуваються в усіх основних компонентах соціальної системи (в еко-

номічній, правовій, політичній сферах, у соціальних відносинах, культурі, системі освіти та ін.), але вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін.

Вони вважають, що процес модернізації включає насамперед вдосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку. Пріоритетними проблемами цього напряму вважаються: впорядкування геополітичного простору через утворення національних або федеративних держав, централізацію та децентралізацію влади.

Присутній також інтегрально-синтезуючі підходи, які враховують досягнення обох вищевказаних напрямків.

Досліджуючи сутність поняття «модернізація» польський соціолог П. Штомпка зазначає, що воно вживається у трьох значеннях. По-перше, це прогресивні соціальні зміни, коли суспільство рухається вперед відповідно до прийнятої шкали поліпшень. По-друге, модернізація – це комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XV сторіччя і досягли свого апогею у XIX-XX сторіччях. Сюди відносять також процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, демократизації, поширення індивідуалізму, мотивацію успіху тощо. По-третє, це процес, що відбувається у відсталих або слаборозвинених суспільствах і пов'язаний із зусиллями, спрямованими на те, аби наздогнати провідні, найбільш розвинені країни та наблизитися до центру сучасних суспільств, залишивши позаду периферію [62].

У дослідницькій літературі виділяють три сучасні етапи становлення теорії модернізації. Перший етап (середина 50-х – 60-ті роки XX сторіччя) був періодом зародження і становлення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретно-орієнтованих моделей соціально-економічного розвитку. На другому етапі модернізації відбулася переоцінка ідей першого етапу, а також аналіз прорахунків, виявлених суспільно-політичною практикою. Було доведено, що моделі економічного зростання і політичної інституалізації виявилися самі по собі малоефективними й не спрацювали майже ніде так, як було задумано. Тому в 70–80-ті

роки ХХ сторіччя перехід до модерну розглядають як цілісний (зі змінами у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах) та відносно тривалий процес, під час якого можливий не лише розвиток, але й відновлення старих структур і їх занепад. Крім «наздоганяючої» модернізації йшлося вже й про «часткову», «рецидивну», а також модернізацію «глухого кута». Головним елементом, від якого залежить характер перехідних процесів і перетворень, почали вважати соціокультурний чинник. Саме тому в 70–80-ті роки загально визнаним стало те, що модернізація може здійснюватися тільки на основі збереження національних традицій, які «допомагають зняти загрозу соціальній дезорганізації» та забезпечити мирний соціальний розвиток. Позитивним прикладом у цьому став розвиток таких країн Далекого Сходу, як Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг. Третій, нинішній, етап модернізації, який датують кінцем 80-х–початком 90-х років, проходив за умов розпаду світової соціалістичної системи, коли постсоціалістичні країни намагалися завдяки вестернізації стати в один рівень з розвиненими західними країнами. Але наприкінці 90-х років виявилось, що у таких країнах, як Польща, Угорщина, Словенія, Чехія та Естонія, соціальні системи яких були ближче до західної моделі, процес модернізації здійснювався більш-менш успішно, тоді як в інших країнах він зумовив формування «диктатури нової формації». Лідери деяких країн приходили до влади псевдodemократично, використовуючи адміністративний ресурс і маніпулятивні засоби впливу на громадську думку, а свої цілі пояснювали виключно реформаторськими міркуваннями. Третій етап модернізації, який співпав із розпадом світової соціалістичної системи, зумовив запозичення, головним чином, саме західного варіанту, що на той час здавалося цілком виправданим. Однак аналіз механічного перенесення західної моделі в інші країни переконує у його помилковості, оскільки всі країни мають свій потенціал розвитку, який відрізняється. Крім того, розвинені країни не є сіамськими близнюками, вони постійно вдосконалюють свою систему, визначаючи свої пріоритети і враховуючи свої можливості [272].

Інші вчені виокремлюють в еволюції теорії модернізації таких п'ять етапів:

1) друга половина 1950-х-перша половина 1960-х рр. – період народження та швидкого зростання модернізаційних досліджень у класичній версії;

2) кінець 1960-х-1970-ті – критичний період, на протязі якого модернізаційна перспектива була піддана значній критиці (як внутрішній, так і зовнішній) з боку конкуруючих теорій відсталості (залежності, залежного розвитку – були сформульовані у 60-ті рр. ХХ ст.), світосистемного аналізу І. Валлерстайна (друга половина 70-х рр. ХХ ст.), неомарксизму;

3) 1980-е рр. – посткритичний період відродження модернізаційних досліджень, на протязі якого виявили себе тенденції конвергенції шкіл модернізації, залежності та мікросистемного аналізу;

4) кінець 1980-х-1990-ті рр. – становлення неомодернізаційного та постмодернізаційного аналізу в значній мірі під впливом грандіозних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи та Євразії;

5) кінець 90-х – сучасний період – вивчення впливу глобалізаційних чинників на процеси модернізації і постмодернізації та використання неklasичних підходів для вивчення модернізації (в першу чергу, синергетики). Остання в певному сенсі намагається компенсувати всі недоліки лінійного та структурно-функціонального підходів [306, С. 107].

Механізм модернізації визначається цивілізаційними чинниками та залежить від здатності того чи іншого суспільства до саморозвитку та соціальній організації суспільства, що модернізується. У відповідності з цими чинниками виокремлюють наступні модернізаційні макромоделі:

1. стихіна (або ендогенна) та органічна модернізація, яка формує модернізаційне ядро;

2. неогранічна, «наздогоняюча» модернізація, яка визначається контактами з модернізаційним ядром та постійною імітацією її зразків [306, С.91].

До другого типу історично належить і процес поступового вдосконалення суспільства в Україні.

Тому сьогодні для України важливо врахувати ризики деко-нсолідації суспільства, втрати його цілісності та окремішості в умовах неорганічної модернізації, оскільки практика свідчить, що модернізація постійно супроводжується конфліктами і кризовими явищами, які нерідко піддають сумніву можливі позитивні наслідки й відкидають суспільство назад у його розвитку. Подібні ситуації, як зазначає В. Горбатенко, виникають унаслідок вторгнення готових зразків, напрацьованих модернізованим світом, у соціально-історичний контекст суспільства, яке не встигло пройти стадію модернізації за рахунок внутрішніх процесів. Таке відставання породжує суперечність між пережитками минулого й наслідками реформ. У результаті відбувається взаємне накладення типологічно різнорідних конфліктів, що викликає їхнє загострення і виникнення деструктивного симбіозу [272, С. 148]. Елементи модернізованого суспільства за таких умов перестають функціонувати як раціональні, а немодернізовані елементи втрачають здатність функціонувати як традиційні [54, С. 27–28].

Отже, як свідчить історія, радикальна (неорганічна) модернізація – це досить складний і тривалий у часі процес, який може спричинити нестабільність системи. Найбільш небезпечною нестабільність є для перехідних суспільств, оскільки вони можуть, пройшовши кризову ситуацію (деформація окремих структур, окремих функцій або процесів усередині соціальної системи, а також окремі порушення міжсистемних зв'язків), кризу (загальна нестабільність соціальної системи як такої, коли порушується її цілісність), досягти найвищої стадії нестабільності – катастрофи (руйнація соціальної системи). І як зазначає Л. Московічев, є лише два виходи з таких соціальних катастроф: розпад, «вмирання» даної соціальної системи й перехід у принципово нову якість, формування якісно нової соціальної системи [65].

У цьому зв'язку французьким соціологом А. Туреном були введені поняття «контрмодернізація» та «антимодернізація». Контрмодернізація означає альтернативний варіант розвитку

модернізації по незахідній моделі. Антимодернізація означає протистояння модернізації, протидію їй з боку політичних та інтелектуальних еліт, тому що саме вони є основними агентами модернізації та зацікавлені в збереженні своїх привілей та статусних позицій у суспільстві [361].

Більше того, якщо бути більш точним, то частина дослідників пристає на наступну позицію – індустріальне суспільство як один з конструктів сучасності у ХХ ст. перейшло на наступну стадію – постіндустріальну. Тому, наприклад, з точки зору американського дослідника Р. Інглехарта, у сучасному постіндустріальному суспільстві можлива не стільки модернізація, скільки постмодернізація, в умовах якої тільки і можливо укріплення постматеріальних цінностей. У новій культурній ситуації демократизація успішна лише при переході до постмодерну. «Зсув від «матеріалістичних» цінностей з акцентом на економічну та фізичну безпеку, до цінностей «постматеріальним», з акцентом на проблеми індивідуального самовияву та якість життя...» [94, С. 10].

Серед західних вчених, які торкаються проблеми суспільно-політичного прояву постмодерну, Т. Парсонс, Б. Бадур, Х. Пфафф, Б. Гізен, В. Райнер, І. Срубар, Н. Тсірос, Ж-Ф. Ліотар, З Бауман, Ж. Дерріда, Є. Хубер, Д. Гриффін, П. Козловські, Б. Гройс, Д. Харвей, Е. Гідденс тощо.

Отже, «постмодернізація» у політологічному плані може бути визначена як сучасна, більш досконала форма модернізації, ще передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного, – здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму. Таким чином, постмодернізація в теоретичному сенсі тяжіє до культурно-духовного синтезу, який передбачає універсалізм іншого порядку порівняно з попереднім, часів становлення модернізаційної теорії. Цей універсалізм ґрунтується на прагненні до

глибокого взаємопорозуміння сторін, пошуках нових суспільних цінностей, умінні досягати компромісу з принципових політичних питань та ін [54, С. 175]. Чільне місце тут займає конструкт «національної ідентичності».

Отже, попри все, вважаємо, що лише модернізація сучасної української політичної системи зі всіма її підсистемами: інституціональною, нормативною, культурною, комунікативною, функціональною може змінити її якісний стан, а національна ідентичність стати стрижневим елементом перетворень.

3.2. Сучасна концепція національної держави: на перетині теорії суверенітету, теорії політичного порядку і теорії демократичної консолідації

Розгляд теми консолідаційного потенціалу національної ідентичності дає можливість по-новому артикулювати поняття нації. Для цього слід передусім подивитися на проблему політичної консолідації як на завдання, а не як на стихійно сформовану ситуацію, з якою можна лише рахуватися. Політична консолідація суспільства може виникати і без спеціального політичного втручання – наприклад у ситуації зовнішньої агресії, коли громадяни забувають про внутрішні суперечки і об'єднуються довкола спільного завдання – зберегти цінності своєї держави і передусім самої державності перед обличчям явної і неприхованої зовнішньої загрози.

Подібні виклики стають перед націями державами, адже відомою є традиція розрізнення нації-держави і держави-нації. Розрізнення цих двох моделей частіше наводять як певну типологію, тоді як вона, на наш погляд, до певної міри має характер послідовних стадій розвитку держави від нації-держави до держави-нації.

Нація-держава у вітчизняній політичній думці вже достатньо чітко окреслена у концепції В. Старосольського, міністра іноземних справ Директорії УНР, з погляду якого «признавши націю самостійним центром надособових інтересів, признавши її далі

не тільки історично зв'язаною демократією, але zarazом коначим її позитивним доповненням, мусимо признати її «природним» власником держави; «натуральним» центром інтересів, на службу яким має ставати державний механізм. «Народня суверенність» є тотожною з «суверенною нацією» [269, С. 106–107]. Докладно аналізує з сучасної перспективи сильні і слабкі сторони концепції нації-держави та глобальні виклики, спрямовані на неї, зокрема, польський теоретик Мартін Квієк [105, С. 77–98]. Особливо відчутним викликом нації-державі стала масова міграція, яка у другій половині ХХ століття була зумовлена спочатку переважно війнами, але з часом все більшою мірою стала залежати від економічних і культурних чинників. Так чи інакше, етнічна неоднорідність, яка раніше була швидше винятком, аніж правилом, у сучасних державах стала практично нормою, хоча і досліджується тепер переважно в рамках проблем мультикультуралізму як більш широкої рамки для пояснення культурного розмаїття. Німецький соціальний теоретик Юрген Габермас вважає, що національна держава має відшукати свої нові значущі організаційні засади в умовах такого фактичного мультикультуралізму: «Національна держава мусить відкинути той амбівалентний потенціал, який колись діяв як рушійна сила... Сьогодні, коли національна держава у внутрішніх справах усвідомлює виклик вибухової сили мультикультурності, а в зовнішніх – тиск з боку проблем глобалізації, постає питання, чи існує такий самий функціональний еквівалент для того, щоби зв'язати воедино громадянську й етнічну націю» [41, С. 171].

Втім, на наше переконання, те, що держава має розбудовувати нині передусім політичну націю, не знімає повністю питання про роль традиційної етнічної основи сучасних держав.

Так, наприклад, неможливо просто відкинути історію держави як втілення державницьких домагань смислоутворюючої нації, навіть якщо її етнічний склад зазнав суттєвих змін. Цілком імовірно, що ця історія буде піддаватися новим оцінкам, хоча і у будь-якому разі ці оцінки не можуть нехтувати історичними реаліями. Так, деякі крайнощі у політичних рішеннях представників руху Black Lives Matter – наприклад, намагання знецінити історичну

роль окремих політичних діячів минулого під приводом невідповідності окремих їхніх вчинків чи загальної їхньої політичної позиції сучасним критеріям політичної коректності виглядають не просто сумнівними, а такими, що підривають засади сучасної демократії – причому під гаслами дотримання демократичних норм. Так, викривлення історії відкриває шлях до викривлених оцінок і сучасних діячів і подій – адже кривим стає сам інструмент вимірювання. Таким чином, історія держави все ж у основних своїх рисах, на наше переконання, має залишатися недоторканою для радикальної політичної критики, яка нерідко має явні ознаки минулої політичної кон'юнктури. Що ж стосується нашого інтересу, то певні атрибути національної держави, такі як її історія, мова, культура мають значущість і для сучасного світу – звісно з деякими корективами, пов'язаними з необхідністю врахування потреб розбудови політичної нації, яка об'єднала би не лише представників різних етнічних груп, але й інших спільнот, які складають громадянське суспільство певної держави – релігійних, етнічних, гендерних тощо. Сучасна національна держава має створювати такі умови для мобілізації кращих громадянських якостей своїх громадян, щоби вони діяли на інтереси держави незалежно від своєї етнічної, релігійної, гендерної тощо належності.

У цьому контексті Ф. Фукуяма в творах «Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії» та «Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривженості» визнає, що, його думку, є чотири шляхи або процеси формування національної ідентичності. «Деякі з них є відкрито ієрархічними, налаштованими згори вниз, і до того ж політичними, бо для свого забезпечення потребують державної влади. Інші мають висхідний характер, формуються знизу вгору в результаті спонтанних дій населення. Має бути певна комплементарність, взаємне доповнення між процесами згори і знизу вгору, інакше ідентичності не приживуться» [298, С. 198]. Разом з тим, автор визнає, що перші три процеси чи шляхи формування національної ідентичності часто включають насильство й примус. Зокрема, це такі шляхи: перший – перемістити населення за політичні межі певної країн, відправляючи поселенців на

нові території, зганяючи людей з певної території або просто їх винищуючи – або роблячи все вищеперелічене (Югославія – приклад останнього способу); другий шлях – посунути кордони, щоб вони відповідали наявним мовним або культурним спільнотам (у минулому цього досягали за допомогою або об'єднання, як у випадку з Італією та Німеччиною у 1860–1870 роки, або розділення, наприклад, коли у 1919 році Республіка Ірландія відділилася від Об'єднаного Королівства або коли Україна в 1991 році проголосила незалежність від колишнього Радянського Союзу); третій шлях – асиміляція меншин у культуру етнічної або мовної групи (двісті років тому Франція була багатомовною, але з часом паризька французька поступово витіснила місцеві мови тощо); четвертий шлях – трансформувати національну ідентичність, щоб вона відповідала фактичним особливостям суспільства. У супереч поглядам націоналістів, – вважає Ф. Фукуяма, «нації» – не біологічні сутності (або, все ж таки, не виключно біологічні – авт.), які існують з давніх часів. Вони формуються соціально знизу вгору і згори вниз. Їхні творці можуть спеціально формувати ідентичності відповідно до людських особливостей і звичок [296, С. 135]. Вважаємо, що у процесі формування модерних націй, які формуються у лоні демократичних тенденцій, останній шлях має переважати.

Ще у 2006 році український українознавець Л.Токар ставив питання, яке зберегло свою актуальність і сьогодні: «Відповідно для українського народу тепер серед першочергових постають завдання формування розуміння: навіщо йому необхідно будувати власну національну державу; якою вона має стати і в чому її конструктивна відмінність як від того, що було раніше, так і від того, що твориться іншими народами; і, зрештою, якими мають бути основоположні принципи, методи й засоби українського державотворення та їх проекція у кожній зі сфер національного буття. Провідникам і державцям же не менш важливо усвідомити і керуватися у своїй державотворчій діяльності тим, як усе це сприймається народом, принаймні його більшістю» [282, С. 328]. Такі питання залишаються актуальними не тому, що не було нічого зроблено для розбудови в Україні національної держави –

хоча й зроблено менше, аніж бачилося можливим. Справа докорінно у іншому: у сучасному світі не лише неспинних, але й все більш стрімких соціальних змін, кожне завдання доводиться недовзі переосмислювати – адже змінюються, і то доволі суттєво, засоби його досягнення. Те, що вчора прекрасно працювало, сьогодні вже показує сумнівні результати, а завтра може взагалі лише завдавати шкоди. Таким чином, завдання розбудови національної держави, як і завдання визначення змісту української національної ідеї та структури національної ідентичності необхідно щоразу заново актуалізувати і заново концептуалізувати – лише у такий спосіб його можна буде успішно реалізувати.

Водночас, жодна нова актуалізація і реконцептуалізація національної ідентичності не може повністю перекреслити згадані нами вище атрибути національної держави – її історію, мову і культуру загалом. Мова може йти лише про їхнє нове прочитання і нове застосування. Діалектику успадкованого і новоствореного у питанні формування національної ідентичності певною мірою втілює діалектика етнічної і громадянської складової у самовизначенні нації. Обидві складові рівною мірою важливі і неусувні. Ось як цю діалектику передає німецький політичний філософ Юрген Габермас: «Нація має два обличчя. Тоді як нація громадян держави (продукт вольового прагнення) є джерелом демократичної легітимації, нація співвітчизників (продукт природи) забезпечує соціальну інтеграцію. Громадяни власними силами конституують політичну асоціацію вільних і рівних, тоді як співвітчизники вже виявляють себе в певній спільноті, позначеній владою спільних мови і історії. До понятійної структури національної держави проникає напруження між універсалізмом егалітарної правової спільноти і партикуляризмом спільноти історичної долі» [40, С. 168]. На нашу думку, згадані Ю.Габермасом легітимація і інтеграція є тісно взаємопов'язаними і взаємно обумовленими. Легітимація національної держави – це не просто питання вільного демократичного вибору її громадян, а вибір, зумовлений повагою до історії, мови і культури держави, яка цих громадян виховала, захистила і надала їм місце для життя і розвитку. Таким чином, інтеграція гро-

мадян у національну державу є щонайменше передумовою такої легітимації.

Втім, як показує аналіз Ю. Габермаса історичної конкретики виникнення легітимності національної держави – на прикладі рідної йому Німеччини – інтеграція громадян і легітимація ними національної держави більш тісно взаємно залежні. Нова політична мобілізація німецького суспільства у ранньомодерну добу, на думку Юргена Габермаса, відбулася як відповідь на виклики забезпечення суспільної інтеграції і легітимації, які виявилися під загрозою через руйнацію безсумнівності і непроблематичності традиційної картини світу, зокрема внаслідок конфесійного розколу та поглиблення світоглядного розмаїття (передусім, протистояння спільнот католиків і протестантів) та внаслідок руйнації станового суспільства як результат урбанізації та економічної модернізації. У мінливому і суперечливому світі вже не спрацьовували звичні схеми легітимації, пов'язані з традиційною релігійно обґрунтованою і організаційно багато в чому церковно забезпеченою соціальною інтеграцією – не лише у Німеччині, але у більшості країн Західної і Центральної Європи. Все це сформувало запит на секулярну версію мобілізації громадян державою. Першою і основною версією такої секулярної мобілізації було звернення до ідеї нації, яка мала би об'єднувати усіх громадян, незалежно від релігійних переконань, майнового стану, регіональної належності [40, С. 163–164]. Ю. Габермас навіть загострює залежність виникнення німецької держави від німецької національної ідеї: «Лише приналежність до «нації» встановлювала солідарний зв'язок між людьми, котрі досі були чужі між собою. Тож досягнення національної держави полягало в тому, що вона розв'язала дві проблеми: на основі нового модусу легітимації уможливила нову, абстрактнішу форму соціальної інтеграції» [40, С. 163]. Досягненням Ю. Габермаса, яке ще залишається належним чином, на нашу думку, не оціненим, є виявлення не просто мобілізаційного потенціалу національної ідеї, але й її значущості для забезпечення успішності процедур досягнення соціальної і політичної інтеграції країни.

Зокрема, Ю. Габермас дуже пунктирно, але чітко пов'язує прогрес національної держави у її модерній версії з використанням

демократичних процедур – передусім, процедур все більш широкого залучення громадян до процесу прийняття рішень щодо державного розвитку. Звісно, що цей процес залучення був дуже поступовим і повільним – те, що сьогодні виглядає нормальним і очевидним, на початку цього процесу здавалося чистою фантастикою. Однак, саме загальна спрямованість до демократії стала запорукою успіху модерної національної держави: без залучення всіх до справи розбудови нації і прагнення задля цього створити спільну державу такий проект залишився би нереалістичним.

Ю. Габермас впевнено свідчить, що модерна національна держава стала можлива лише тоді, коли нацією перестали називати лише національну шляхту, але натомість – усіх представників нації. Нацією стали не лише споріднені і більш чи менш згуртовані шляхетні фамілії, але люди, одне одному не відомі і тим не менш такі, що почали відчувати свою спорідненість не через кров, а через національну ідею: «...національна свідомість, що виникла, дозволила пов'язати абстрактнішу форму суспільної інтеграції зі зміненими структурами ухвалення рішень. Засада демократичної участі яка повільно домагається визнання, створює, поряд зі статусом громадянства, новий рівень солідарності, що опосередковується правом; водночас вона відкриває для держави секуляризоване джерело легітимації» [40, С. 164]. Ю. Габермас зауважує, що право заміщає собою релігію і церкву як процедурні механізми забезпечення національного єднання. Втім, такий підхід не виглядає безпроблемним.

По-перше, все ж зберігається, хоча би почасти, роль церкви і релігії у згуртуванні нації. Навіть якщо мова у Німеччині йшла про протистояння протестантів і католиків, але ж обидві релігії є конфесіями християнства, тож християнські цінності так чи так, а об'єднували Німеччину більше, аніж роз'єднували її нюанси у їх різному конфесійному тлумаченні. І на сьогодні у Німеччині впливовими залишаються політичні сили, які мають у своїй назві сполучення «християнсько-демократична».

По-друге, крім права, демократична легітимність забезпечувалася також послідовно й усіма іншими сферами суспільного життя: демократизувалася сфера освіти, сфера медицини і навіть

армія (хоча й мало не в останню чергу). Демократія була не просто новою правовою процедурою, а новим духом, який пронизував і поступово змінював усі соціальні феодальні інститути подібно до того, як свого часу християнство поступово змінювало зсередини усі язичницькі інституції.

По-третє, дух демократії був духом політики – саме суспільство політизувалося, залучалося все більшою мірою до політичного життя. Про те, що демократія і є втіленням політичного як такого, писав у своїй полеміці з Карлом Шмітом німецький, а згодом американський політичний теоретик Лео Штраус [310]. Це означає, що за демократії не політика стає залежною від права, як це виходить у Ю. Габермаса, а сама політика стає іншою, а тому залучає право як свій інструмент там, де раніше залучала грубу фізичну силу. Певною мірою про це йде мова у дослідженні Дугласа Норта, Джона Волліса і Баррі Вайнгеста, присвяченому зміні ролі насильства у встановленні суспільного ладу [176].

Взагалі, можна погодитися з критичним поглядом німецького соціального теоретика Н. Лумана, що у своїх теоретичних обґрунтуваннях Ю. Габермас нерідко переходить від проблематики однієї науки до іншої, поєднує різні царини дослідження, не завжди достатньою мірою обґрунтовуючи припустимість такого поєднання: «Теорію дії реконструюють як теорію структури, теорію структури – як теорію мови, теорію мови – як теорію тексту, теорію тексту – як теорію дії» [140, С. 16]. Таким чином, творчо використовуючи ідеї Ю. Габермаса, щоразу доводиться переосмислювати їхню значимість і валідність в межах системи координат певної науки, адже сам Ю.Габермас такою валідністю, вочевидь, переважно нехтує.

Втім, підхід Ю. Габермаса, саме внаслідок його міждисциплінарності, а подекуди трансдисциплінарності привертає увагу до тих проблем, які тривалий час залишалися у «сліпій зоні» тієї чи іншої науки. Зокрема, нерідко це виявляється справедливим і для політичної теорії.

Так, Ю. Габермас загострює питання реальної політичної участі громадян, реального втілення їхніх політичних свобод – і

для цього апелює до сфери права. Оскільки нація постає основою для держави у Новий час на демократичних засадах, то неможливо належним чином прояснити взаємозв'язок між поняттями «державна» і «нація», виходячи лише з них самих. Так, часто нації претендують на власну державність, подекуди держави (такі, як США) формують власні нації, однак і у першому і у другому випадку це не відбувається без участі усіх громадян держави – якщо йде мова про постання нових, модерних націй у Новий час. Тому Ю. Габермас залучає до дискурсу національної ідеї поняття свободи. «Відтак у гру вступає третє поняття «свобода». Колективне поняття національної свободи конкурує з обома індивідуалістичними поняттями свободи: з поняттям приватної свободи громадян суспільства та з поняттям політичної автономії громадян суспільства» [40, С. 167].

Дійсно, якщо для раннього періоду становлення демократії втілення національної ідеї асоціювалося передусім з реалізацією особистої свободи, зокрема через національно-визвольні змагання, то згодом, а особливо після встановлення фашистських і нацистських режимів у декількох країнах світу, національна ідея починає асоціюватися вже з національною диктатурою не меншою мірою, аніж з національною свободою. Більше того, на початку ХХІ століття не лише поняття національної ідентичності, але й поняття самої ідентичності починає асоціюватися не стільки з самореалізацією і досягненням особистої свободи, скільки з соціальними конфліктами через нескінченні «війни за ідентичність». Французький політичний філософ Олів'є Монжен навіть пише про «одержимість ідентичністю» як одну з суттєвих причин кризи демократії: «...демократія, яка разом з розпадом тоталітаризмів, тільки-но почала пізнавати кращі часи (і в теорії, і в громадській думці), сьогодні опинилася в лещатах: еліта продовжує закидати їй формалізм у політичному плані, а також її недостатність та відчутні недоліки. Вона вбачає в демократії дух повзучої зваби, скаржить на консенсус, але зі свого боку відмовляється від усвідомлення значущості нових фігур соціального поділу... З одного боку, скептицизм живиться кризою репрезентацій, – за винятком тих моментів, коли йдеться про ностальгію за альтерна-

тивною або за кращим світом; з іншого – констатацією досягнутої досконалості репрезентації» [164, С. 117–118]. Стара ідентичність (переважно національна ідентичність як етнічна) виглядає як жупел і городнє пугало, тоді як нові ідентичності (гендерні, імігранти-біженці) викликають не менший жах і відторгнення. За таких обставин національна ідентичність провисає у пустій абстракції політичної нації, яку не може забезпечити ніщо, окрім правового статусу громадянства. Коли ж право замість того, щоби лише закріплювати дійсний стан справ починає претендувати на те, щоби його створювати, соціальна і політична реальність починають виглядати довільними, в усякому разі доступними для будь-якої політичної і соціальної реконструкції.

Підставою політичної автономії громадянина і національної держави тоді стають не певні творчі здатності, створюване національне багатство (матеріальне і культурне), і ґрунтована на цьому справедлива претензія на безпеку, а сама лише пуста правова формула, що кожен від народження має право на автономію. «Модель публічної автономії виходить на перший план, коли нація осягається як величина, що конститується у правовий спосіб, тобто як нація громадян держави» [40, С. 167]. Якщо радикально відривати громадянство від його етнічної основи і ґрунтувати його лише на правових претензіях громадянської автономії, тоді втрачається шлях до витворення автономії національної держави – абстрактні громадяни можуть витворювати будь-яку абстрактну державність. З цієї точки зору державність ДНР і ЛНР виглядатиме не менш легітимною, аніж державність України чи Росії, Європейського Союзу чи США – адже колись і таких країн не було на карті планети: «...послуговуючись самим лише нормативними поняттями, несила пояснити, як повинна складатися базова сукупність тих осіб, котрі об'єднуються, щоби легітимно регулювати своє співжиття засобами позитивного права» [40, С. 169]. Таким чином, правовий спосіб не дає відповіді на те, як забезпечити мобілізацію громадян до об'єднання у державу. Більше того, цей спосіб взагалі не дає відповіді на те, як забезпечити політичну і соціальну інтеграцію: «З нормативного погляду, соціальні межі асоціації вільних і рівних носіїв

прав є випадковими. Позаяк добровільність прийняття рішень у практиці розробки Конституції є розумно-правовою фікцією, у світі, який ми знаємо, визначення того, хто саме отримає владу встановлювати межі політичної спільноти, залишається справою історичної випадковості і фактичності подій і залежить зазвичай від природного висліду силових конфліктів, міждержавних і громадянських воєн» [40, С. 169–170]. Невже ці війни завжди є справою сваволі, а не захистом врешті-решт справедливих претензій народів на самоврядування? Очевидно, що ні. Саме нації – етнічні чи політичні, модерні чи постмодерні, але об'єднані спільною історією і культурою, спільним господарюванням мають цілком визначені, а не вигадані підстави витворювати і захищати власну державність.

Ю. Габермас все ж наполягає на досконалості саме такого, «правового» способу розв'язання політичної проблеми легітимації соціальної інтеграції. «Названа амбівалентність залишається безпечною до того часу, поки космополітичне розуміння нації громадян зберігає перевагу над етноцентричним тлумаченням нації, яка постійно перебуває у стані латентної війни. Лише не натуралістичне поняття нації цілком сумісне з універсалістським саморозумінням демократичної правової держави» [40, С. 168–169]. Гіпотетичний і абстрактний мир на хитких суто правових засадах для Ю. Габермаса виявляється більш значимим, аніж реальна політична солідарність на підставі реального політичного спільного життєсвіту.

Втім, все ж і сам Ю. Габермас наголошує на важливій мобілізаційній ролі національної ідеї, але лише у минулому: «Якщо інтерпретувати розгалужені та тривалі процеси за їхніми наслідками, то «винайдення націй» (Г. Шульце) відіграло роль каталізатора для трансформації ранньомодерної держави в демократичну республіку. Національне саморозуміння витворило той культурний контекст, у якому з підданих могли зробитися політично активні громадяни» [40, С. 163]. Чому ж сьогодні національна ідея не може слугувати таким каталізатором – але за допомогою нових, більш досконалих, більш демократичних механізмів? Для Ю. Габермаса національна свідомість чомусь видається

чимось зі сфери свідомості більше, аніж результатом накопиченого реального колективного соціального досвіду: «Навіть якщо національна свідомість сама є артефактом, уявлювану велич нації вона, втім, мислить як щось, що виростає з природи, як щось само собою зрозуміле, на відміну від штучного порядку позитивного права та побудови конституційної держави» [189, С. 170]. Втім, завдання полягає у тому, на наше переконання, щоби показати, як з цієї «природи», власне з етнічних базових засад виростає не абстрактне позитивне право і не універсальна демократична конституція, а конкретні політичні та правові системи та інші властиві саме їй інституційні засоби досягнення політичних цілей, які ставить перед собою конкретна національна держава – з її цілком оригінальною історією, культурою, народом і його особливими запитамі і національними інтересами. Така національна держава розробляє власну Конституцію, яка відрізняється від конституцій інших держав, і позитивне право тут є лише необхідною формальною складовою, а не головним змістом... У наступних розділах буде здійснено аналіз теоретичних засад розгляду питання мобілізаційного потенціалу національної ідеї і ідентичності – але не абстрактно, але на прикладі становлення і розгортання такого потенціалу в українській державі.

3.3. Модернізаційні особливості ціннісної складової демократичного транзиту в Україні

Демократичний транзит, як вже зазначалося, є одним із найбільш складних процесів, що їх досліджує сучасна політологія. Слід зазначити, що в сучасній західній, а особливо вітчизняній політології напрацьований вагомий науковий матеріал стосовно оцінки того складного періоду України, початок якому в середині 80-х років поклали процеси перебудови, та трансформації у постсоціалістичних країнах. Як зазначає українська вчена О. Бабкіна «транзитивні суспільства (пострадянські, в тому числі сучасне українське) відрізняються від традиційних перехідних

суспільств та знаходяться у високоактивній стадії соціальних трансформацій із нестабільною соціальною системою» [8].

Транзити, як процес мав два складники: демонтаж старих структур та розбудову нових. У країнах ЦСЄ і Балтії транзит набув відносно системного характеру. В Україні ж цей процес мав позасистемний характер, оскільки демонтаж тоталітарних структур не супроводжувався системною розбудовою структур демократичного суспільства.

О. Категоренко підкреслює, що особливістю транзитологічного аналізу є два аспекти: а) аналіз детермінаційних чинників політичної модернізації; б) вектор змін цілей, ідеалів у напрямі, за яким вона здійснюється [103]. Також цікаво, що О. Категоренко вважає, що транзитологія скоріше за все є своєрідним методом політичної діагностики, аніж цілною та універсальною теорією політичної трансформації, ...ззовні нагадує теорію «політичної ймовірності», що відкриває значні можливості для застосування методів сценарного підходу, прогнозування, експертних оцінок тощо [103].

Варто зазначити, що досліджуючи особливості суспільно-політичного транзиту у різних країнах, зумовлені ендегенними та екзогенними чинниками та причинами, вчені прийшли до зіткнення двох парадигмальних підходів: структурного та процедурного. Представники структурного підходу до основних факторів, що впливають на транзитивні процеси, відносять державу та націю, які створюють соціальні, економічні, культурні та ціннісні умови і передумови демократії, відносячи суб'єктивний фактор до малозначних. Структуралісти до основних передумов переходу до демократії відносять національну ідентичність, високий рівень економічного розвитку, масове поширення демократичних культурних норм і цінностей, довіру до політичних інститутів тощо. Прихильники процедурного («волютаристського») підходу вважають, що за допомогою соціальних, економічних, культурних та інших факторів не можна пояснити, чому ті інші конкретні політичні сили й актори в певній ситуації відстоюють недемократичний статус-кво або борються за його повалення, тим більше за цими факторами не можна передбачити ці сили. Структу-

ралісти вважають, що дії політичних акторів, які ініціюють і здійснюють демократичний транзит, навіть впливають із їхнього «об'єктивного місця» у суспільній структурі. Навпаки, їхній «суб'єктивний» вибір сам визначає нові політичні можливості. Процедурний підхід до аналізу політичних транзитів базується на стратегіях і практиках політичних акторів інституціонального, інфраструктурного та особистісного рівнів... [114].

Так, у 1989 року в журналі «Нешл інтерест» була надрукована стаття Ф. Фукуями «Кінець історії». Ф. Фукуяма декларував повну ідеологічну перемогу Заходу («ліберальної демократії»). Він пророкував неминуче переродження верхнього ешелону влади в СРСР: «Нерозуміння того, що коріння економічної поведінки лежать у сфері свідомості та культури... Глибинні дефекти соціалістичної економіки були очевидні і в 30, і 40 років тому будь-кому, хто не заплющував на це очі. Чому ж ці країни почали відхід від централізованого планування тільки в 80-ті роки. Відповідь потрібно шукати в свідомості еліти та її керівників, які вирішили повернути від «католицької» бідності та безпеки у бік «протестантського» багатства та ризику. Ці зміни стали неминучими, безумовно, не як наслідок матеріальних умов, в яких опинилися країни напередодні реформ, а стали результатом перемоги однієї ідеї над іншою» [297, С. 43].

Соціолог Д. Маркович формулює п'ять груп причин, які призвели до кризи у країнах «реального соціалізму»:

- монополізація влади в руках комуністичних партій, не спроможних розвинути демократію;
- відставання в розвитку виробничих сил, відсутність мотивації до праці, погіршення матеріального положення мас;
- невирішеність міжнаціональних відносин;
- деідеологізація новоутворених соціальних верств, втрата довіри до ідеології пануючих політичних партій;
- криза моралі, невинуваті привілеї і т. п. [148, С. 308].

З'ясуємо, яким поняттям можна охарактеризувати процес трансформації у пострадянських країнах та які особливості перебігу його в Україні.

Відомий суспільний діяч Дж. Сорос впевнений, що в колишніх республіках Радянського Союзу відбувається перехід від закритого суспільства до відкритого, перетворення тоталітарного суспільства в плюралістичне. При цьому він бачить дві альтернативи: або цей регіон інтегрується у відкриту систему Європи; або розпадається на більш дрібні замкнені одиниці, які базуватимуться на націоналізмі. Яка саме з цих альтернатив переможе, визначить не історична модель, а воля учасників [265, С. 194].

Існують і інші точки зору на окреслений період: «...завдання національно-державного будівництва України – процесу, який історично відповідає «індустріальній» стадії розвитку – необхідно вирішувати у якісно новому соціокультурному контексті, беручи до уваги та орієнтуючись на «індустріальні» соціокультурні обставини. Саме в цьому, а не тільки в переходу від соціалізму до капіталізму, від тоталітаризму до демократії, від «закритого» суспільства до «відкритого» і тому подібному полягає принципова специфіка перехідного періоду в Україні» [270, С. 11].

При цьому В. Кремень та В. Ткаченко в цьому контексті вважають, що в Україні відбувається перехід від традиційно-селянського до індустріально-ліберального суспільства [125, С.240].

А українській вчений О. Фісун визначив режим, що сформувався в Україні до другої половини 1990-початку 2000-х років, як неопатримоніальний. У рамках даної системи відбувається привласнення сфери управління офіційними носіями політичної влади, внаслідок чого управління державою здійснюється як приватним володінням правлячих груп: державні й адміністративні ресурси, а також соціальні інститути використовуються для досягнення економічних і політичних цілей приватних осіб. Наприклад, силові й фіскальні функції держави фактично стають ефективним важелем придушення політичного опору та усунення економічних конкурентів [292].

Однак, на наш погляд, для дослідника важливо не тільки термінологічно осмислити той чи інший процес, необхідно надати йому певної характеристики.

Вкажемо на три моменти, які свідчать про складність визначення періоду, який аналізується.

По-перше, перехід в Україні до нової системи базових цінностей, способу життя, структури соціальних відносин, способу легітимації соціального порядку та інших феноменів відбувається в умовах невизначених політичних, економічних та соціально-культурних орієнтирів. Крім того, наша країна знов опинилася, як вже було неодноразово в історії, в певному проміжному геополітичному стані. М. Михальченко визначає таку особливість стану України як лімітрофність – проміжний, між цивілізаційний простір між європейською і російсько-євразійською цивілізаціями [159]. Це ніяк не сприяє виявленню чітких меж та направленості перехідних процесів, внаслідок чого поки що ми не мали сучасної обґрунтованої теорії соціальних відносин періоду трансформації комуністичного суспільства, завдяки якій можна було б більш глибоко проаналізувати політичний процес в державі.

По-друге, не тільки Україна, інші посткомуністичні країни, але і весь сучасний світ переживають фундаментальні зміни соціокультурних основ, переходять до якісно нової стадії суспільного розвитку. На думку відомих авторитетів Заходу, мова йде про постіндустріальну стадію. Вони акцентують увагу на морально-духовних та культурологічних проблемах та суперечностях [13, С. 53].

По-третє, процеси перебудови другої половини 80-х років були лише прелюдією до кардинальних змін на початку 90-х років. Останні, як відомо, почалися з політичних перетворень, що зрозуміло в зв'язку із залежністю колишніх республік від центру. Разом з тим, недозволено довге ігнорування, зокрема Україною, складних економічних взаємозв'язків між ними, які базувалися на глибокому поділі праці, не могло не привести до небаченого занепаду виробництва, його неефективності.

Можна назвати й інші особливості, які стимулюють чи гальмують процеси соціально-політичних трансформацій в Україні, але суть залишається старою: всі вони підкреслюють неймовірну складність перехідного етапу, який переживає наша країна та інші знов створені країни. Вона продиктована переходом від тоталітарного державного устрою до демократично-орієнтованого

суспільства. Говорячи про перехід до демократично-орієнтованого суспільства, під демократичним перш за все розуміємо цивілізоване знаряддя для розв'язання соціально-політичних проблем, які стоять перед країною. Аналізуючи витoki вітчизняної політології, Д. Видрін зазначав, що демократія «повинна бути засобом навчання особистості свободі, культурі та відповідальності. Якщо ж у нас немає таких цілей, то вона здатна стати «політологічним холерним бунтом», тобто битвою мас не з хворобою, а з тими, хто намагається лікувати суспільство, але для цього не лестить масам відносно їх культурного здоров'я, а відкрито називає їх хвороби» [39, С. 36].

Звичайно, у загальному розумінні цей перехід (до демократії – авт.) можна визначити, як це пропонують вітчизняні політологи, як магістральний шлях стратегічного розвитку політичної сфери України в цей період і найближчій перспективі [122, С. 19].

У дослідженнях, присвячених процесам трансформації, демократія, як правило, визначається як політична система, яка забезпечує максимально широке представництво та участь народу при зберіганні влади, закону та політичної конкуренції.

В свою чергу, інституціалізація демократії визначається політологами, як створення легітимних демократичних політичних інститутів.

Разом з тим ні у кого не виникає сумнівів, що процес демократизації впливає і на політико-культурний та поведінковий рівні політичної системи.

Однак серед політологів існують розходження щодо рівня впливу. Існують дві позиції стосовно цього питання:

1) «Максималістська» позиція, згідно з якою демократія може вважатися дійсною, коли вона «пронизує» усе громадянське суспільство. Ця позиція дістала найбільшу підтримку серед німецьких дослідників.

2) Значна частина англосаксонських авторів належить до «мінімалістської» школи. Прихильники цієї школи звертають особливу увагу на те, що політична еліта та політично активні громадяни поважали та підтримували демократичні норми, про-

цедури та інститути і щоб недемократичні інститути, процедури, норми не заохочувалися і не використовувалися політичними гравцями [151].

А, наприклад, В. Таран визначає особливості цього періоду так:

«По-перше, Україна почала підключатися до цінностей західного індустріального світу в період їх трансформації, перехідного процесу, тобто фактично залучаємося до цінностей, які руйнуються і таким чином стали спадкоємцями не повноцінних, а деформованих цінностей. Наприклад, у політичному плані тільки почали відкривати для себе цінності національної держави, принципи формування нації, що на Заході сьогодні набуває нової якості, яка відповідає контурам «постреволюційного», «постнаціонального» суспільства. Утвердження представницької демократії збіглося з руйнівним впливом на принципи демократичної рівності з боку засобів масової інформації. В економічному плані потреба в здійсненні структурної виробничої перебудови, яка б відповідала рівню індустріального світу, відбувається на тлі загальної боротьби за створення ринку для вітчизняних товарів, періодично породжуваних кредитно-фінансових і валютних проблем, зростання масового безробіття. У соціальному плані процес формування нації збігається з посиленням масових міграційних процесів не тільки на міжрегіональному рівні в середині держави, а й на міждержавному. У психологічному плані сподівання на краще життя за рахунок можливості відтворення цивілізованих життєвих умов на зразок найбільш розвинених країн світу затьмарюється баченням серйозних проблем, які є стійкими проявами західного способу життя, що, в свою чергу, формує такий же стійкий стан загального страху перед майбутнім, зневіри в прогрес, науку, цінності свободи та рівності – феномен, який О. Тоффлер у свій час визначив поняттям «футурошоку» [283].

По-друге, перехід до нового, державницького стану в українському суспільстві відбувався раптово, без попередньої підготовки, як наслідок розпаду Радянського Союзу. Це зовсім не означає намагання автора спростити ситуацію. Адже відомо, що

цьому розпаду сприяли багато внутрішніх і зовнішніх причин, об'єктивних і суб'єктивних. Тобто певні соціально-політичні процеси, що не відповідали природі радянського устрою і поступово послаблювали його, в українському суспільстві відбувалися, але вони існували швидше у формі пасивного незадоволення частини партійно-номенклатурної структури і певних категорій громадян політикою радянської комуністично-тоталітарної системи, а не як запланована і цілеспрямована підготовка до радикальних соціально-політичних змін. Тому перехідний етап в Україні почався за умов невизначених політичних, соціоекономічних, соціокультурних та ідеологічних орієнтирів, які й сьогодні у стані свого формування.

По-третє. Юридично проголошена як незалежна суверенна держава Україна фактично не має сталої і розвиненої історичної традиції державництва. Посилання на два нетривалих періоди української незалежності в середині XVII сторіччя та в період існування УНР з 1917 по 1921 роки, безумовно, свідчать про намагання українського етносу до створення власної держави, але не можуть розглядатися як фундамент міцної державницької традиції й культури, а відтак – і політичної культури взагалі, що відбивається на стані політико-ідеологічних процесів як на внутрішньодержавному, так і на міждержавному рівнях.

По-четверте. Україна як національна держава реально такою ще не є, вона перебуває лише на шляху до фактичного формування своєї національної культурної спільності – української нації. Таку спільність як результат об'єднання на основі єдиної державницької мети і за сприятливих внутрішніх і зовнішніх соціально-політичних обставин, тільки повинні створити український етнос та народи та етнічні групи, що проживають на території України.

По-п'яте. Складне геополітичне, соціокультурне, конфесійне становище України як держави, яка займає проміжне місце між Сходом (Росія) та Заходом, між Півднем (Туреччина, Балкани) та Північчю (Балтійсько-Скандинавський регіон), що є причиною перехрещення різних за своїми культурно-ціннісними орієнтаціями політичних, етнічних, релігійних впливів.

По-шосте. Відсутність чіткого визначення перспектив майбутнього. Не випадково З. Бжезинський, узагальнюючи потенційні можливості посткомуністичних країн у позитивних соціальних перетвореннях за моделлю західних країн, поділив їх на чотири типи, зарахувавши Україну до третього типу. Сюди потрапили також Росія, Біларусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан і Узбекистан, «політичні і економічні ознаки яких досить імовірно залишаться несформованими протягом десяти і більше років», залишаючи позаду себе лише незначну кількість посткомуністичних держав четвертого типу – Сербію, Албанію, Македонію, Боснію, Молдову та Таджикистан [18, С. 115–116]. Така невизначеність щодо майбутнього спостерігається як на рівні загальнофілософського осмислення, яке значною мірою все ще зазнає впливу марксистської концепції, що абсолютно домінувала в радянському суспільстві, так і на рівні програм та основних положень багатьох політичних партій і рухів, не здатних адекватно оцінити сучасний стан суспільства та реальні перспективи його розвитку.

По-сьоме. Існування жорсткого цілеспрямованого ідеологічного пресингу на суспільну свідомість громадян України як з боку перш за все російських засобів масової інформації (ЗМІ) і певних наукових кіл, так і з боку деяких відповідно орієнтованих внутрішніх політичних сил, змістом якого є ідеї випадковості, історичної непередбачуваності та недоцільності розвитку української державності, і водночас, так би мовити, об'єктивної зумовленості і закономірності соціально-політичної і економічної інтеграції України в новий політичний союз під провідною роллю Росії. При цьому використовуються і певні теоретичні аналогії з природними загальними суспільно-історичними процесами, і відверті перекручування й тенденційні оцінки історичних фактів...

Тому соціокультурні обставини, в які потрапила сучасна Україна, дають можливість охарактеризувати її становище як «подвійний перехід», тобто «перехід у переході». Разом з тим цей напрямок потребує певної конкретизації через відповідь на запитання: «Між чим і чим відбувається перехід – між формаці-

ями, політичними режимами, формами правління, формами економічної організації, ідеологіями і т. ін.» [276, С. 16–19].

Українська дослідниця Н. Кадук до особливостей демократичного транзиту відносить: невиконання одного з початкових завдань переходу – зміни еліт; зтяжний характер переходу, сповільненість реформування і постійне недовиконання найголовніших завдань кожного з етапів переходу, які становлять платформу для перетворень на наступному етапі; правовий нігілізм владного прошарку, регулярне вдавання до антиконституційних дій, нездатність усвідомити пріоритетність процедур і правил управління і процесу їх формальної інституціоналізації; слабкість і низька легітимність формальних демократичних інститутів з одночасним вкоріненням і розвитком неформальних недемократичних інститутів [98, С. 11].

Основною причиною, чому Україна після досягнення незалежності не змогла утриматися на демократичній траєкторії розвитку, О. Фісун вбачає у тому, що Україна, на відміну від інших країн Східної Європи, не має в недалекому минулому тривалого досвіду національно-державного розвитку. Через це з проголошенням суверенітету держава зіткнулася з проблемою консолідації нації. Тому однією з особливостей вітчизняного демократичного транзиту є те, що Україні довелося не тільки переходити до демократії і ринкової економіки, а й розбудовуючи модерну державу, здійснювати національну консолідацію [292].

Також доволі велика частина дослідників вважає, що особливістю демократичного транзиту в Україні і особливістю її модернізації є еволюція через низку об'єктивних системних криз. Кризовість вченими розглядається двояко – вона може відгравати як позитивну, так і негативну роль. Зокрема Т. Пояркова зазначає, що кризовість має в українському суспільстві такі прояви: 1) блокування національних проектів модернізації глобальними процесами через нездатність національної ідентичності до гнучкої трансформації; 2) інерції форм колективного самоусвідомлення у вигляді співіснування національної та регіонально-територіальної ідентифікації; 3) перерасподіл внутрішніх ресурсів і поява нового правлячого прошарку, який блокує національ-

ні проекти модернізації, поширюючи ідеї про «особливий» шлях розвитку [196]. Також В. Горбатенко вважає, що транзитний (перехідний) розвиток українського суспільства на сучасному етапі характеризується поєднанням кількох основних криз у своєрідний кризовий комплекс, так званий «кризовий синдром модернізації», звільнення від якого потребує об'єднання представників влади і всього суспільства довкола життєво важливого завдання – подолання основних криз суспільно-політичного розвитку – криз ідентичності, легітимності, участі, проникнення та розподілу. Консолідація суспільства в розв'язання цієї проблеми дасть можливість вивести українське суспільство із зони невизначеного існування, запобігти згортанню ціліспрямованого модернізаційного процесу, зорієнтувати владу на підтримку соціальних сил, зацікавлених у справжній модернізації та готових забезпечити здійснення соціальних перетворень [54]. Варто підкреслити, що серед низки криз сучасного суспільства автор особливо визначає кризу ідентичності. А саме: зазначає, що криза ідентичності виникає в «умовах різкого переходу від одного типу соціально-політичного життя до іншого, від залежного, але чітко визначеного існування до невизначеної ситуації з необхідністю суспільного та індивідуального вибору» [54, С. 117]. «У сфері діяльності зацікавлених соціальних суб'єктів індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок створюють в українському суспільстві критичний рівень взаємного накладання справжніх та уявних ідентичностей. Причому таке накладання несе в собі подвійне навантаження – етос минулого ідеологізованого світосприйняття і намагання втиснути у його прокрустове ложе нові образи, символи, уявлення» [54, С. 118].

«Криза ідентичності в українському суспільстві проявляється також в агресивному відторгненні всього нового, незвичного, чужого. Звідси – гіпертрофований характер ролі традиційних каналів соціальної ідентифікації. Виникнення етноцентричних, воєвничих (націоналістичних, соціалістичних, шовіністичних) позицій перетворюється на одну з форм подолання комплексу неповноцінності, властивого маргінальним верствам населення,

або виступає своєрідною сатисфакцією для тих, хто втратив після переорієнтації системи політико-ідеологічних цінностей можливість само ідентифікації в системі визначених правлячою верхівкою координат» [54, С. 119].

М. Михальченко та Г. Дашутін стверджують, що крайньою формою нестійкості політичного режиму або всієї держави є системна криза, і якщо її не зупинити, тому можливі революції, розпади старої політичної системи. Тому політична модернізація в Україні можлива лише після подолання політичної кризи, коли політична еліта одержить підтримку «знизу» і «ззовні» на кардинальні політичні реформорми [68]. «Політична криза, криза управління, криза національної ідентичності, криза консолідаційної державницької ідеї суттєво позначаються на ідеологічній гетерогенності правлячої еліти, її дистанціюванні від інтересів «пересічного» громадянина, що спричинює кризу відносин у базовому суспільному форматі «влада-народ»...Тенденція перманентного загострювання політичної кризи в Україні (особливо під час чергових виборів) каталізує процес реформування держави на засадах демократії та ринкових економічних відносин» [304].

Частина теоретиків вважає найбільш бажаною та такою, що сприяє розвитку демократичних основ наступну послідовність політичної трансформації: пошук, розвиток ефективних інститутів влади, розширення можливостей їх політичної участі. На думку німецьких та українських політологів, однією з основних особливостей України є те, що кожний з вказаних етапів не завершений і не пройдений до кінця, бо впливає незавершеність формування української нації [44]. Можна погодитися з цими авторами, маючи на увазі змістовний характер політичних процесів, які відбуваються в Україні.

Таким чином ми підійшли до наступної проблеми – проблеми періодизації трансформаційного періоду. У середовищі науковців-транзитологів не існує єдиного бачення етапів демократичного транзиту. Це обумовлено своєрідністю процесів демократизації у кожній з країн, що, своєю чергою, спричинено різ-

ною стартовою ситуацією, специфікою соціокультурного розвитку, геополітичними впливами тощо [191, С. 68].

Сьогодні, попри всю неоднозначність демократичного транзиту і справедливі закиди вчених щодо кінця «парадигми транзитології» [7], визначають такі послідовні його стадії:

- лібералізація, яка характеризується антагоністичним протистоянням між основними політичними акторами, що уможливорює появу демократії;
- демократизації, на якій відбувається інституціоналізація демократичних інститутів і норм;
- консолідація демократії, коли відбувається утвердження у суспільстві певних «правил гри» і повернення до тоталітарно-авторитарного стану стає неможливим [146].

Західний політолог З. Бжезинський виокремлює такі три основні фази посткомуністичної трансформації. Політичною ціллю першої фази є – перетворення, а економічною ціллю – стабілізація. Її політичні ознаки: основи демократії, вільна преса, перші демократичні об'єднання та рухи. Політичною ціллю другої фази є рух від перетворень до стабілізації, а економічною – навпаки, від стабілізації до перетворень. Політичні ознаки: нова Конституція та новий виборчий закон: вибори; децентралізоване регіональне самоуправління; міцна демократична коаліція – нова політична еліта. І, нарешті, третя фаза, політичною метою якої є закріплення перетворень, економічною – стабільний зростання. Політичні ознаки: створення стабільних демократичних партій; встановлення демократичної політичної культури [18, С. 7].

А А. Данилов вважає, що виокремлювати якісні стадії трансформаційного процесу можна таким чином:

- переоцінка існуючого стану суспільства та оцінка змісту та масштабів кризи, яка має системний характер;
- соціальна діагностика, тобто неупереджена, об'єктивна характеристика теперішнього, його коріння в минулому, можливостей та шляхів виходу з кризової ситуації;

- демонтаж застарілої системи, ліквідація її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям;
- нове самовизначення суспільства, висування та обґрунтування шляхів подальшого розвитку [65, С. 10].

А. Пригожин сформував такі стадії цього періоду:

- а) переоцінка існуючого стану суспільства як кризового – нова соціальна діагностика;
- б) ліквідаційні заходи (демонтаж застарілої системи);
- в) соціальне будівництво [198, С. 54].

Отже, як можна зрозуміти з наведеної вище інформації, стосовно визначення періодизації етапів трансформаційного процесу не виникає особливих складностей, разом з тим українська дослідниця Н. Кадук вважає, що концепція транзитології, яка створена в рамках осмислення західного досвіду демократизації та розкриває послідовність подій і загальну логіку планомірного переходу до демократії, не зовсім доцільна під час аналізу політичних процесів, що відбуваються на просторі колишнього СРСР, оскільки політичний транзит радянських республік, у тому числі України, не є лінійним, його внутрішня логіка виявилася більш багатозначною, ніж прогнозували авторитетні транзитологи.

Зокрема, С. Гантігтон стверджує, що перехід від тоталітарних і напівтоталітарних режимів (до останніх багато дослідників зараховують і СРСР) до демократії відбувається через проміжну, «транзитну» ланку – авторитаризм [302]. Очевидно, що цей підхід базується на лінійному баченні історичного розвитку і, на нашу думку, не враховує особливості утвердження національного суверенітету за доби глобалізації. Вже не кажучи про те, що на шляху цього «транзиту» надто часто з'являються «реверси», тобто повернення до хибних, здавалося би вже рудиментарних недемократичних практик, сама мета як жорстко окреслена і авторитаризм як засіб і шлях до демократії виглядає все більше сумнівними. По-перше, демократія – це процес, а не сукупність конкретних інститутів, законів чи інших «маркерів», а по-друге, у цьому процесі немає місця авторитаризму. Авторитаризм аж

ніяк не готує демократичні практики, а без таких практик неможливий успіх демократичних інституцій.

Н. Кадук запропонувала авторську періодизацію демократичного транзиту, що супроводжується частковою зміною еліти, розширенням складу суб'єктів політичного простору, подальшою інституціалізацією та демократизацією політичної влади [98, С. 3].

А дослідник О. Радченко визначає етапи демократичної трансформації наступним чином: характер трансформаційних змін в Україні на першому етапі початку «перебудови» відповідав моделі трансформації, на другому етапі (встановлення незалежності) – заміщення, і на третьому (Майдан) – зміщення, четверта фаза (звікання до демократії) і нашій державі ще не настала [208].

Попри багатоманітність бачень щодо етапності демократичного транзиту в Україні, всі вчені залишаються на позиціях «системи відкритих дверей», а саме – важкої прогнозованості подальшого транзиту.

3.4. Концептуалізація національної ідентичності України у контексті постмодернізації

«Не дивлячись на те, що ця теорія модернізації зразка 50–60-х років втратила свою затребуваність та була піддана критиці, цікавість до неї повернулася в умовах глобалізації у кінці ХХ століття. Точніше, в умовах зростання негативних наслідків глобальних взаємозалежностей: розмивання ідентичностей, фрагментації держав тощо... Все це знову висунуло на перший план низку вже колись поставлених питань про роль та функції національної держави у формування індивідуальної та колективної ідентичності, індивідуалізму, забезпеченні прав та свобод громадян та національної безпеки. Рішення цих проблем потребує нового осмислення цінностей і норм демократії, її інституціональних і режимних моделей, які з'являються у кінці ХХ-початку ХХІ століття» [306]

М. Шаповаленко вважає, що уроки, які необхідно «винести» з успіхів різних моделей модернізації для нашої країни такі:

1. Проблеми соціальних трансформацій потребують всебічного аналізу на макро- та мікрорівнях.

2. Успіх модернізації можливий тільки з врахуванням власних особливостей.

3. Особливо слід наголосити – збереження ідентичності дозволяє зберігти гідність.

4. Не існує заздалегідь заданих моделей розвитку, тому що особливості кожної країни роблять свої корективи у ритм змін.

5. Розвиток у кожній країні чи регіоні країн передбачає пошук найбільш адекватних моделей управління.

6. Ті трансформації, які здійснюються закріплюють культурні особливості регіона та вносять швидкі зміни в економіку та технології, але більш поступові – в соціальні процеси [306, С. 98].

Очевидно, що у контексті вище викладеного стає зрозумілим, що в теорії модернізації концептуалізація проблеми національної ідентичності займає чільне місце.

Ф. Фукуяма взагалі потребу виникнення «ідентичності» тісно пов'язує з модернізацією – потреба в ідентичності з'являється саме «коли Європу охопила загальна модернізація» [296]. Дослідник зауважує наступне: « у більшості традиційних суспільств поняття ідентичності в сучасному розумінні навіть не зв'явилося б. Майже весь час протягом останніх десяти тисяч років переважна більшість людей жила в сталих аграрних спільнотах. Соціальні ролі в таких суспільствах обмежені й закріплені: існує чітка ієрархія за віком і статтю. Усі мають однаковий рід занять. Усе життя людини минає в тому самому селищі в обмеженому колі друзів і сусідів. Її релігія та погляди такі самі, як у всіх, а соціальна мобільність – поїхати з села, обрати інше заняття або взяти шлюб за власним вибором, а не за бажанням батьків – практично неможлива. У таких суспільствах немає ні плюралізму, ні різноманіття, ні вибору. З огляду на відсутність вибору, не мало сенсу сидяти й розмірковувати над питанням «Хто я насправді?» [296, С. 45]. «Коли відкрилися нові горизонти (внаслідок модернізації

– авт.), питання «Хто я?» несподівано стало актуальнішим, як і усвідомлення існування величезної прірви між внутрішньою людиною і зовнішньою реальністю. Ідеї формували матеріальний світ, а він створював умови для поширення певних ідей» [296, С. 45]. Ці процеси торкнулися і формування національної ідентичності.

Вважаємо, що для України вони є чи не найважливішими.

Звернемося до теорії та з'ясуємо, який тип національної ідентичності переважає в Україні і як він вписується в цивілізаційні процеси та процеси сучасної глобалізації. До якого взагалі типу національної ідентичності тяжіють країни демократичного постсоціалістичного табору? Ми акцентували на цьому увагу у першому розділі. Нагадаємо ще раз ці аспекти... Значна група дослідників, яка спеціалізується у галузі політичного аналізу націоналізму у постсоціалістичній «новій Європі», залишається на позиціях того, що особливості національної ідентичності країн цього регіону тяжіють до етнічного типу. Зокрема, можна послатися на дослідження Р. Брубейкера, Дж. Скопфліна. Цікава точка зору Р. Брубейкера, який вважає, що у постсоціалістичних країнах спостерігалось та спостерігається переважання у національній ідентичності етнокультурного аспекту і брак необхідних умов для актуалізації зразків громадянської національної ідентичності. Він доходить висновку, що в цих країнах створенню державності передували націоналістичні рухи, а сама держава створювалася на користь конкретної етнополітичної групи. Пояснює це він таким чином. По-перше, універсалістська природа ідеологічних зразків комунізму, асоційованих у більшості постсоціалістичних країн із тиском ззовні, сприяла популяризації не загальногромадянських космополітичних, а національних проєктів збереження унікальності конкретної етнічності. В таких умовах значною мірою ускладнюється виникнення громадянськості як важливого виміру національної ідентичності. По-друге, комуністична ідеологія призвела до руйнації громадянського суспільства у країнах цього типу, створивши атомізовані спільноти, засновані на відносинах недовіри та взаємної ізоляції. А тому етнонаціональні ідентичності залишилися єдиними структурами, в

яких могла формуватися суспільна взаємодія на основі довіри і солідарності. По-третє, в умовах усунення комуністичною ідеологією інших ідей та цінностей етнічність лишалася єдиною (що зберіглася) формою, представленою в структурі національної ідентичності країн цього типу [26].

Саме через проблеми реалізації національної громадянської універсальної ідентичності, на нашу думку, так складно відбуваються сьогодні інтеграція України в загальноєвропейський цивілізаційно-глобалізаційний простір. Але хто знає, можливо, це, на сьогодні, запобіжник втрати Україною традиційних національних цінностей.

Разом з тим, не слід не помічати той факт, що факт нерозвиненості громадянського суспільства, і в свою чергу громадянської національної ідентичності визначає досить вузькі межі взаємодії зі структурами Європи: останні зачіпають здебільшого сферу різноманітних політичних консультацій з приводу набуття Україною статусу членства в Європейському союзі. Зрозуміла річ, навіть ця сфера співробітництва є досить важливою – приєднання до різноманітних угод і конвенцій вносить модернізаційні імпульси у правове поле України. Але поряд із зовнішніми євроінтеграційним впливом наша країна потребує і внутрішніх стимулів для зміни установок своєї політичної свідомості, чіткого розуміння як свого місця у світі, так і місії нового правлячого класу в ролі національної еліти у самій Україні. Врешті-решт, вони мають засвідчувати своїми діями усвідомлення глибокої відповідальності за майбутнє України як держави-нації, повноправного гравця на міжнародному полі [123].

Однак, з іншого боку, не можна не помітити позитивні ініціативи в цьому ключі як політичної еліти України, так і її наукової еліти. Заслуговує на увагу Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р., підготовлена секцією суспільних і гуманітарних наук НАН України. Зокрема, слід зазначати, що серед основних національних пріоритетів визначено «створення умов для культурної та політичної консолідації українського народу як модерної європейської спільності». Також варто згадати програму «Модернізація України. Визначення пріоритетів ре-

форм», розроблену науково-експертним середовищем за ініціативи Міжнародного фонду «Відродження», в якій основними завданнями у галузі культури зазначаються: збереження української ідентичності через культуру; збереження української культурної різноманітності; консолідація української політичної нації; розвиток українських культурних індустрій; утвердження України в світі; здійснення культурної політики в опорі на державні органи, органи самоврядування, де у відповідних місцевих громадах й твориться більша частина культурного продукту; персоналізоване та знеособлене спонсорство; бізнес у сфері культури [213].

Але, разом з тим політичний контент на рівні політичних еліт демонструє поєднання ідеї консолідації нації на модернізаційних засадах, з одного боку, і прояв суперечностей ідентичностей, з іншого. Зокрема, показовими у цьому відношенні були передвиборчі програми кандидатів у Президенти. Зокрема, п'ять «Д» Л. Кравчука – Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра». Реалізувати вдалося, принаймні, у повній мірі державність, основи якої були закладені під час правління Л. Кравчука. У 1994 році Л. Кучма йшов з не менш промовистим гаслом: «Запобігти національній катастрофі, через порядок та порядність – до злагоди та добробуту!». А у 1999 р. суспільство вражала серія рекламних роликів від кандидата у Президенти Л. Кучми – «Це твоя країна», та програма його основного опонента П. Симоненка – «Народу України – гідне життя! Трудящим – роботу! Працюючим – зарплату! Ветеранам – пенсії! Студентам – стипендії!». Лаконічністю вирізнялися передвиборчі програми основних конкурентів на президентських виборах 2004 р.: «Якою я бачу Україну» (В. Ющенко), «Працююча країна – надійне майбутнє!» (В. Янукович). Критичні елементи проявилися у програмі В. Януковича у 2010 р.: «Бездарна і непрофесійна влада довела країну до руїни», натомість передвиборча програма основного конкурента Ю. Тимошенко мала життєствердуючі мотиви: «Я вірю в Україну!». Аналогічний контекст мала її передвиборча програма 2014 р.: «Час встановити справедливість!».

так як і П. Порошенка: «Жити по-новому!», тобто жити вільно, безбідно, чесно, безпечно.

У доповіді В. Януковича «Модернізація України – наш стратегічний вибір» наголошувалося, що деякі з питань ідентичності штучно загострювалися в умовах політичного протистояння, і тому передбачалося сформулювати чіткі принципи і концептуальні положення державної політики у сфері ідентичності [163, С. 36].

Курс держави, проголошений у Посланні В. Януковича «Україна ХХІ століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації», мав гарантувати суверенність вибору Українським народом власного шляху розвитку, зміцнення ідентичності української політичної нації як консолідованої багатокультурної спільноти, інтегративність суспільства на засадах внутрішнього діалогу, гуманістичних цінностей та толерантності, гуманістичні цінності як систему найвищих цінностей для громадян, незалежно від віросповідання чи політичних поглядів, громадянську єдність – основу для спільних дій і громадянського патріотизму [286].

У виступах В. Януковича також наголошувалося, що однією з найгостріших проблем гуманітарної політики та безпеки України була жорстка криза національної ідентичності, яка була складовою системної суспільної кризи. У зв'язку з цим українська влада повинна була впроваджувати у суспільну свідомість ідею примирення. З цією метою важливим і актуальним стало розроблення стратегії подолання гуманітарної кризи шляхом формування нової моделі національної ідентичності, що застосовує формулу «політичної нації» [286].

У контексті консолідації нації на спільних ідентифікаційних засадах варто згадати також Указ Президента України П. Порошенка «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» від 13 квітня 2014 року, який вже у Преамбулі торкнувся ключового питання – консолідації нації: «З метою досягнення громадянської злагоди у суспільстві, недопущення кровопролиття, для забезпечення консолідації громадян України всіх національностей, задля єдності, цілісності території України, припинення посягань на суверенітет держави...» [284].

Бачення командою Президента України В. Зеленського питань гуманітарної політики окреслене в оприлюдненій в липні 2019 р. передвиборчій програмі партії «Слуга Народу», де воно вміщено розділом під заголовком-меседжем «Національна ідентичність і громадянська злагода» [186]. Партія проголосила наміри запровадити «гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України».

Програмною заявою Президента України В. Зеленського в частині гуманітарної політики можна вважати його виступ з нагоди Дня Незалежності 24 серпня 2019 р., де він закликав усіх громадян України, незалежно від мови спілкування, віку, статі, віросповідання, «не сваритися через минуле, а об'єднатися заради майбутнього» [35]. Також креативною «модерною» спробою «поєднати» українське суспільство та сформувати нову модель національної ідентичності є Новорічні виступи Президента В. Зеленського.

Разом з тим, об'єднання на основі майбутнього потребує його чіткого бачення, ясних формулювань перспектив, цілей руху держави і суспільства, а також шляхів і засобів їх досягнення, і безумовно, що важливо, прологнованості у часі, що у ситуацій змін політичного курсу здійснити проблематично.

Дійсно, повномасштабна імплементація гуманітарного потенціалу для блага української нації на модернізаційних засадах на практиці завжди була справою нелегкою. Серед істотних перешкод варто назвати, почасти, декларативність, спорадичність, фрагментарність гуманітарної політики.

Об'єктивною причиною несприйняття громадянами постсоціалістичних країн, зокрема, України політики модернізації та глобалізму є її відверто «вестернізована форма». На причини цього факту звертав свою увагу професор О. Панарін. У своїй книзі «Випробування глобалізмом» він наголошував, що об'єднаний в ході «холодної війни» Захід утворив глобальний владний трикутник (МВФ, Всесвітній банк і СОТ), покликаний провести деіндустріалізацію всієї тієї частини світу, яку Захід не вважає своєю, належною до кола обраних [181]. Це тріо покли-

кане здійснювати безнастанне спостереження з поведінкою національних урядів третього і колишнього другого світів на предмет того, наскільки послідовно ними здійснюється програма деіндустріалізації – згортання національної переробної промисловості, підприємства якої стають «ліквідними». Тобто такими, що продаються за безцінь зарубіжним господарям з метою їх ліквідації як нерентабельних, таких що не вписуються в новий міжнародний розподіл праці і не відповідають відомим «стандартам». Програма насильницької економічної лібералізації підопічних країн, призводить до того, що населення цих країн змушено покладатися на товари імпорту. При цьому ціни підтягуються до рівня світових, хоча одночасно відбувається стрибкоподібне зниження заробітної плати.

Що ж у цьому контексті відбувається з національною ідентичністю? «Більшість населення, яка проживає у традиційних провінційних помешканнях реагує на цю ситуацію на рівні тих понятійних стереотипів, які склалися за радянських часів і відповідають радянській (пострадянській) структурі ідентичності. З одного боку зберігаються утопічні уявлення про «Захід» як простір всезагального благоденства, свободи й технологічного прогресу (тут «Захід виступає як надціннісна утопія для представників закритого суспільства), який має забезпечити Україні в силу її європейської належності полегшені шанси на швидке входження до Європейського Союзу. З іншого боку, внаслідок незадовільного характеру приватизаційних процесів і відсутності видимих зрушень у демократизації суспільства, засилля корупції тощо – всі «демократи» сприймаються значною частиною населення як агенти Заходу, які розвалили й пограбували країну. Все це викликає синдром «оборонної свідомості» та «розколотої ідентичності», який не можна ігнорувати», – стверджуються автори статті «Розколота ідентичність: Україна перед викликами глобалізму» В. Кремень та В. Ткаченко [123].

Попри категоричність висновків українських науковців, їх позиція заслуговує на увагу та не облишена здорового глузду.

Продовжуючи тему ідеалізації західних форм існування на рівні масової свідомості, слід зазначити, що в українському сус-

пільстві на тлі глобалізації та запозичення капіталістичних форм господарювання склалася дещо хибна ідеологема щодо виключної дієвості ринкової економіки і її позитивного впливу фактично на всі сфери суспільного життя. Але як зазначає український дослідник А. Гальчинський, «чистий ринок» є далеко не у всьому досконалим механізмом, який породжує небезпечну для суспільства диференціацію доходів та монополізацію економіки. У свій час обмеження ринку на рівні національних економік розвинутих країн Заходу було подолано завдяки застосуванню системи активного державного регулювання, яка втілювалася у регулятивні сегменти соціально-ринкової економіки з активним застосуванням механізмів демократії та громадянського суспільства. Це уберегло суспільства не лише від надмірної диференціації доходів, а й від проникнення духу ринкової психології у сферу культури, соціального розвитку, в політику» [46]. Але на рівні міжнародному ці принципи не тільки не діють, але й заперечуються і, таким, чином, всі міжнародні структури, як то МВФ, Світовий банк, СОТ, на підтримку яких так сподівається Україна, діють на принципах класичного необмеженого ринку. Таким чином наша країна «втягуючись» в процеси глобалізації, розчиняючись в світових економіко-політичних процесах, «отримує» загрозу втратити власні традиційні культурні цінності і, навіть, власну, ідентичність, наслідуючи уніфіковані форми існування. Але, навіть, з зазначених вище визначень «ідентичності» та «національної ідентичності» стає зрозуміло, що без ідентифікації людина втрачає сенс власного існування, а без національної ідентифікації не можлива інтеграція суспільства для здійснення тих самих економічних, політичних та реформ в інших сферах життєдіяльності суспільства.

Ю. Габерамс наголошує, що для мобілізації та інтеграції громадян, які активно та свідомо беруть участь у житті своєї держави необхідна ідея нації: «Для цієї політичної мобілізації знадобилася ідея, що володіє світоглядною потужністю й апелює до розуму та серця більшою мірою, ніж народний суверенітет і права людини. Цю прогалину і заповнює ідея нації» [40, С. 165]. Коло замкнулося.

І, накінець, ще однією проблемою глобалізації та модернізації країни постає тісно пов'язана з її процесами урбанізація. Адже руйнація традиційних сільських цінностей означає для нашого суспільства руйнацію власної традиційної культури і, безумовно, національної ідентичності, адже ще видатний український історик М. Грушевський зазначав, що для України характерна «селянська» і, навіть, «мужицька» культура, в якій закладено культурний код українців, хоча і не виключав цінностей української еліти, однак останні виявлялися більш асимільованими з цінностями культур тих країн, під владою яких певний час перебувала Україна [60].

* * *

Теорія модернізації займає чільне місце серед теорій суспільного переходу. Серед останніх застосовують терміни «трансформація», «реформація», власне «перехід» тощо.

Вато зазначити, що слід розрізняти модернізацію як теорію і як процес, а також модернізацію в широкому сенсі (як постійний процес виробництва певних відповідей на виклики оточуючого середовища) та в вузькому розумінні (як процес засвоєння моделей економічного, соціального, політичного та культурного розвитку західного суспільства), складовою якої є вестернізація. Поняття «модернізація» найбільш змістовно, широко та всебічно відображує події, які свідомо творяться людьми (суб'єктивні) та системні (об'єктивні), що відбуваються на пострадянському просторі, зокрема, в Україні.

Теорія модернізації становить міждисциплінарну систему поглядів, ідей, і моделей аналізу, що розкриває динаміку подолання відсталості традиційних суспільств, вивчає закономірності трансформації перехідних суспільств у сучасні, розвинені.

Поняття «модернізація» часто вживають для позначення тотальної трансформації традиційного або досучасного суспільства до того типу технологій та відповідній їх соціальній структурі,

котрі характерні для економічно розвинених і політично відносно стабільних країн західного світу.

Досліджуючи сутність поняття «модернізація» вчені зазначають, що воно вживається у трьох значеннях. По-перше, це прогресивні соціальні зміни, коли суспільство рухається вперед відповідно до прийнятої шкали поліпшень. По-друге, модернізація – це комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XV сторіччя і досягли свого апогею у XIX-XX сторіччях. Сюди відносять також процеси індустріалізації, урбанізації, раціоналізації, демократизації, поширення індивідуалізму, мотивацію успіху тощо. По-третє, це процес, що відбувається у відсталих або слаборозвинених суспільствах і пов'язаний із зусиллями, спрямованими на те, аби наздогнати провідні, найбільш розвинені країни та наблизитися до центру сучасних суспільств, залишивши позаду периферію.

Проаналізовано три сучасні етапи становлення теорії модернізації, що виділяють у дослідницькій літературі, на кожному з яких можна простежити зміну ролі модернізації у здійсненні консолідації суспільства. Перший етап (середина 50–60-ті роки XX ст.) представляється переважною більшістю вчених як зародження теорії модернізації. Зростання національного багатства поставало як основа суспільної консолідації. На другому етапі модернізації (70–80-ті роки XX ст.) відбулася переоцінка ідей першого етапу, а також аналіз прорахунків, виявлених суспільно-політичною практикою. Доведено, що це відносно тривалий процес, під час якого можливий не лише розвиток, але й відновлення старих структур і їх занепад. На цьому етапі було виявлено, що окремі традиційні інститути не суперечать завданням модернізації, а національна держава раннього модерну має бути обмежена у своєму впливі за рахунок задіювання світових інтеграційних процесів, які сприяють регіональній консолідації на спільній культурній основі. Третій, нинішній, етап модернізації, початок якої датують кінцем 80-х–початком 90-х років, проходив за умов розпаду світової соціалістичної системи, коли постсоціалістичні країни намагалися завдяки вестернізації стати в

один рівень з розвиненими західними країнами. На цьому етапі спочатку перебільшили значення глобальної консолідації людства, але невдовзі було здійснено корективи у напрямі переосмислення ролі національної держави – на нових засадах політичної нації, широкої громадянської участі та політики мультикультуралізму. Все більшу роль у творенні нової теорії національної ідентичності відіграє методологія інституціоналізму та процедурної демократії.

Виокремлюють різні моделі модернізації. Зокрема наступні модернізаційні макромоделі:

1. стихійна (або ендогенна) та органічна модернізація, яка формує модернізаційне ядро;
2. неогранічна, «наздогоняюча» модернізація, яка визначається контактами з модернізаційним ядром та постійною імітацією її зразків.

Також вченими були введені поняття «контрмодернізація» та «антимодернізація».

Однак, дослідники стверджують, що на сучасному постіндустріальному етапі розвитку суспільстві можлива не стільки модернізація, скільки постмодернізація, в умовах якої тільки і є можливим укріплення постматеріальних цінностей.

Українське суспільство, в якому відбувається прямування до нових цінностей в контексті переходу, вчені вважають патримоніальним та лімітрофним. У рамках патримоніальної системи управлінська сфера сконцентровується офіційною владою, внаслідок чого державна влада здійснюється як приватним володінням правлячих груп, тобто державний потенціал, адміністративні можливості орієнтовані виключно на задоволення інтересів окремих осіб. Така особливість стану України як лімітрофність означає проміжний міжцивілізаційний простір між європейською і російсько-євразійською цивілізаціями. Ще однією особливістю перехідного українського суспільства є те, що воно долучається до західних постіндустріальних цінностей, а ті, в свою чергу теж трансформуються. І, накінець, характерною особливістю українського суспільства є кризовість, аж до системності кризових процесів, в тому числі кризи ідентичності.

Більшість населення реагує на цю ситуацію на рівні тих понятійних стереотипів, які склалися за радянських часів і відповідають радянській (пострадянській) структурі ідентичності. Зокрема, сьогодні на рівні масового суспільства, з одного боку, сформувалися стереотипні уявлення про «Захід» як виключно «позитивний» простір, де захищені права і свободи людини, панує добробут, забезпечений технологічний прогрес. Тому прямування у цьому напрямку Україні забезпечить виключно сприятливі умови для розвитку її економіки, культури та інших сфер життєдіяльності суспільства. З іншого боку, спостереження за тим, що декларативний рух у бік західних цінностей супроводжується корупцією, відсутністю серйозних демократичних перетворень, незадовільним характером приватизаційних процесів, формує уявлення, нібито всі «демократи» «агенти Заходу», які «розвалюють країну». Зазначене до певної міри «розколює» національну ідентичність і формує подвійну політичну свідомість.

Разом з тим, не можна не помітити і позитивних зрушень, що продукує політична еліта та наукова інтелігенція, зокрема, консолідаційні проекти, що ґрунтуються на новому прочитанні ключових маркерів національної ідентичності – традицій, мови, історії.

У третьому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Національна ідентичність як складова цивілізаційної ідентичності в контексті забезпечення національної безпеки України» (2015) [231]; «Національна та етнічна ідентичність у контексті світових цивілізаційних процесів» (2016) [233]; «Національна ідентичність та проблеми глобалізації» (2016) [229]; «Національна ідентичність України у контексті процесів глобалізації» (2018) [230]; «Модернізаційні особливості демократичного транзиту в Україні» (2020) [226]; «Проблема кризового характеру демократичного транзиту в Україні» (2020) [239]; «Концептуалізація теорії модернізації у сучасних політологічних дослідженнях» (2020) [224].

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ І ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ КОНСОЛІДАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНИ

4.1. Шляхи та механізми формування консолідаційної моделі національної ідентичності в умовах незалежної України

4.1.1. У контексті нашого дослідження виникає необхідність ще раз звернутися до терміну «консолідація». Адже ідеєю консолідацією суспільства просякнута наша робота. На нашу думку, на побутовому рівні цей термін отримав в українському соціумі виключно схвальну, позитивну оцінку, тобто консолідація це – апріорі, завжди добре і позитивно, але чи конструктивно і для кого конструктивно? Адже консолідація може відбуватися на деструктивних для суспільства чинника, наприклад, консолідація певного етносу чи релігійної громади на сепаратистських, ксенофобських або подібних окреслених засадах.

Отже, консолідація – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги, не говорячи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без задіяння цього феномену [272, С. 100].

Проблема консолідації є найактуальнішою для кожного суспільства перехідного типу – ознаки останнього, як ми вже визначали, притаманні Україні, оскільки сам процес модернізації зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей – отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів і пріоритетів подальшого розвитку – з іншого. Крім цього, для України проблема консолідації суспільства має, як

було зазначено раніше, особливе значення ще й з огляду на її історичне минуле, а також її геополітичне розташування як території, яка перебуває на розломі й у точках дотику кількох цивілізацій, і великих, і локальних.

Консолідація може бути ситуативним феноменом різного походження, спрямування й тривалості. Крім загальнонаціональної, консолідація суспільства може бути і ситуативною. Народ може консолідуватися довкола спільного для більшості відчуття поганого і безперспективного життя та його труднощів, а може і довкола захисту національних інтересів – згадаймо ситуативну консолідацію нації довкола подій поблизу коси Тузла... [272, С. 101].

До об'єктивних чинників консолідації належать історико-політична та соціально-економічна архітекtonіки конкретного соціуму, наявні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо. До суб'єктивних – наявність національної еліти, компетентної державної влади й авторитетного національного лідера.

Можна виявити також певні типи консолідації. Консолідація як стан масового настрою може бути простого, так би мовити, нижчого походження, а може мати більш складну, вищу наповненість. Тобто вона є менш або більш духовною залежно від рівня походження і якості цінностей, покладених в її основу. Консолідація також може бути сильною і слабкою, організованою і стихійною, довгостроковою і тимчасовою, загальнонаціональною та регіональною. Крім того, вона може бути конструктивною і деструктивною (радикальною). Деструктивна (радикальна) консолідація не піддається раціональному осмисленню і прогнозуванню. Точка біфуркації може виникнути у будь-якому сегменті соціуму, у будь-який час і з будь-якого сегменту соціуму і з будь-якого приводу. Конструктивна ж консолідація потребує значних організаційних, інтелектуальних і фінансових ресурсів усього суспільства [272, С. 102].

Отже, консолідаційний потенціал може бути для суспільства як «деструктивним», так і «конструктивним» у процесі та результатах його реалізації. Саме для суспільства як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консоліда-

ційних (псевдо-, ре-, де-, конр- тощо) процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості життя його громадян.

Таким чином, ми з'ясували змістовне наповнення феномену «консолідація». Повторимося – остання буває як «з негативним», так і з «позитивним» забарвленнями, дивлячись на те, навколо чого консолідуватися. Але, навпроти, «інтеграція», принаймні, на рівні масової свідомості, – це, апіорі, добре, особливо, якщо це торкається інтеграції поліетнічного суспільства України на основі національної ідентичності. Разом з тим, вважаємо за необхідне зазначити наступне: у словнику-довіднику «Сучасна політична лексика» національна консолідація визначається наступним чином: «національна консолідація – історичний процес формування та розвитку нації, на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак» [28, С. 184]. Фактично, національна консолідація визначається крізь призму громадянської моделі нації і національної ідентичності. Але далі автор фактично ототожнює таку консолідацію з інтеграцією, зазначаючи наступне: «національна консолідація – це міжетнічна інтеграція, зближення націй, формування спільних цінностей та інститутів» [28, С. 184]. Потім автор визначає виміри національної консолідації, зокрема, територіальний (позитивно впливає на територіальну цілісність держави), ціннісний (важлививий з огляду на культурно-історичні відмінності регіонів), загальнонаціональний (пов'язаний з формуванням національної ідентичності) [28, С. 184]. Важливо відмітити, що очевидно на рівні практичного «застосування» ці виміри важко розглядати окремо. Отже, спробуємо з'ясувати, чи існує відмінність між феноменами «консолідації» та «інтеграції» чи їх, у більшості випадків, застосовують як синонімічні поняття.

Дійсно, терміни «консолідація» та «інтеграція» у сучасних дослідженнях іноді вживаються як взаємозамінні. Наприклад, О. Кармадонов у статті «Солідарність, інтеграція, кон'юнкція»

пише: «Тема соціальної солідарності надзвичайно активно обговорюється в сучасному зарубіжному суспільствознавстві, де дослідники керуються мотивами, пов'язаними з тривогою з приводу проблем із соціальною інтеграцією, і задаються питаннями про можливі напрямки підвищення рівня соціальної консолідації і в «благополучних» країнах» [99, С. 4]. У цьому реченні три поняття вживаються як синоніми. Стає зрозумілим, що в тексті мова йде про проблему згуртування суспільства, єдності його груп і спільнот, про узгоджену взаємодію громадянин і держави, про те, наскільки масово поділяють члени суспільства певні цінності, норми, цілі, та про лояльність громадян до існуючого права. Саме тому О. Кармадонов пропонує вживати як узагальнююче поняття для низки близьких понять – солідарності, інтеграції, консолідації, згоди, партнерства, соборності – термін «кон'юнкція» [99].

Проте, не зважаючи на те, що зазначені поняття спільний змістовний знаменник, вони все ж мають власні смислові відтінки. Тому навряд чи доцільно відмовлятися від них, оскільки вони передають певні аспекти єднання і дозволяють заглибитись у це складне і багатогранне явище. Автор пояснює їх таким чином: поняття «солідарність» краще характеризує стан, поняття «консолідація» та «інтеграція» – процес. Терміни «згода», «єдність» (не кажучи вже про «соборність») – більш поетичні, ніж наукові» [99, С. 10].

Концепції національної інтеграції ґрунтовно викладені у монографії відомих українських вчених О. Рафальського та З. Самчука «Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства» [209]. Серед цих концепцій – комунікативна концепція інтеграції К. Дойча. Останній відштовхується від принципу «ізоморфізму» (уподібнення), а ключовим критеріальним маркером вважає інтенсивність і динаміку етнонаціональних контактів. Згідно з логікою цього концептуального підходу, зростання зв'язків між контактуючими учасниками неухильно призводить до зближення їхніх позицій, а за певних умов – і до виникнення нової етнонаціональної спільноти, перспективи легітимності й суверенітету якої перебувають знову-таки в безпосередній залежності, на-

самперед, від якісного рівня етнонаціональних контактів. Заслужують на увагу концепції Д. Мітрени та Е. Гааза. Перший є автором резонансної теорії розгалуження, згідно з якою процеси інтеграції в одній соціальній сфері призводять до інтеграційних тенденцій в інших сферах. Наприклад, технологічна взаємодія мотивує економічне зближення, яке, в свою чергу, сприяє підвищенню рівня політичної інтегрованості. Е. Гааз концептуалізує тезу про розвиток процесів інтеграції, насамперед, в економічній сфері, звідки вони поширюються на політику та інші сегменти суспільної життєдіяльності. «Уніфікаційна» концепція Е. Етціоні приділяє першочергову увагу аналізу процесів інтеграції – тобто «уніфікації» політичного рельєфу, перспективи якого залежать в основному від трьох аспектів: культурної спорідненості, економічної взаємозалежності та територіальної близькості. Ці фактори мають об'єктивний і значною мірою спонтанний принцип дії. Однак найбільш ефективними засобами уніфікації Е. Етціоні визнає силові, маючи на увазі не лише «примусову силу» (армію, поліцію), а й «утилітарну силу» у вигляді економічних, технологічних та адміністративних ресурсів та «духовну силу» (цінності, символи, ритуали тощо). І, на кінець, Дж. Ротшильд концептуалізує положення, згідно з яким як у поліетнічній, так і в будь-якій іншій державі термін «інтеграція» може стосуватися трьох феноменів: по-перше, інтеграція «життєвих шансів», тобто підвищення рівнів освіченості, прибутків, якості життя в широкому розумінні; по-друге, культурної інтеграції, себто акультурації і/або асиміляції; по-третє, політичної інтеграції, яка відбувається тоді, коли основні етнічні групи суспільства визнають легітимність системи, а відтак – її владно-управлінську зверхність. Отже, інтеграція у цій концепції розглядається і як стан, і як процес.

Також в цьому ж джерелі знаходимо поняття «європейської ідентичності», яка ґрунтується на «органічній інтеграції» та, на думку, Я. Ставракакіса, на емоційній привабливості позиціонування європейцем і тієї насолоди, яка може бути відчута у процесі формування цієї ідентичності. Отже, зауважують автори

монографії, це розкриває поняття інтеграції з додаткового ракурсу (психологічного).

Однак, не можна погодитися з позицією Р. Патнема, що опублікована у книзі «E. Pluribus Unum: Diversity and Community in Twenty-First Century» і підтримана авторами зазначеної монографії, яку Р. Патнем викладає таким чином: «в мультикультурних спільнотах знижується рівень довіри між людьми... Суспільство, розмежоване за різними культурними пріоритетами, постає наочним утіленням байки про лебедя, рака та щуку. Тому державна політика має бути спрямована на інтеграцію меншин і створення єдиної культури. Її слід імплементувати навіть попри те, що вона наражатиметься на опір різних соціальних прошарків» [209, С. 496].

Автори ґрунтовної та інформативної монографії «Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму», присвяченої дослідженню феномену інтеграції в цілому та інтеграції українського суспільства, зокрема, спираючись на праці зарубіжних вчених – Ю. Гамермаса, Е. Гіденса, Д. Локвуда та Т. Парсонса [41; 50; 345; 182], розрізняють два типи суспільної інтеграції: «інтеграцію суспільства» (системну) та «інтеграцію в суспільство» (соціальну). Також вони стверджують, що «водночас по лінії диференціація – інтеграція доцільно процесуально говорити про «інтеграцію в суспільстві», що дає можливість поєднати структурні й інтеракційні моменти» [268, С. 6].

«Інтеграція суспільства» у парсонівській традиції», – стверджують автори монографії, – «передбачає процес поєднання складових частин соціуму шляхом гармонізації різних соціальних груп, асиміляції різних культурних елементів та примирення різних моральних норм. Результатом є певний рівень упорядкованості й загального поєднання соціальних суб'єктів». Вони, зокрема, вважають, що «для суспільства, що трансформується, акцент має бути зроблений не на відтворенні системи, а на процесі її перетворення, у ході якого відбувається з'єднання або возз'єднання окремих її елементів в єдине ціле. Такий підхід дає можливість теоретично розрізнити процес інтеграції та його ре-

зультат – міру інтегрованості суспільства», – акцентують увагу вчені [268, С. 7].

«Для опису інтегрованості стабільного суспільства застосовують традиційно такі поняття, як стабільність, безконфліктність, нормативність, упорядкованість, рівновага, міцність і стійкість. Водночас для суспільства, що трансформується, опис у цих координатах є не лише недостатнім, а й не результативним, оскільки з соціально-психологічної точки зору прийняття населенням існуючого соціального порядку може існувати як за умов нормативності, так і за умов аномії. Зокрема, в українському суспільстві, де спостерігається аномія і нестабільність, немає підстав говорити про лояльність і тим більше про взаємну відповідальність. Водночас нелояльність не заперечує можливість спільного існування в існуючому варіанті соціального порядку», – зазначають автори монографії [268].

У цьому контексті українські вчені вважають (і на це бачення пристаємо і ми), що для дослідження міри інтегрованості українського суспільства, як перехідного, варто застосовувати як традиційний підхід, а саме – досліджувати її крізь призму інтеграції «на рівні оцінок і ставлень загалом до існуючих елементів системи і переживання себе як частини соціального порядку» (якості її показників застосовують, наприклад, рівень довіри до різних соціальних інститутів або співвідношення загальносоціальної та партикулярної ідентифікації), так і аналізувати «ступень кореляції, координації практик, як системи усталених звичних, лише частково рефлексивних дій, а також ступень їх поширення (в економічній, соціальній, культурній, політичній сферах)» [268]. Тобто, іншими словами, варто досліджувати не тільки відношення членів суспільства до того чи іншого феномену (національної ідеї, культурних цінностей тощо), а і процедурний бік реалізації, наприклад, національної ідеї, а саме рівень толерантності громадян у контексті її конструювання, механізми її реалізації тощо. У цьому розділі, ми будемо враховувати обидва підходи.

Ще один термін – «інтеграція в суспільство», яка передбачає залучення в усі сфери життєдіяльності індивідуального або гру-

пового суб'єкта як повноправного його члена. У широкому сенсі йдеться про входження-прийняття нових елементів у систему, або поєднання з тими елементами, які були раніше відчужені від системи. У нашому контексті результатом такої інтеграції стає те, що соціальні суб'єкти різного масштабу стають частиною суспільства і приймаються цим суспільством... Ключовим показником міри інтегрованості за такого підходу є міра збалансованості відносин частини й цілого. В якості цілого може виступати все суспільство, тоді інтеграція може розглядатися для таких його частин, як окремих індивід або мала (середня) група (наприклад, етнічна)» [268, С. 8].

Сама по собі міра інтегрованості суспільства не може бути проаналізована без оцінки тих процедур та механізмів, за якими воно було інтегровано, зокрема, чи то авторитарні процедури та механізми, чи практики процедурної демократії, про яку йшлося в інших розділах нашої роботи. «Адже співвіднесення інтегрованості з упорядкованістю, нормативністю ставить питання про міру соціальної свободи суб'єкта, яка характеризується свободою дій, співвіднесених із перебуванням в оточенні інших людей, соціумі. Відтак показником міри «інтегрованості в соціум» суб'єкта має стати не лише ступінь його групової ідентифікації, а й оцінка ступеня свободи дій, як «усвідомленої необхідності». Знову таки оцінити міру такої свободи можливо тільки через звернення до реальних соціальних практик суб'єктів» [268, С. 9]. Варто зазначити, що конкретні політичні та соціальні практики інтеграції будуть розглянуті нами у другій главі в контексті дослідження інклюзії деяких етнічних груп на території сучасної України, що проживають компактно у певному ареалі та мають високу ступінь місцевої солідаризації. Це, з одного боку, забезпечує рівень підтримки серед членів групи, а, з іншого боку, роз'єднує таку групу з загалом суспільства.

До речі, останнє демонструє нам третій тип суспільної інтеграції, яка згадується авторами зазначеної вище монографії «Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму» – «інтеграція в суспільстві». «Це процес, у ході якого легітимуються результати диференціації й утворюються локальні поряд-

ки, диференційовані один від одного, але внутрішньо інтегровані. Йдеться про внутрішньосистемні процеси зміцнення зв'язків, які здійснюються складовими елементами за допомогою агентів. Можна вважати, що тут важливу роль відіграватимуть інтереси суб'єктів і об'єктів інтеграційних процесів. Важливою характеристикою процесу інтеграції у цьому контексті є його соціально-психологічна суперечливість: лояльність та зобов'язання щодо власної групи сприяють формуванню почуття соціальної солідарності і, водночас, підживлюють соціальні протистояння з іншими локальними порядками. За такого підходу міра інтегрованості може бути представлена через простір конвенційної території, на якій діють домовленості відносно прийнятних умов взаємодії, виконання яких забезпечується через дію механізму відповідальності» [268, С. 9]. Дійсно, важливу роль відіграють суб'єкти інтегративних процесів, діяльність та функціонування яких ми також будемо аналізувати у контексті нашого дослідження. Варто зазначити, що суб'єкти одночасно можуть бути як об'єктами управлінських практик, так і навпаки. Безумовно, у випадку, коли аспекти органічної еволюційної інтеграції спільнот починають загрожувати цілісності суспільства та держави, створюють деструктивну конфліктність, основним суб'єктом інтегративних практик може стати національна держава. Разом з тим, це не відкидає зустрічного процесу «проблемної» спільноти до інтеграції.

Оцінюючи сучасне українське суспільство більшість українських науковців та практиків стверджують, що воно є неконсолідованим, що спостерігається на всіх рівнях суспільного життя: на рівні політичних еліт, у ситуації пріоритету регіональної ідентичності над ідентичністю загальнонаціональною, сучасної мовної політики та культурної ідентичності загалом. «Крім того, в Україні, на жаль, й досі відсутній суспільний консенсус щодо стратегічних орієнтирів її розвитку, як і не визначено базові цілі й цінності українського соціуму та нації. А це створює значні перешкоди для виходу України на якісно новий рівень, її інтеграції в сім'ю європейських народів» [272, С. 102]. Разом з тим, важливо, у якому значенні використовується поняття «консолі-

дація» – у інституціональному (у сенсі невпорядкованості, нестабільності соціальної та політичної систем і, навіть, неоднозначному відношенні до тих чи інших цінностей на рівні масового суспільства) чи процедурному, на рівні соціально-політичних практик. Більшість вчених, говорячи про низький консолідаційний рівень українського суспільства має на увазі перший варіант, не досліджуючи процедурний бік проблеми. Ми будемо аналізувати проблеми національної консолідації з позиції обох підходів. А саме: традиційного (пошук об'єднавчих цінностей, традицій, історичних постатей тощо, з якими ідентифікує себе більшість населення України; виявлення впливу суб'єктів різного рівня і значущості, зокрема, держави, громадянського суспільства, соціальних та етнічних спільнот на формування інтеграційного простору та національної ідентичності; аналіз чинників інтеграції тощо), так і сучасного, який пов'язаний з соціально-політичними практиками (в тому числі і громадянськими), що виробляють механізми подолання дезінтеграції. Тут варто зробити ремарку, що не завжди висока ступінь інтегрованості суспільства говорить про високі еволюційні можливості розвитку такого суспільства. Зокрема, високу ступінь інтеграції слід засвідчити у традиційному суспільстві, практики членів якого століттями регулювалися звичаями, ритуалами, міфами. Загальний міф, що розділявся всіма членами суспільства і зумовлював спільне світобачення, колективні уявлення, ритуали, що цей міф підтримували і забезпечували ту скоординованість практик, яка й робила суспільство інтегрованим, високовпорядкованим, низькоентропійним.

Крім традиційного суспільства, до категорії стабільних суспільств належать ті тоталітарні суспільства, де ще має силу базовий міф, який лежить в основі виникнення такого суспільства. Так, наприклад, радянське суспільство довгий час можна було вважати стабільним і високо інтегрованим у силу наявності великої кількості членів, що розділяли той міф про комунізм, на якому це суспільство конституювалося.

Однак, такі суспільства є занадто вразливими до зовнішніх викликів, їх ідентичність не є гнучкою, здатної постійно перефо-

рматовуватися, відповідно до зміни соціальних і політичних умов.

У контексті окреслених підходів і переходячи безпосередньо до проблеми пошуку шляхів консолідації українського суспільства, слід зазначити, що більшість українських вчених часто дають загальні уявлення про напрямки цих процесів. Зокрема, характеризуючи стан і перспективи розвитку українського суспільства, науковці, політики, публіцисти зазначають, що потрібно об'єднати «дві України» (владу і народ), подолати стан «розколотого суспільства» (Схід–Захід тощо), утвердити європейські цінності тощо. Вирішення цих проблем, зазначають вони, перебуває у площині задіяння консолідаційного потенціалу трьох різнопорядкових, а часом і взаємосуперечливих процесів, які започаткувала перед суспільством і державою незалежність. Це, по-перше, поглиблення демократичних засад формування української політичної нації, що забезпечить вільний розвиток не тільки українцям, а й усім етносам, які мешкають на її теренах. По-друге, формування національної держави на засадах верховенства права та реального гарантування прав і свобод людини та громадянина. По-третє, модернізація суспільства на засадах ринкової економіки, добробуту і благополуччя всіх його громадян. Таким чином, цивілізаційний розвиток сучасної України передбачає взаємодію трьох консолідаційних процесів: національного, ціннісного, модернізаційного. Однак, не завжди, науковці зупиняються на конкретних шляхах консолідації українського суспільства та формуванні «інтегрованої» національної ідентичності. Отже, зупинимось детальніше на цих шляхах. З початку, з позицій традиційного підходу, а саме – з пошуку феноменів, які б об'єднували українське суспільство на ціннісному підґрунті, помірно залучаючи і другий підхід, а саме – процедурний.

У контексті подолання регіональних розбіжностей, а точніше їх толерування та примирення (оскільки зведення культури до уніфікованої, на нашу думку, шлях деструктивний) між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, варто почати з пошуку компромісних практик на рівні історичної пам'яті – консолідація нації похідна від подолання «війни пам'ятників» і формування

пантеону загальноновизнаних героїв нації і на цьому підґрунті «руху» із сьогодення у майбутнє. Якщо ми хочемо сформувати націю громадян, нам варто замислитися над тим, як «очистити» біографію та культурні надбання наших видатних історичних діячів: вчених, письменників, військових тощо від «зайвої» міфологізації, задіявши для релізації цього завдання весь гідний науковий потенціал країни. Це ні в якому разі не означає, що необхідно запуснути «процес скидання героїв з постаментів». Річ йде лише про незаангажовану оцінку з позиції науковців з різних регіонів України тих чи інших історичних постатей на етичних засадах. Більше того, це завадить деяким недоброчесним діячам працювати на паплюження пам'яті певних історичних постатей. Зокрема, можна згадати про діяльність деяких наших «спеціалістів» на очерненні побуту Т. Шевченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, І. Франка та ін. «Зрозуміло, що такі практики виховати героїв не можуть, а на юнацькі ідеали вони діють гнітюче. Стародавні вміли відрізнити в цих заслугах (діячів, героїв – авт.) реальну, так би мовити, корисну їхню сутність, а також сутність ідеальну, тобто історичну ідею виконаної справи та подвигу, що їй піднімало характер героя до ступеня ідеалу» [272, С. 127].

Згадаємо, ми про це писали, що «процес виховання героїв», - професор Я. Грицак, «радив починати передусім з таких компромісних загальнонаціональних постатей, як Тарас Шевченко чи Микола Амосов. І при цьому потрібно прагнути до мирного співіснування суперечливих символів нації, як у Європі», - стверджує вчений [57]. «У Лондоні, наприклад, є пам'ятники і вождю англійської революції Оліверу Кромвелю, і страченому ним королю Карлу I», - зазначає він [57]. На думку Я. Грицака, на Західній Україні, скоріше, шанують міф про Бандеру, який боровся з ненависними «советами», з їх колгоспами, голодомором, репресіями. І насправді не так багато там людей, схильних прийняти націоналістичну ідеологію Бандери, а з його постаті зробили культ переважно в радикальних колах Галичини» [57].

Зрозуміло, що відсутність консенсусності щодо історії транслюється і у майбутнє, адже політичні практики формуються крізь призму «хронополітики». Тому, не дивно, що п'ятірка осіб,

які відігравали найбільш негативну роль в історії як модерної України, так і України радянської, і, навіть, дорадянської, на прикладі думок жителів двох міст виглядає такою: жителі Львова та жителі Донецька, відповідно, – Леонід Кучма, Йосип Сталін, Віктор Янукович, Володимир Ленін, Віктор Медведчук та – Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Леонід Кучма, Іван Мазепа, Степан Бандера [210, С. 23].

Неоднозначний вимір має і ставлення жителів різних регіонів України до державних свят: немає згоди у ставленні та святкуванні більшості основних державних свят (виключенням є Новий рік, Різдво Христове та Міжнародний жіночий день). Характерно, що два з названих не мають політичного забарвлення, а третє – дотично до політики опосередковано. Що свідчить про те, що об'єднувати суспільство варто на ґрунті культурної комунікації.

Соціологічні данні показують, що якщо у Львові День Незалежності святкують 78,5 % населення, у Донецьку – лише 44 %, проте 66,8 % донеччан святкують День Радянської Армії (у Львові – лише 13,3 %) [210, С. 23]. Дослідження свідчать – на Сході в цілому складова радянської ідентичності у святах доволі велика. Так, найбільше свято тут – День Перемоги (89,5 % опитаних), Міжнародний жіночий день (91 % опитаних), День радянської армії (66,8% опитаних), і День солідарності трудящих (65,8% опитаних). Усі свята – радянські [43, С. 108].

Коли окремі групи суспільства мають різні, а то й протилежні погляди на своє минуле, не стільки сама історична пам'ять стає дезінтегруючим чинником, породжує у громадян несумісні погляди на перспективи держави і нації, а, в більшості випадків, сучасні практики «історичної політики». Амбівалентність історичної свідомості українців використовується під час виборчих кампаній, у практиці боротьби за владу. Гра на розбіжностях у ставленні до найбільш драматичних сторінок минулого, таких як події Голодомору, Другої світової війни, українського визвольного руху призвела до загострення суспільних конфліктів, поглибила лінії розколів і протистоянь у країні. Небезпечність подібних маніпуляцій з погляду перспектив становлення модерної

консолідаційної моделі національної ідентичності, на нашу думку, недостатньо усвідомлена українським істеблішментом.

«Згуртованість будь-якої нації є також результатом утвердження серед населення спільних духовних і культурних цінностей. В умовах суспільних трансформацій зміна ціннісних пріоритетів громадян не завжди відбувається синхронно до макрозмін в економіці, політиці, соціокультурній сфері. Їхні спрямованість і швидкість залежать, по-перше, від послідовності й ефективності здійснюваних реформ. А по-друге, характер ціннісних пріоритетів громадян зумовлюється їхньою причетністю до тих чи інших суспільних утворень. Бо одна річ, коли, наприклад, йдеться про ціннісні пріоритети малозабезпечених чи малоосвічених людей, а інша – коли йдеться про ціннісні пріоритети заможних чи високоосвічених громадян», - зазначає М. Степико [272, С. 128].

Проблема інклюзії України в європейську спільноту виглядає неоднозначно на рівні соціологічних опитувань, але, разом з тим, її можна вважати все ж таки позитивним маркером інтеграції українського суспільства – число громадян, які є прихильниками європейських цінностей поступово збільшується в усіх регіонах. Адже європейська модель суспільства декларує такі цінності: гідність людини, її самоцінність, суверенність, громадянську активність у обстоюванні прав і свобод людини, захист справедливості і закону. Як свідчать соціологічні опитування у 2010 році, цінності й норми життя країн Західної Європи були близькі 20,3 % респондентів, цінності східнослов'янських країн були притамані 57,0 % опитаним, зокрема, проти союзу України, Росії та Білорусі висловилося 20,8 % респондентів, за такий союз – 59,3 %; не підтримували вступ України до НАТО 60,2 %, підтримували – лише 14,1 % [255]. Але вже у наступних роках дані моніторингу свідчать про поступове збільшення прихильності українців до європейських цінностей, водночас орієнтація на цінності східнослов'янських країн упродовж останнього десятиліття залишається доволі стабільною. Контингент орієнтованих на західноєвропейські цінності збільшується за рахунок тих, хто не визначився зі своїми уподобаннями. Особливо це помітно між

2013 та 2016 роками (зокрема, кількість прихильників відповідних цінностей зросла на 18%) [303]. Очевидно, що агентами формування окреслених цінностей та позитивної їх динаміки стали як конкретні політичні суб'єкти всередині країни, так і на міжнародному рівні, а також, без сумніву, відповідні, події (зокрема, революційні події 2013–2014 років).

Серед важливих європейських цінностей для громадян України чільне місце займає демократія, як найбільш бажаний тип політичного устрою. Можна висловити припущення, що актуалізація цієї проблеми визначається саме «розколотістю» українського суспільства. Як слушно вважає А. Лейпхарт, «найбільш складно встановити та підтримувати демократичний спосіб урядування у розділених, аніж у гомогенних державах» [132, С. 165].

Громадяни України оцінюють режим в Україні як «напівдемократичний». Про це свідчать результати опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова. Так, на шкалі «диктатура – повна демократія» громадяни розташовують Україну посередині [290].

Тому, не дивно, що український вчений О. Ручка засвідчив, що при дослідженні ціннісних пріоритетів громадян України за період 2012–2018 рр., в якому цінності були поділені на відповідні кластери, статистично значуще зросли рейтинги цінностей у кластерах «Самореалізація», «Соціальний комфорт», «Демократія» [252]. Отже, за означений період громадяни України стали більше цінувати потреби й можливості власного саморозвитку та самореалізації. Більше стали хвилювати питання соціальної рівності, створення рівних можливостей для всіх громадян, сприятливого морально-психологічного стану суспільства, національно-культурного відродження, залучення у релігійне життя. Цікаво, що більшість з означених цінностей – це постмодерні, нематеріальні цінності.

Щодо цінностей у кластері «Демократія», то «його рейтинг у ціннісній ментальності наших громадян вельми зріс. Особливо це стосується важливості державної незалежності України, демократичного розвитку країни, підприємницької ініціативи, сво-

боди слова, демократичного контролю рішень владних структур», – свідчить О. Ручка [252].

Проте розуміння громадянами України самого феномену демократії вельми різне, часом неоднозначне та амбівалентне. Як свідчить омнібусне дослідження Інституту соціології НАН України, ще у 2007 р. на запитання «Що, на Ваш погляд, означає демократія?» були отримані такі результати: не знають, що це таке – зазначили 17,4 % опитаних; традиційне уявлення – «народне самоуправління» та «влада більшості з урахуванням і захистом інтересів меншості» отримало підтримку у 26,5 і 4,7 % респондентів відповідно. Характеристика демократії як певного політичного режиму виявилася майже однакою: ефективним способом контролю влади над громадянами її вважають 20,0 % респондентів; майже стільки ж – 17,2 % опитаних – «слабкою формою управління в державі, що заважає порядку, організованості й стабільності» [272, С. 130].

Проте, на думку В. Фесенка, «незважаючи на критичне ставлення до державних і політичних інституцій, українці звикли до конкурентної демократії, звикли часто і гучно обирати. І хоча після кожних виборів», - зазначає вчений, - «швидко приходить розчарування з приводу того, що чергова зміна влади не принесла бажаного поліпшення життя, відносна більшість наших співгромадян вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України» [292].

Якщо демократією вважати особливий тип політичного режиму, у якому громадянське суспільство й державні інституції функціонують як два різні, але взаємозалежні суспільновідповідальні чинники, то проблема авторитаризму виявиться похідною від розвитку громадянського суспільства.

Відколи визнати як межі та засади діяльності влади в Україні європейську традицію реалізації основоположних прав і свобод людини і громадянина, то проблема авторитаризму втратить для влади будь-який сенс. Але, на жаль, громадянське суспільство в Україні, перебуває у недорозвиненому стані. Адже італійський вчений Р. Патнам, наголошуючі на ролі громадянського суспільства у горизонтальній органічній консолідації, зазначає: «Із ба-

гатьох причин громадяни в громадянському суспільстві більш, ніж активні, пронизані громадським духом та рівні. Порядні громадяни любязні, ввічливі та довіряють одне одному навіть тоді, коли суттєво відрізняються між собою. Громадянське суспільство не вільне від конфліктів. Та оскільки його громадяни мають усталені погляди на громадські питання, вони толерантні до своїх опонентів» [184, С. 111].

Як наголошує Е. Сміт, модерні нації є одночасно і громадянськими, і етнічними, адже культура та громадянство взаємно підсилюють одне одного, і потенціал нації повністю реалізується [262, С. 38.].

Разом з тим, для модернізаційних консолідаційних змін громадянське суспільство має виключне значення. (Окремо, про роль громадянського суспільства як суб'єкта формування національної ідентичності буде йтися у наступній главі). Так вважає 49,1% респондентів серед тих, хто сповідує західноєвропейські цінності [303]. Також в опитаних з окресленими орієнтаціями спостерігається більш оптимістичне сприйняття ролі громадських організації та бізнесових кіл в зазначених процесах. Відповідно – 52,4% віддають належне міжнародним громадським організаціям, 49,6% – вітчизняним громадським організаціям, 31,2% – бізнесовим осередкам [303, С.29]. Цікаво, що попри погіршення стану науки, рівень довіри до вітчизняних вчених, як до дієвого суб'єкта громадянського суспільства, в модернізаційних консолідаційних процесах залишається високою. Зокрема, 2015 р. – 51,1%, 2016 р. – 47,3%, 2017 р. – 58,1% [303, С.33].

Варто зазначити, що консолідація довкола загальних цінностей базується ще й на поколінському вимірі: відносини між старшими й молодшими, батьками та дітьми. На думку, наприклад, представників так званої Мадридської філософської школи, зокрема її основоположника Х. Ортега-і-Гассета та його послідовника Х. Маріаса, кожний індивід виховується в певних історичних умовах, засвоює разом зі своїми однолітками одні й ті самі ідеї та вірування і завжди «заглиблений у це анонімне життя, в якому кожний з них знаходить свій світ, свій репертуар вірувань» [349, С. 39]. Зокрема, наприклад, у цьому контексті можна стверджу-

вати те, що руйнація або послаблення значної частини тих норм і цінностей, які успішно здійснювали регулятивний вплив у радянський період, зараз не викликає сумнівів. Як свідчать дані моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України протягом двадцять років, у цьому переконала переважна частина респондентів. Так, у 1992р. з твердженням «багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах» були згодні 88,1% респондентів (не згодні 7,7%, решта не дали визначеної відповіді), у 2000 р. таких було – відповідно 89,7% та 6%, у 2005 р. – 79,3% і 13,1%, 2006 р. – 82,1% і 11,1%, 2008 р. – 85,7% і 8,3%, 2010 р. – 83,8% і 8,6%. Незмінною лишилася така оцінка і у 2012 р. – 84,9% і 6,8%. І лише в 2014 р. відбулася значуща зміна цього показника – відповідно 75,9% і 14,6% [289, С. 36]. Що, з одного боку, свідчить, що суспільство трансформується у напрямку модернізаційних змін, а, з іншого, свідчить про поколінський розрив у цінностях, що, очевидно не сприяє його органічній консолідації.

Отже, суспільство консолідує та формує його ідентичність і соціальна неперервність, спільна пам'ять і колективна доля, тобто лінії культурної спорідненості, втілені у самобутніх символах і вартостях. Тобто колективна ідентичність формується як суперечлива єдність почувань, поглядів, спільної пам'яті та уявлень різних поколінь населення.

Цікаво, що у вирішення проблеми створення власної системи мотивації формування національної ідентичності та міжпоколінського зв'язку України С. Дацюк та К. Матвієнко пропонують зосередитися на осмисленні української літератури та філософії [67].

Вважаємо, що доцільно проаналізувати, власне, мотиваційний потенціал поглядів класиків української філософії.

Передусім ґрунтовна мотиваційна база, - на думку українського вченого М. Степико, - створена на основі концепції «сродної праці» Г. Сковороди, який радив пізнавати не те, що досягається майстерністю, а те, що робить можливою саму майстерність [272]. Скориставшись таким прийомом, варто з'ясувати

«спорідненість», генетичну схильність українців до певних типів праці та діяльності й зважати саме на них.

Ідентифікаційний потенціал етики «сродної праці» може реалізуватися у сучасній Україні як цінність професіоналізму.

Зокрема, близько 2/3 громадян України вважають, що більшість людей, яких вони постійно зустрічають у своєму житті, цінують високий професіоналізм. Суспільство, що зберігає професійні цінності, цивілізаційно цілком вмотивоване. У ньому знайдуть власні соціальні позиції ті люди (незалежно від їхніх ідеологічних, політичних та інших поглядів), чий професіоналізм необхідний для перебудови суспільства на засадах добра, справедливості, чесності, моралі. А отже, перспектива українського суспільства може бути пов'язана насамперед з підготовкою «критичної маси» сучасних професіоналів у різних сферах громадського життя і, насамперед, у сфері керування економікою і політичною системою, культурою.

Якістю засади цивілізаційної ідентифікації українства є також і «філософія серця» П. Юркевича, - зазначає М. Степико, - яка, як і східні вірування та вчення, підносила духовну сутність людини [272, С. 136]. «У широкому розумінні український кордоцентризм є історичним типом філософствування, порівняно з іншими історичними типами – античним космоцентризмом, юдейсько-християнсько-ісламським теоцентризмом, ренесансним антропоцентризмом, новоевропейським натуроцентризмом, просвітницьким логоцентризмом, постмодерним семіоцентризмом», - стверджує вчений [272, С. 136]. Цей тип філософствування характеризується як перетворення образу «серця» на поняття філософської рефлексії. Він продовжує біблійну і патристичну традицію, засновані на ототожненні істинної сутності людини – серця з духовною реальністю. При цьому наголошується на провідній ролі людського серця чи першості духовної реальності.

Відтак поза «філософією серця» дійсність для українства позбавлена сенсу, тому вона виявляє себе через кордоцентризм у різних спектрах життєдіяння – від різноманітних жанрів фольклору до вищих, інтелектуальних рівнів культури, зокрема літера-

тури, в якій образ «серця» здавна посідав центральне місце (Т. Шевченко, Ю. Федькович, І. Франко, В. Сосюра, І. Драч та ін.) Особливої актуалізації проблема «філософії серця» набула для української ідентичності на початку ХХ сторіччя, коли європейська «філософія життя» стимулювала її саморозгортання у новій якості. На перетині цих двох потоків постав український модернізм.

М. Степико вважає, що «український кордоцентризм як феномен є продуктом двох діаметрально протилежних типів мислення: художньо-образного, асоціативного та аналітичного, логіко-дискурсивного. І основні його концепти виявлені у символічній і понятійній формах, у вигляді міфу й теорії. Як філософія українського буття та мотивація формування цивілізаційної ідентичності українства український кордоцентризм не був потрібний ані за часів Російської імперії, ані тим паче за часів СРСР, коли мотивацією цивілізаційної діяльності його населення була утопічна мета – побудова комунізму» [272, С. 138]. Сьогодні «кордоцентризм» може виступити запобіжником «споживацькій філософії», стати стимулом для солідаризації української спільноти навколо духовних цінностей.

Важливим засобом консолідації українського суспільства, формуванням спільної ідентичності є вкорінення діалогічності суспільства, його інституцій та української культури в цілому. Що може стати стимулом органічної модернізації суспільства. Адже діалогічність і толерантність завжди були характерною рисою українців.

Зокрема, М. Грушевський доводив ідею про толерантність українців [61].

Однак сьогодні має прояви феномен монологічності української культури, яка, на думку М. Рябчука, зумовлена тривалим її колоніальним, пригнобленим станом і природним переважанням захисної реакції над усіма іншими. Діалог сприймається такою культурою як щось зовнішнє, а тому й переважають монологічні жанри – сповідь, інвектива, повчання [254, С. 105].

Сучасним прикладом такої монологічності є суспільна дискусія довкола статусу російської мови в державі. Монолог і про-

тивників, і прихильників підвищення такого статусу має одну й ту саму модальність у дусі знаменитих валуєвських циркулярів: «не було, немає і бути не може». А саме: одні прагнуть «...відновлення в повній мірі їх прав, в повній мірі, відібраних за останні роки», а інші стверджують: «Українська мова має нерушимий статус єдиної державної, і цей статус не підлягає ніякому перегляду» [256]. Як бачимо, до діалогу і компромісу ще далеко.

Адже проблема діалогічності культури та суспільного буття як і їх цивілізаційна визначеність має значний світовий науковий дискурс. Це передусім філософія гуманістичного прагматизму.

Виникнення ідеї неприйняття єдиної, неспростовної істини та опору жорсткій системі ієрархії пов'язана з розвитком американського суспільства. За умов співіснування і взаємовпливу різних культур, пошук оптимальних способів спільного життя стає нагальною практичною потребою. Уявлення прагматиків про розмаїття і плюралізм реальності, визначення методів пошуку й досягнення компромісу й у філософських дискусіях, й у практиці суспільних відносин значною мірою засновуються на філософських поглядах американських просвітницьких і політичних діячів, серед яких - Дж. Едвардс, С. Джонсон, Р. Емерсон, Б. Франклін, Г. Торо. Концепція неприйняття абсолютної, неспростовної істини та опір жорсткій системі ієрархії примирили різні соціокультурні та етнічні ідеології США.

Головний зміст гуманістичних постулатів класичного прагматизму в реаліях ХХІ сторіччя - в трансформації стереотипів світоглядних орієнтацій у пошуку позитивної національної ідентичності й побудови плюралістичної демократичної культури. Пряому ця культура розуміється не лише як засіб організації управління і влади, але і як спосіб життя.

Плюралістична відкритість, закладена у постулатах гуманістичного прагматизму, сприяє відродженню та поглибленню взаєморозуміння у суспільних і міжособистісних відносинах, заснованих на культурі дискурсу, діалогу, різних формах контакту і спілкування в умовах взаємотерпимості й посилення глобальних соціальних зв'язків. «Гуманістичний прагматизм, у якому пропонується метод об'єднання конфліктуючих позицій і досягнен-

ня злагодженого рішення, може стати платформою для побудови світогляду об'єднання та злагоди у контексті інтелектуального й суспільного життя демократичної України», - стверджує М. Степико [272, С. 143].

Суспільний діалог на засадах постулатів гуманістичного прагматизму може стати методом суспільної комунікації, коли різні сторони суспільства, групи інтересів, інститути громадянського суспільства і влада створюють спільний комунікаційний простір для віднаходження довіри та компромісу.

Суспільний діалог орієнтується на постійний багатомірний процес, у контексті якого формується та відтворюється атмосфера довіри, а взаємоприйняття є підґрунтям для досягнення суспільних компромісів. Стратегія процесу суспільного діалогу базується на принципі мінімізації суспільних протиріч через налагодження постійної та системної комунікації у суспільстві між різними групами інтересів, суспільними верствами. Метою такого діалогу є досягнення взаємного розуміння та підвищення рівня довіри до «іншого».

Роль держави у цих процесах - підтримка впровадження політики міжкультурного діалогу, який заснований на демократичних засадах, як ефективного елемента соціокультурного й етнокультурного розвитку суспільства, що буде сприяти підвищенню у суспільстві рівня міжкультурної, міжрелігійної та міжетнічної толерантності.

Тому серед найважливіших завдань суспільних перетворень в Україні варто зазначити не тільки створення нових інституцій, а й подолання авторитарних традицій взаємодії влади і суспільства, пов'язаних із використанням популізму, політичної демагогії у прийнятті та здійсненні політичних рішень. Необхідно долати відірваність влади від потреб громадян, сприяти можливості громади впливати на владні рішення, уникати формального впровадження демократичних засад на всіх рівнях, які дестабілізують суспільство внаслідок загострення боротьби за владу. Саме збереження, а почати й посилення авторитарних традицій створює значні перешкоди у здійсненні модернізації.

Відповідно, успіх модернізаційного переформатування нації пов'язаний із тими рішеннями, які ухвалюватимуться правлячою політичною елітою, і зміст цих рішень значною мірою має визначатися не тільки політичними поглядами, особистими амбіціями, симпатіями (антипатіями) політиків, але й ціннісними орієнтаціями громадян, державницькими позиціями еліти, її знанням закономірностей розвитку суспільства, професіоналізмом. В іншому випадку зміни у дезорганізованому суспільстві, схильному до аномії, заважатимуть консолідації усіх його компонентів у єдине ціле, певну соціальну композицію та створюватимуть сприятливі умови для педалювання потреби у сильному лідері та сильній владі.

Національна консолідація може мати для формування спільної ідентичності й деструктивний характер навіть за умов існування демократичних політичних режимів. Це зазначає, зокрема, Д. Лангевіше: «Те, що спалахи демократії можуть нести з собою і спалахи націоналістичного насилля, підтверджують приклади європейських революцій 1848 р. Так само, як приклади націоналістичних «нових порядків», після Першої світової війни чи розпаду Радянської імперії» [130, С. 41]. Тобто, крім конструктивної консолідації суспільства, яка є засадничою підвалиною формування загальноукраїнської ідентичності, може бути, як вже зазначалося і деструктивно-радикальна консолідація, яка сегментує ідентичність, розколює націю. Такі ситуативні консолідаційні стани деякі політики завжди встигають використовувати для реалізації своїх тактичних або стратегічних завдань. Тут консолідація розглядається і використовується як суто політична технологія, тобто інструмент для маніпулювання ситуацією, настроями населення особливо під час виборчих кампаній.

У цьому контексті повернемося до вже згаданої нами роботи українських вчених «Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму». Вчені наголошують на тому, що важливо не тільки навколо чого консолідуємося, але, яким чином це відбувається. Фактично, суспільство може мати різні погляди на важливі цінності, але не бути глибинно дезінтегрованим, оскільки діють практики толерантності та в суспільстві існує високий

ступінь довіри серед різних соціальних та етнічних груп. Досліджуючи ступінь інтегрованості українського суспільства, автори роботи у якості найбільш очевидних індикаторів обрали традиційні показники інтегрованості – соціальну солідарність, довіру, толерантність та відповідальність. Вони були свого часу теоретично пов'язані в єдину систему Т. Парсонсом через категорію стабільності. На його думку, «жодне суспільство не може підтримувати стабільність перед обличчям різних потреб і напруг доти, поки інтереси різних громадян не пов'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і зобов'язаннями» [182, С. 36]. Автори дослідження виходили з того, що зазначені характеристики діють і за умов нестабільності, яка може виступати «лакмусом» інтеграції, вказуючи, наскільки вона органічна, або механічна, штучна. Ситуації нестабільності можуть відкривати такі ресурси інтеграції, які в стабільних умовах ніяк не виявлялися. Водночас у ситуаціях неупорядкованості ефект узгодженості втрачається і почасти названі чинники взаємно блокують один одного, оскільки під сумнів поставлений сам принцип інтеграції суспільства на основі пошуку спільної об'єднуючої ідеї (або міфу), бо вона не може спрацювати в умовах інтегрованості локальних порядків на тлі слабкої конвенційності. Концептуально авторський колектив виходив з того, що в українських умовах сконструювати суспільство, ґрунтоване на механічній солідарності навряд чи можливо, а отже, головним завданням дослідження визначалося з'ясування підвалини для відтворення органічної солідарності.

Досвід кооперативних практик дає змогу їхнім носіям інтегруватися як в локальні спільноти, так і в цілому в суспільство. В умовах суспільної кризи кооперативні практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів, оскільки схильність до установок солідарності, відповідальності, толерантності та довіри дають переваги суб'єктам кооперативних практик для самоактуалізації в соціальному житті.

Якщо солідарність інтегрує локальні спільноти, відіграючи водночас роль дезінтегратора на загально суспільному рівні, то

толерантність, навпаки, інтегрує «велике суспільство» в цілому, але може мати наслідком дезінтеграцію локальних спільнот, розмивання їхнього відчуття «ми», атомізацію суспільства.

Які ж «солідаритети» були у пріоритеті у населення України протягом останніх років? Дослідження громадської думки Інститутом соціології НАН України в 2013р. і 2015 рр. продемонструвало наступні результати, викладені нижче.

Аналіз даних за 2013 р. показує, що за ступенем значущості практики солідаризації респондентів можна розділити на чотири категорії. «До першої категорії за важливістю належать об'єднання, що виникають у сфері взаємодії в найближчому мікросередовищі – серед родичів і друзів – цю позицію відзначили 53,5% учасників опитування. Така ситуація цілком природна; навпаки, здивування викликає те, що до найважливіших цей тип зв'язків віднесли лише трохи більше половини опитаних» [268, С. 105].

До другої категорії належать соціально-рольові номінації, що мають приблизно однаковий рівень значущості – 30–35%. Це «громадяни України» (35,9%) «однолітки, люди одного покоління» (32,1%) «жителі одного міста, села» (30,6%), в яких задаються статусні координати акторів у великомасштабній системі суспільних параметрів: щодо суспільно-політичної, соціально-часової і соціально-просторової самолокалізації.

Третя категорія найчисленніша, у неї входять солідаритети, які отримали від 17 до 11 відсотків виборів респондентів, а саме: «люди, з якими мене об'єднують спільні інтереси» (16,7%), «люди однієї віри» (16,1%), «люди однієї національності» (15,9%), «люди схожого достатку» (15,2%), «люди, з якими я разом працюю (учусь)» (14,9%), «люди однієї професії» (14,2%), «жителі одного регіону» (14,2%), «люди із спільною історичною долею» (11,9%). Ця категорія об'єднує досить широке коло різних сфер взаємодії, статуси в яких приблизно однаково важливі для респондентів [268, С. 105].

Вчені вважають закономірним доволі значимі показники за окресленими солідаритетами: «з одного боку, ідеологічний міф про «єдину спільність – радянський народ» втратив значну час-

тину своєї сили, з іншого, велика частина населення відчуває ностальгію за простими уніфікованими істинами епохи тоталітаризму» [268, С. 105].

«Нарешті, до четвертої категорії – малозначущих – потрапили види солідаризації, пов'язані з рівнем освіти (6,1%) і політичними поглядами (6%). Стосовно причин такого становища в першому випадку треба брати до уваги те, що цінність і престиж вищої освіти (і освіти взагалі) знизився, поступаючись місцем показникам майнових станів; розширилися одночасно й можливості його отримання, позбавлення ореолу елітарності. Що стосується політики, то байдужість населення до соціально-рольових практик у цій сфері є прямим наслідком розчарування в ній.

У контексті нашого дослідження вельми важливим є акцентування уваги на тому факті, що солідаризація населення України за такою соціально-рольовою номінацією як «громадяни України» має високу пріоритетність. Це є позитивним аспектом у контексті ідентифікаційних практик. Більше того, соціологи свідчать, що найбільш серйозний зсув у 2015 році стався щодо саме цієї суспільно-політичної самоідентифікації – значущість позиції «громадянин України» зросла у півтора рази – з 35,9% в 2013 р. до 52,3%» [268, С. 105].

Стосовно такого «індикатора» ідентифікаційних та інтеграційних процесів в Україні як толерантність, варто зазначити наступне: соціологи свідчать, що безсумнівно позитивним є те, що для переважної більшості наших співгромадян відмінності у політичних поглядах та оцінках, принаймні щодо близьких людей, не ставали причиною для розриву стосунків. «Адже при тому, що переважна більшість опитаних (близько 81%) стикалися з ситуаціями необхідності визначати свою позицію щодо близьких, які мають принципово протилежні оцінки недавньої та поточної політичної ситуації, переважна більшість цих людей (майже 80%) або продовжували спілкування як і раніше, будучи готовими вислуховувати думку інших, навіть якщо вона їм не подобається, або, принаймні, продовжували звичне спілкування, уникаючи розмов щодо тих тем, які можуть стати джерелом конфлі-

кту. І лише 7% опитаних відмітили, що внаслідок наявних розбіжностей уявлень та оцінок вони припинили спілкування з раніше близькими людьми. Ще близько 14% опитаних зменшили обсяги та інтенсивність спілкування» [268, С. 201].

Також важливо зазначити, що уявлення про право ЗМІ на представлення різних точок зору виявилось доволі широко поширеним серед нашого населення; а саме, більше 70% опитаних погодились з таким правом [268, С. 204]. Відмітимо, що перевага підтримки максимальної свободи слова знаходиться приблизно на одному рівні в усіх основних соціально-демографічних групах населення (немає відмінностей ані між представниками різної статі, ані між представниками різних вікових груп, ані між жителями міст та сіл, ані між представниками груп з різним рівнем освіти) [268, С. 205].

Отже, усі проаналізовані дані свідчать, що такий потенційно значимий для громадянського миру, стабільності та інтегрованості показник, як толерантність у політичній сфері, знаходиться в нашому суспільстві на достатньо високому рівні. Причому такі високі показники фіксуються після років збройного конфлікту, в умовах потужного інформаційного протиборства. Це, очевидно, говорить про те, що толерантність є іманентно і органічно притаманою рисою українського соціуму.

Але уразливим є той момент, що якщо всередині українського соціуму толерантність є переважаючою, то по відношенню до інших груп, зокрема, мігрантів, ця категорія не є такою однозначною. «Якщо майже 70% опитаних були згодні на приїзд великої або чималої кількості мігрантів тієї ж раси чи національності, то ситуація щодо представників інших рас/національностей є кардинально іншою. Близько 18% опитаних висловилися за те, аби взагалі не допускати таких мігрантів у країну, ще близько 23% готові допустити лише невелику кількість таких мігрантів, близько 22% припускають приїзд чималої кількості, і лише близько 20% готові прийняти велику кількість таких мігрантів (близько 10% не змогли визначитися). Отже, близько 41% висловили однозначно чи переважно не толерантне ставлення до мігрантів-чужинців, а, ураховуючи невизначених нетолерантність проде-

монструвало більше половини населення» [268, С. 211]. Це свідчить про той факт, що українське суспільство є доволі нетолерантним у контексті європейських критеріїв толерантності, але готове захищати себе від впливів «інших» по лінії «ми-вони» і його культура є доволі традиційною щодо практик «інтеграції в суспільство».

І, доволі показовим аргументом до означеного вище факту є результат соціологічних опитувань щодо до індикатора інтеграційних практик – «довіра». Соціологи свідчать: найбільш важливою характеристикою довіри як соціального капіталу виступає узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих – тобто довіра до людей, про яких немає конкретної інформації. Якщо довіряють тільки добре знайомим людям, то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій і, отже, підвищує трансакційні витрати.

На відміну від багатьох розвинених країн, де люди майже однаково готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі, в Україні в процесі реформ виникли великі перепади довіри такого типу. А от показники довіри «до ближнього кола» залишаються перманентно високими. Близько 90–95% респондентів, які беруть участь в опитуванні, з року в рік схильні найбільше довіряти своїй сім'ї та найближчим родичам. На запитання про ті спільноти, по відношенню до яких респондент міг би сказати «це – Ми», більшість опитаних у 2015 р. очікувано відповіла, що «Ми» – це насамперед родичі та друзі – близько 54% (відповідно у 2013 р. цей показник був такий самий). Почуття «Ми» й ідентифікація себе з відповідною спільнотою є певним підґрунтям довіри. «Ми – це громадяни України» – ця спільнота об'єднала в 2015 р. майже 52% респондентів, а в 2013 р. таких було тільки 36%, і цей тип громадянської ідентичності був єдиний, який продемонстрував таке різке зростання цінності приналежності до відповідної спільноти. Цікаво, що на запитання про рівень довіри співвітчизникам, думку про те, що вони варті довіри, розділили також 52% опитаних. Патріотичні почуття громадянина України як потужний об'єднавчий фактор відмітили 41% респон-

идентів у 2015 р., а в 2013 р. таких було тільки трохи більше 8%» [268, С. 243].

Разом з тим, процес формування будь-якої ідентичності займає роки. В українському суспільстві ще триває процес руйнування і розмивання старих ідентичностей і формування нових. За чверть століття відбулися в житті суспільства кардинальні зміни, пішли з життя старші покоління, увійшли в суспільне життя нові когорти. І, звичайно, число тих, хто себе ідентифікує по-старому, істотно скоротилося. Разом з тим, процес формування нових групових ідентичностей відбувається складно. Формування політичної нації зіштовхується з цілою низкою проблем, які гальмують її становлення. Ще більше цей процес загострився в умовах відкритого військового конфлікту на Донбасі.

Соціологи проаналізували, як уявляють свою відповідальність ті, хто ідентифікує себе як громадяни України, як мешканці населеного пункту, регіону і т.д., тобто різні категорії громадян, що ідентифікують себе з певним соціально-рольовим статусом. Вони зазначають, що можна було припустити, що найбільше респондентів, які заявлять про свою відповідальність за стан справ у країні буде серед тих опитаних, що ідентифікують себе як громадяни України. Насправді, найбільше відповідальних виявилось серед тих, хто вважає себе громадянином Європи. 50% з них заявили, що вони несуть повну або часткову відповідальність за стан справ у країні. На другому місці за цим показником стоять «громадяни світу» – 38%. Однак, обидві групи складають лише 100 респондентів, тобто тільки 5,5 % опитаних. А от серед «громадян», справді, виявилось найбільше (37%) респондентів, хто вважає, що він несе повну і часткову відповідальність за стан справ у країні. Взяти на себе відповідальність готові по 25% представників груп «мешканці села, району, міста» та «мешканці регіону» [268, С. 174].

Однак, отримані дані викликають велику тривогу. Адже більшість «громадян України», а їх 57%, вважають, що вони не несуть ніякої відповідальності за стан справ у країні [268, С. 174]. Таким чином, громадянська самоідентифікація членів

українського соціуму не підкріплюється соціальною відповідальністю.

З отриманих даних можна зробити висновок про позитивну громадянську ідентифікацію населення України, але, разом з тим про пасивну, «утриманську» позицію щодо її формування. Адже це свідчить про недосформованості такої інституції як «громадянське суспільство». А ми неодноразово зазначали про його безсумнівну важливість у світлі формування консолідаційної моделі національної ідентичності.

Втім, у цьому контексті, варто зазначити, що патерналістська або егоїстична стратегія поведінки українців вже не виправдовує себе і не убезпечує від різного роду загроз. З іншого боку, швидкоплинні контакти, які диктуються темпом життя й новітніми комунікаціями, зумовили зростаючу індивідуалізацію особистості. Ця індивідуалізація звузила потребу в колективних діях. Усе це разом ставить під питання процес інтеграції суспільства, оскільки послаблення державного контролю та звуження міжособистісних взаємодій обмежує механізми соціальної згуртованості [268].

А емпіричні дослідження підтверджують, що усталеним чинником соціальної кооперації залишається досвід політичної участі громадян країни у знакових політичних подіях, який сприяє оволодінню навичок соціальної взаємодії в організаційній роботі в інших сферах життєдіяльності суспільства.

Зокрема, незважаючи на драматичні наслідки подій 2013–2014 років та подій на Сході країни, політичні і соціально-психологічні «вигоди» поведінкової суб'єктності активної частини суспільства перевершили «витрати». Протестний досвід сприяв усвідомленню власної відповідальності не лише за політичну ситуацію в країні, але й в інших сферах життєдіяльності. Це усвідомлення базується на раціональній доцільності поєднання власних зусиль із зусиллями інших людей.

Однак, попри зростання кількості зареєстрованих громадських організацій, число об'єднань, що реально функціонують, залишається приблизно на одному рівні. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політич-

них організацій чи рухів», який зазвичай використовується у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України [289, С. 20].

Загалом кількість людей, які об'єднувалися з іншими людьми заради вирішення соціальних/власних проблем, сягнула 41,8%. Частка людей, які самостійно вирішували свої проблеми склала 22,1%. Трохи більше третини (36,0%) населення заявили, що жодної із запропонованих в опитуванні ситуацій у них не виникало. Якщо взяти до уваги зміст практик співпраці, то найбільша кількість людей була залучена в колективне вирішення нагальних побутових потреб – спільний благоустрій місць сумісного проживання (21,1%) та спільну організацію культурного дозвілля, поліпшення умов навчання (виховання) своїх дітей (9,9%). У зв'язку із подіями на Сході країни та революційними змінами у суспільно-політичному житті, практики соціальної кооперації набули місця у волонтерській роботі, підтримці переселенців, лікуванні, забезпеченні воїнів АТО (8,1%) та захисті громадянських прав та свобод (6,5%). У решті випадків кількість залучених до спільних дій не перевищувала 5% [268].

Отже, активна громадянська позиція, яка сформувалася завдяки набутому досвіду у подіях 2013–2014 років у поєднанні з готовністю солідаризуватися з учасниками можливих масових протестних дій, відчуття відповідальності за стан справ у своєму місці проживання, стала чинником колективної співпраці.

4.1.2. Перейдемо до характеристики консолідаційних механізмів національної ідентичності в сучасній Україні. Продемонструємо це на рівні формуванні взаємодії держави з етнічними спільнотами, а також всередині самих етнічних спільнот, як важливих складових громадянського суспільства та української нації. У цьому контексті, варто зазначити, що особливості національної ідентифікаційної структури України розкривалися довгий час через функціональне співвідношення української нації та чисельних етнічних груп (національних меншин) у політичному просторі, коли попри чисельні інтерпретації цих відносин прос-

тір національних меншин позиціонувався як доволі гомогенний, у якому та чи інша меншина претендувала лише на задоволення характерних для неї інтересів та потреб. Проте, події на Сході України, окрім того, що продемонстрували можливість належності представників однієї нації/ етнічної групи до двох конфліктуючих сторін, актуалізували питання про те, яким чином внутрішня структура простору національних меншин України впливає на можливість формування й використання механізмів громадянської консолідації української нації.

Там, де декілька етносів існують в державі поряд з одним смислоутворюючим, відносно якого вони можуть відчувати обмеження в правах і де є недостатні стимули для їх залученості у колективну національну ідентичність, підпорядковані етноси, як правило, починають шукати власної національної автономії. Вони інколи, навіть, прагнуть мати власну державу і бути в ній у більшості, або намагаються приєднати території свого компактного проживання до національної держави, з якою мають традиційний етнічний зв'язок.

Або, як мінімум, бажають здобути власне місце у громадянському суспільстві, свободу національної колективності.

Дійсно, числені диференціації у суспільстві можуть відбуватися на ґрунті етнічності і це нормально, бо кожний етнос є унікальним з точки зору власної культури та ідентичності. «Але будь-які преференції й пільги за ознакою етнічності мають розглядатися лише як тимчасові компенсаторні механізми, спрямовані на остаточне подолання наслідків етнічної селекції й репресивної політики минулих режимів. Заходи, спрямовані на підтримку української культури й мови, можуть бути ефективними лише за умови впровадження інноваційних освітніх, інформаційних та інших програм піднесення загального рівня культури в соціумі. Саме в системних заходах у напрямі структурної інновації та самоорганізації культури вбачається ефективний шлях до подолання роздвоєності суспільної свідомості, уникнення будь-яких проявів дискримінації за етнічною ознакою, до утвердження європейських стандартів толерантності, забезпечення

умов для плідного міжкультурного діалогу», - зазначає Л. Нагорна [172, С. 237].

Теоретичне осмислення емпіричного матеріалу з проблем існування етнічних груп, які знаходяться у стані нормальної міжетнічної взаємодії та в обстановці різного роду напруг і конфліктів, дозволила вченим виділити сім типів етнічної ідентичності:

1. Нормальна ідентичність, при якій свій етнос сприймається позитивно, має місце позитивне ставлення до його культури, історії, існують природний патріотизм, який не переходить у фаворитизм, толерантні установки на спілкування з іншими етносами, розуміння їх місця в історії. Цей тип ідентичності можна визначити як «позитивну етнічну ідентичність». При нормальній ідентичності люди відчують потребу в спілкуванні з етнічною групою, а рівень консолідованості особистості та етнічної групи залежить від типу особистості і від конкретної ситуації. Відхилення від норми можуть йти, як у напрямку наростання етнічних залежностей, так і в напрямку їх угасання чи навіть заперечення.

2. Етноцентрична ідентичність. Звідси формується поняття етноцентризму. Етноцентризм – це специфічний феномен повсякденної етнічної свідомості, який виникає в процесі взаємодії етнічних груп і характеризується надпозитивним ставленням до власного етносу й емоційно негативним ставленням до інших етносів, почуттям переваги свого етносу над іншими.

3. Етнодомінуюча ідентичність фіксує такий стан самосвідомості людини, при якому не тільки етнічна ідентичність стає основною серед інших видів ідентичностей (громадянська, соціальна, професійна і ін.), але і досягнення цілей, інтересів етносу (можливо і протиправних) починає сприйматися як безумовно і виключно домінуюча цінність (ми всі клітини тільки одного великого організму на ім'я «нація», хто не з нами, той проти нас). Така ідентичність, як правило, супроводжується вимогами щодо визнання прав етносу вищими за права людини. Теза про «переваги» свого етносу обґрунтовується ірраціонально – особливою історичною місією, дискримінаційними установками щодо інших етнічних груп, визнанням правомірності етнічних обме-

жень, усвідомленим прагненням не «змішуватися» з іншими етносами (ексклюзивізм). Даний тип ідентичності близький до побутового уявлення про націоналізм.

4. Етнічний фанатизм. Даний тип являє собою крайню форму агресивної ідентичності. При такій ідентичності спостерігається абсолютне домінування етнічних інтересів і цілей, що супроводжується готовністю на будь-які жертви й дії, аж до тероризму.

5. Етнічна індиферентність характеризується байдужістю людей до проблем етносу і міжетнічних відносин, цінностей свого й інших етносів. За умови такого типу етнічної ідентифікації люди вільні від норм і традицій етносу. На їх життєві вчинки, поведінку в будь-яких сферах суспільного життя ніяким чином не впливають ні їх власна етнічна приналежність, ні етнічність інших осіб.

6. Етнонігілізм у формі космополітизму, представляє собою заперечення етнічності, етнічних, етнокультурних цінностей; декларування свободи від усього, пов'язаного з етнічним феноменом; демонстрацію себе як «людини світу». Одним з видів декларованої зовні етнічної індиферентності чи навіть нігілізму є етнонеповноцінна ідентичність. Як правило, вона виникає у зв'язку з усвідомленням низького статусу своєї етнічної групи, визнанням її нерівноцінності порівняно з іншими. Звідси – уникнення демонстрації своєї етнічної належності, а іноді і повне заперечення всякої етнічності.

7. Амбівалентна, невиражена, а іноді «здвоєна» ідентичність. Цей тип етнічної ідентичності досить розповсюджений в етнічно змішаному середовищі. Наприклад, діти зі змішаних родин, особливо ті, де виховання здійснюється на засадах поваги етнічності і батька й матері в рівній мірі [264, С. 71].

Зазначені типи етнічної ідентичності необхідно враховувати як орієнтири в «націотворчому» процесі. При цьому, необхідно пам'ятати, що, певною мірою, це наукові абстракції, хоча і засновані на вивченні значного емпіричного матеріалу. Реальний зміст етнічної ідентичності того чи іншого населення може ви-

значатися не якимсь одним із названих типів, а відразу декількома.

Варто зазначити, що при розробці методології й технології управління ідентифікаційними процесами важливо всіляко уникати спрощених підходів, базованих на природному бажанні «усім подобатися». У поляризованому суспільстві спроби зайняти позицію «над» протиборчими сторонами не принесуть відчутних успіхів; навпаки, таке намагання на практиці призводить до численних потраплянь екстремістським політичним колам.

Тому основою консолідації суспільства є розуміння української політичної нації як відкритої поліетнічної спільноти. Ось як визначає українську політичну націю В. Липинський: «Українським єсть і повинно бути все, що осіло (а не кочує!) на нашій землі, і що тим самим стало частиною України, без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну генеалогію» [124].

На нашу думку, самі етноси (а не тільки держава щодо них) повинні визначати або, у крайньому разі, суттєво впливати на «конфігурацію» взаємодії між власним етносом та нацією, визначаючи обличчя останньої, але, безумовно, у правовій системі координат. Бо, інколи, держава або конкретні її представники, узурпують право етносів на бачення власної долі в межах єдиної нації, породжуючи напругу між етнічною та національною ідентичністю.

Разом з тим, процеси консолідації можуть супроводжуватися процесами деконсолідації, оскільки взаємодія між різними етносами, які населяють Україну, що будується за принципом переваги виключно їх автономних інтересів, не сприяє консолідації суспільства на загальнонаціональних засадах. Втім, український дослідник О. Картунов наголошує, що процеси постійної консолідації та деконсолідації нації є об'єктивними для сучасних націй: «...процеси національної консолідації (згуртування) та національного розмежування завжди супроводжували і супроводжують розвиток сучасних націй. Ці процеси мають універсальний характер, зокрема, вони відбувалися й відбуваються в усі

часи, серед усіх народів, проте зазначені процеси хоча є і суперечливими, але взаємопов'язані та взаємозалежні» [100, С. 87].

Вчений зазначає: «національне розмежування та національне згуртування – це парні категорії. Вони становлять єдиний нерозривний процес: один процес просто не може відбуватися без іншого. Також варто наголосити, що ці процеси найвразливіші й найчутливіші на впливи і внутрішніх, і зовнішніх політичних сил» [100, С. 87].

Ще раз повторимо, що основою громадянської консолідації української нації повинно бути розуміння громадянином того, що «українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і за якими виховують своїх дітей» [312]. Хоча результати опитування, яке проводилося соціологічною службою Центру Розумкова свідчать про те, що таке розуміння української нації у її громадянському вимірі й домінує в Україні (43,1 %), проте 34,00 % населення України основою громадянського виміру української нації вважають етнічне походження людини, зокрема 19,8 % дотримуються думки, що до української нації треба відносити громадян України, «які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків); 14,2 % вважають, що «це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання та громадянства» [312]. Ще 15,1 % вважають, що до української нації належать «громадяни України (незалежно від етнічної належності), які спілкуються українською мовою, дотримуються українських національних традицій, виховують за ними своїх дітей» [312]. Проте, коли громадянська ідентичність не прив'язується до етнічного контексту, то, окрім Донбасу, вона домінує над етнічною ідентичністю у всіх регіонах України [92].

Наголосимо, що на Донбасі ідентифікують себе як громадяни України 34 % населення, як мешканці свого села/міста – 19 %, як мешканці свого регіону – 27 % та як громадянини колишнього СРСР – 14 % [92].

Таки чином, дані вказують, що сьогодні найвищі показники кризи громадянської ідентичності фіксуються на території Донбасу. Зважаючи на те, що етнічна складова громадянської консолідації є значимим маркером для переважної частини населення України, пропонуємо визначити та обґрунтувати потенційні ризики деконсолідації в структурі національної ідентичності в Україні. Офіційні результати всеукраїнського перепису населення України (2001) [199], переконують, що об'єктом прискіпливої дослідницької уваги мають стати громади таких областей як: Донецька, Луганська, Чернівецька, Закарпатська та Одеська. Зазначений вибір зумовлений існуванням на території перших чотирьох областей окремих населених пунктів та районів як адміністративних одиниць, населення яких за етнічною та мовною ознаками більше ніж на 50 % складається з представників національних меншин – росіян (Донецька та Луганська області), румунів (Чернівецька область), угорців (Закарпатська область). Одеська область була долучена до сукупності об'єктів дослідження, оскільки сьогодні її етнічний склад використовується РФ в геостратегічних інтересах.

Важливим аспектом архітектури національної ідентифікаційної структури громадян України є співвідношення етнонаціонального складу та мовних характеристик Донецької, Луганської, Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей.

Дані, зібрані за результатами Всеукраїнського перепису населення, дозволяють зробити такі висновки. По-перше, у перерахованих областях зафіксована кількісна перевага українців над представниками інших національностей. Найменша кількість етнічних українців проживає в Донецькій області (56,9 %), найбільша – в Закарпатській (80,5 %), що перевищує середній показник по Україні.

По-друге, в Донецькій та Луганській областях проживають найбільш чисельні етнічні меншини росіян – відповідно, 38,2 % та 39,0 %; у Чернівецькій області найбільш чисельними меншинами є румунська (12,5 %) та молдовська (7,3 %); втім, в Одеській області – російська (20,7 %), болгарська (6,1 %) та молдовська (5,0 %); а у Закарпатській області – угорська (12,1 %) [199].

Зауважимо, що румунська, молдовська та угорська меншини в інших регіонах України чисельно не перевищують 0,2 %, у той же час найменша російська меншина, що проживає на території Тернопільської області, кількісно становить 1,2 % населення області [199].

По-третє, порівнюючи мовну та етнічну самоідентифікації, офіційно задекларовані під час Всеукраїнського перепису населення України, було встановлено, що серед представників румунської, молдовської, болгарської етнічних меншин кількість тих, що визнають мову меншини як рідну, є меншою; кількість тих, хто визнають угорську та російську мови як рідні є більшою за кількість тих, хто ідентифікує себе з цими етнічними меншинами, що складає, відповідно, 0,55 % в Закарпатській області, 36,72 % в Донецькій та 29,84% – в Луганській [199; 189].

Найбільшу частку серед тих, хто не належить до етнічних росіян, а визнають російську мову рідною, в Донецькій та Луганській областях становлять етнічні українці – відповідно, 32,8 % та 27,99 % [173; 190]. В Одеській області цей показник складає 16,52 % [199; 189].

Для вироблення ефективних механізмів консолідації української нації не менш важливим аспектом архітектури національної ідентифікаційної структури громадян України є визначення місця етнічних меншин в структурі адміністративного поділу Донецької, Луганської, Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей. У Донецькій області найбільша частка тих, хто вважає російську мову рідною, проживає у м. Донецьку (87,83 %), проте, середній показник по області становить 60,28 % та коливається від 9,98 % в Олександрівському районі до 81,87 % в Старобешівському [173]. Причому, в 12 районах Донецької області, зокрема, Олександрівському, Артемівському, Великоновосілківському, Волноваському, Володарському, Добропільському, Костянтинівському, Красноармійському, Краснолиманському, Мар'їнському, Слов'янському та Шахтарському кількість громадян, які визнають російську мову рідною, не перевищує 50 % [188]. Отже, етнічний та мовний склад Донецької області в адміністративно-територіальному контексті дозволяє дійти ви-

сновку, що російська меншина дифузно та розпорошено представлена на території області, разом з тим спостерігається її висока концентрація в обласному (політичному) центрі регіону. У Луганській області також фіксується високий показник громадян, які визнають російську мову рідною саме в обласному центрі – м. Луганськ (84,75 %) [188]. Проте, соціологічні данні свідчать, що існують три принципові характеристики мовного складу Луганської області, які відрізняють її від Донецької. По-перше, в Луганській області є населенні пункти, у яких 100 % населення вважає російську мову рідною – смт. Гірне, с. Суровцівка Кремінського району, с. Маяк Слов'яно-сербського району та с. Полушкине Троїцького району [188]. По-друге, в 11 районах області є населенні пункти з діаметрально протилежними етнічними та мовними ознаками. Зокрема, у Біловодському районі (середній показник визнання російської мови рідною – 15,56 %), в с. Брусівка тільки 2,93 % населення вважають рідною мовою російську, втім в с. Ноздрівка – 47,83 %; у Білокуракинському районі (середній показник визнання російської мови рідною – 8,37 %), в с. Петрівка 61,48 % визнають російську мову рідною, а в с. Олександропіль тільки 1,08 %; у Слов'яно-сербському районі середній показник визнання російської мови рідною становить 60,40 % поряд з с. Маяк, для якого характерним є те, що 100 % населення визнають російську мову рідною, існує громада с. Земляне, у якому тільки 6,25 % визнають російську мову рідною [188]. По-третє, в Луганській області є райони, в яких статистичний показник визнання російської мови рідною є характерним для всіх адміністративних одиниць району – Лутугинський (49,82 %), Марківський (5,80 %) та Міловський (24,12 %) [188].

Наведені показники мовної самоідентифікації населення Донбасу вказують на те, що на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць регіону чітко фіксується суперечність між визнанням української мови як рідної та низьким рівнем української громадянської самоідентифікації (34 % населення ідентифікують себе як громадян України [92]).

Дослідники зазначають, що визнання російської мови як рідної в Одеській області домінує в Одесі (64,75 %), в той час як на території області найвищий показник зафіксовано в Ананіївському районі (53,71 %), а середній по області (без Одеси та міст обласного значення) становить 17,88 % [188]. Болгарська меншина проживає переважно в Арцизькому (33,98 %), Болградському (57,55 %), Ізмаїльському (24,88 %) та Тарутинському (31,67 %) районах і тільки в одному з них становить більше половини населення [188].

Характеризуючи румунську етнічну меншину в структурі адміністративного поділу Чернівецької області, відмітимо, що, на відміну від Донецької та Луганської областей, частка румунів як найбільшої етнічної меншини в області, в м. Чернівці є мінімальною та становить 3,26 % від загальної кількості обласного центру [188]. Румунська меншина сконцентрована у чотирьох районах області. Це, по-перше, Герцаївський район - частка румунів та тих, що визнають румунську мову рідною, становить тут 92,22 %, причому в адміністративному центрі району – м. Герца чисельно румун менше, ніж в цілому по району – 68,98 % [188]. Специфікою району є те, що він єдиний на території Чернівецької області, який не межує з сільськими адміністративними одиницями, що мають інший етнічний склад (на заході район дотичний до Глибоцького району; на півночі і північному сході вздовж р. Прут з Новоселицького району та м. Чернівці; на півдні – межує з Румунією) [73]. По-друге, у Глибоцькому районі частка румунів становить 40,10 %, однак у шести сільських радах етнічні румуни становлять понад 90 % населення (Багринівська, Волоківська, Йорданештська, Карапчівська, Купська, Синьовецька) [188]. Специфічним є етнічний склад у межах Опришенської сільради, в якій проживає 8,63 % румунів, проте в с. Опришени – 94,93 %, а в с. Слобідка – 6,26 %. По-третє, у Новоселицькому районі проживає 9,3 % румунів, зокрема, в Боянівській (60,97 %) та Магальській (40,57 %) сільрадах; 54,70 % мешканців Новоселицького району позиціонують себе як молдавани [188]. Зауважимо, що специфікою Новоселицького району є поєднання моноетнічних українських та моноетнічних

молдовських сіл. По-четверте, соціологічні данні свідчать, що у Сторожинецькому районі проживає 35,40 % румун, які компактно дислокуються у смт. Красноільськ та 6 сільрадах (Верхньопетрівецька, Їжівська, Чудейська, Нижньопетрівецька, Ропчанська, Черешська), в яких кількісно румунська етнічна група становить від 71,25 % до 97,59 % [188].

Порівнюючи співвідношення громадянської та етнічної ідентичностей в Герцаївському, Глибоцькому, Новоселицькому та Сторожинецькому районах, зауважимо, що найбільш небезпечними для збереження та захисту державної цілісності України є суперечності між окресленими видами ідентичностей в Герцаївському районі, оскільки його населення не комунікує на рівні сільських громад з українськими за етнічним складом громадами. Така ситуація «консервує» етнічну структуру населення району та орієнтує на розвиток усього комплексу соціально-економічних (насамперед, торговельні контакти), побутових (шлюби), культурних зв'язків (фестивалі, навчання, інформаційний простір) переважно із громадами Румунії.

Окрім проблеми співвідношення громадянської та етнічної ідентичностей для України характерна проблема внутрішньоетнічної консолідації та утворення місцевих солідаритетів. Зокрема, вона актуальна для гуцулів, лемків, бойків, русинів та інших субетнічних груп з перспективою оптимального використання державної мови та місцевих діалектів, «вписування» їх культурно-побутових особливостей у загальний контекст української національної культури. Відчутної гостроти ці проблеми набули, особливо, за часів проголошення політизованим крилом русинського руху «держави» Підкарпатська Русь. Відмежування Закарпаття від східних слов'ян стався доволі давно, ще у ранньому середньовіччі. Тут був створений певний подвійний феномен. З одного боку, зв'язки з великою Україною були розірвані, з іншого – гори стали кордоном угорської асиміляції. Відтак за дев'ять сторіч окремішнього життя у мешканців цього краю сформувалися власна культура, самосвідомість, традиції. Отже, особливістю етнонаціональної палітри Закарпаття є самоідентифікація частини населення області як русинів, що компактно прожива-

ють у с. Ганковиця Свалявського району (90,54 %), с. Неліпино (22,34 %), с. Сасівка (21,81 %), с. Плоске (6,76 %) та с. Черник (1,95 %) [188].

Разом з тим, тут можна говорити про етнічний парадокс - міжетнічні відносини в Закарпатті завжди виділялися своєю традиційною толерантністю, багато в чому зумовленою історичними умовами. Про це також свідчать соціологічні данні.

А саме: за даними перепису населення 1989 р., у Закарпатській області проживало 976,7 тис. (78,4 %) українців, 155,7 тис. (12,5 %) угорців, 49,5 тис. (4 %) росіян, 29,5 тис. (2,3 %) румун, 12,4 тис. (1,0 %) циган, 7,4 тис. (0,6 %) словаків, 3,5 тис. (0,3 %) німців, 2,4 тис. (0,2 %) євреїв – в цілому понад 70 національностей. За останнє століття населення Закарпаття почергово опинялося у складі п'яти різних державних утворень, зокрема, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Республіки А. Волошина – Карпатської України, Радянського Союзу, незалежної України. Геополітично Закарпаття розташоване не тільки на межі чотирьох кордонів (Угорщини, Словаччини, Польщі, Румунії), але й двох цивілізацій, зокрема, західної та слов'яно-православної і є своєрідним містком між Європою та Азією. Перебуваючи на перехресті культур, мов і цивілізацій, ця територія завжди було прикладом моделі взаємодії західної та східної субкультур у межах одного регіону. У зв'язку з цим етнічна історія регіону характеризується періодами, коли питома вага одних етнічних груп зростала, інших – зменшувалася, але історичного домінування одного з етносів тут ніколи не було.

Тут об'єктивно немає суттєвих суперечностей щодо культури, традицій і менталітету серед населення, яке традиційно проживає на цій території, хоча кожна етнічна група зберегла свої рельєфно виявлені культурні традиції. Однак, небезпека криється у тому, що самосвідомість кожної окремої групи людей цього регіону можливо «підняти» до рівня їхньої окремішності відносно наявного поліетнічного середовища. Інтернет, ЗМІ, телеманіпуляції, відповідна політика, заангажовані лідери, зовнішня підтримка – все це засоби, необхідні для успішної реалізації зазна-

ченого. Особливо важливе останнє, що має стати об'єктом присіпного аналізу уповноважених на те законом.

Етнічною меншиною, що проживає із високим ступенем концентрації в окремих населених пунктах на території Закарпатської області, є угорці. Вона потребує пильної уваги держави. За соціологічними даними найбільше угорців та тих, що визнають угорську мову рідною, проживає у Берегівському районі (80,23 %), де понад 90 % населення угорці становлять у Великобийчанській (90,82 %), Косонській (96,11 %), Попівській (98,11) та Четфалівській (97,35 %) сільрадах; також можна відмітити Виноградівський район (26,30 %) - у смт. Вилок (81,47 %), Великопаладській (97,06 %) та Вербовецькій (94,65 %), Неветленфолівській (90,28 %) та Сернянській (91,70 %) сільрадах; у Тячівському районі (2,67 %) угорці компактно проживають у самому м. Тячів (22,62 %) та Солотвино (24,30 %) [188].

Отже, в контексті вироблення ефективних механізмів громадянської ідентичності і формування української політичної нації найбільш важливою особливістю етнополітичної карти Донецької, Луганської, Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей є те, що на території всіх зазначених областей є етнічні меншини, які в межах окремих населених пунктів виразно домінують у складі населення; в межах адміністративних районів усіх областей (за винятком Герцаївського району Чернівецької області та Берегівського району Закарпатської області) співіснують українські за етнічним складом сільські громади та сільські громади етнічних меншин; етнічні меншини румунів (Чернівецька область), угорців (Закарпатської область), болгар та росіян (Одеська область) компактно проживають в окремих адміністративних районах відповідних областей, тоді як поселенська структура етнічних росіян у Донецькій та Луганській областях має дифузний та розпорошений характер, який підсилюється існуванням значної частки етнічних українців, що визнають російську мову рідною.

Постійна орієнтація на подолання та нейтралізацію суперечностей ідентичностей сприяє створенню механізмів формування громадянської ідентичності, що передбачають стимулювання

в середовищі етнонаціональних меншин постійного, неперервного зв'язку з українською нацією у макрополітичному вимірі. Специфічним у мобілізаційних механізмів громадянської консолідації в сучасній Україні є те, що вони можуть використовуватися як органами державної влади і місцевого самоврядування регіонального рівня, так і інститутами громадянського суспільства, до яких належать національно-культурні товариства національних меншин. Ефективність використання механізмів формування громадянської ідентичності прямо залежить від співвідношення ініціатив, що генеруються політичним та громадянським середовищем. За офіційними даними, зокрема, у структурі Чернівецької обласної державної адміністрації мобілізаційні механізми громадянської консолідації етнонаціональних меншин належать до сфери компетенції управління культури, в складі якого функціонує відділ з питань охорони культурної спадщини, національностей та релігії з однією посадою головного спеціаліста в справах національностей [202]. Зазначене свідчить про недостатнє розуміння владою, в тому числі місцевою, серйозності проблем інтеграції місцевих етнічних груп у національну культуру.

Ситуація, подібна до зазначеної вище, зафіксована також в Одеській ОДА, де у відділі національностей та релігій Управління культури і туризму, національностей та релігій передбачена 1 штатна одиниця для роботи з етнічними меншинами [88]. Натомість у відділі національностей та релігій Закарпатської ОДА передбачено 7 штатних одиниць [201], а у відділі національностей та релігій Управління культури, національностей та релігій Луганської військово-цивільної адміністрації працює 5 державних службовців, проте обов'язки у сфері етнонаціональних відносин не закріплені за жодним з них [36].

Таким чином, структурні підрозділи, на які покладено завдання управління етнонаціональними процесами на регіональному рівні включено до Управлінь культури. На рівні центральних органів виконавчої влади України Департамент у справах релігій та національностей також функціонує як структурний підрозділ Міністерства культури України та координується за-

ступником Міністра з питань європейської інтеграції [214], що, з одного боку, інтегрує проблему співвідношення етнонаціональної та громадянської ідентичностей у площину європейських традицій, з іншого, виводить за межі політичної проблеми як предмета внутрішньополітичного управління, надаючи їй переважно культурологічного характеру.

Варто відзначити, що на основі використання таких індикаторів, як громадянська ідентичність, індивідуальна соціальна мобільність, актуалізація етнічності в дослідженнях етнонаціонального простору Чернівецької області [74], українські вчені зробили висновок, що в останньому (на його прикладі і в інших окреслених регіонах), існують достатньо чітко окреслені фрагменти (групи):

Перша група – успішно інтегровані – характеризується стійкою українською громадянською ідентичністю, орієнтацією на індивідуальну соціальну мобільність без огляду на етнічну громаду та актуалізацією етнічності виключно в культурному просторі, тоді як політичний та соціально-економічний простір для цієї групи ототожнюється з українським простором у громадянському сенсі.

Друга група – інтегровані – характеризується тим, що в ній не заперечується українська громадянська ідентичність, її представники активно практикують етнокультурну ідентичність, вимагають від Української держави ставитися до них як до представників національних меншин - етнічність використовують як ресурс соціальної мобільності, є найбільш активними учасниками національно-культурних товариств.

Третя група – недостатньо інтегровані – характеризується недостатньою громадянською ідентичністю, коли етнічна ідентичність завжди превалює та є більш значимою, ніж громадянська; неактивним використанням етнічності як індивідуальної характеристики ані на рівні політичної практики, ані на рівні політичних переконань - мобільність переважно сприймають у рамках етнічної громади.

Четверта група – неінтегровані – характеризується тим, що громадянська ідентичність серед належних до неї не визначена;

сформованою реакцією на ситуативну/мобілізаційну актуалізацію етнічної ідентичності в усіх суспільних сферах; майже повним виключенням з українського комунікативного простору [215].

Структура простору етнонаціональних меншин України, проілюстрована вище, свідчить про наступне: регіональні програми, спрямовані на підтримку етнонаціональних меншин, мають бути зорієнтовані на різні цільові аудиторії, в яких по-різному співвідносять етнічну та громадянську ідентичність на рівні індивідуальної та групової свідомості. Механізми формування громадянської ідентичності потенційно повинні генеруватися в рамках громадянського простору, представленого сукупністю національно-культурних товариств. Зокрема, у 2014 р. на Закарпатті діяло 66 національно-культурних товариств з обласним статусом, у тому числі 13 – угорської, 18 – ромської, 4 – словацької, 5 – російської, 11 – русинської, 4 – румунської, 3 – єврейської, 2 – німецької та по одному польської, чеської, вірменської, білоруської, азербайджанської і грецької спільнот [97]; на Луганщині зареєстровано 39 національно-культурних товариств, з них – 24 мають обласний статус (4 – російські, 3 – польські, 2 – греків, і по 1 – німців, французів, дегестанців, білорусів, євреїв, вірмен, грузинів та ін.), 14 – міський, 1 – районний [187]; на Одещині зареєстровано 165 національно-культурних товариств, з яких 2 мають статус міжнародних, 5 – всеукраїнських, 1 – регіональний, 39 – обласних, 52 – міських, 66 – районних) [175]; у Чернівецькій області зареєстровано 69 національно-культурних товариств, серед яких кількісно домінують румунські товариства [203].

Незважаючи на велику кількість зареєстрованих національно-культурних товариств, через збереження орієнтації на власні традиції, мову, культуру вони не актуалізують громадянську ідентичність у своїх членів, що, з очевидністю, сприяє збільшенню дистанції між етнічною та громадянською ідентичностями та поглибленню суперечностей між ними. В реальному політичному процесі це унаочнюється обуренням в моноетнічних громадах етнонаціональних меншин, коли на урочистостях до

членів таких громад звертаються державною українською мовою, а не мовою меншини. Зазначений факт вказує на домінування етнічної ідентичності над громадянською, особливо в тих адміністративних одиницях, де національна меншина утворює абсолютну більшість. Є факти, коли етнонаціональна меншина, яка тільки в декількох сільських рад Сторожинецького району Чернівецької області є домінуючою більшістю, на районному рівні (де вона є статистичною меншістю), не вважає себе меншиною. У контексті зазначеної практики множинного громадянства серед населення Закарпатської, Чернівецької областей така позиція неодноразово наголошувалася. Подібна ситуація фіксується і на Донбасі, де росіяни як етнонаціональна меншина не ідентифікують себе як таку, меншою мірою це стосується Одеської області. Отже, виникає небезпека, що «відроджуючи» та артикулюючи свою громадянську ідентичність, представники національних меншин з подвійним громадянством шукатимуть її за межами громадянської української нації. Зважаючи на закритість архівів та недоступність матеріалів, у яких відображено діяльність цих інститутів громадянського суспільства (наприклад, у регіональних програмах підтримки національно-культурних товариств стверджується, що «переважно діяльність громадських організацій національних меншин здійснюється за рахунок спонсорської допомоги» [200], однак питання про те, хто є спонсором для громад залишається відкритим), не видається можливим вважати їх дієвим інструментом у структурі механізмів політики громадянської консолідації української нації.

Ще одним потенціальним інструментом у структурі механізмів формування громадянської ідентичності в контексті політики громадянської консолідації української нації є спеціалізовані консультативно-дорадчі структури при обласних державних адміністраціях, утворені під тією чи іншою назвою (наприклад, Рада з питань етнонаціональної політики при Донецькій обласній державній адміністрації, Луганська обласна робоча група з профілактики проявів ксенофобії та міжетнічних конфліктів серед молоді, Рада з питань етнонаціональної політики при Луганській обласній державній адміністрації, Рада представників націона-

льно-культурних товариств Одеської області при Управлінні культури і туризму Одеської обласної державної адміністрації, Регіональна рада з питань етнонаціональної політики при Чернівецькій обласній державній адміністрації); останні не виконують своїх функцій та завдань щодо громадянської консолідації.

Отже, варто відмітити, що в Україні на організаційному рівні сформовано систему інструментів механізму громадянської консолідації української нації в умовах національної ідентифікаційної структури, проте жоден з них не виконує своїх функцій саме в контексті політики громадянської консолідації.

Особливо слід наголосити, що громадянська складова у регіональних програмах підтримки етнонаціональних меншин у поліетнічних регіонах України, в яких існують моноетнічні громади національних меншин, має декларативний характер. Конкретні практичні кроки, які варто реалізувати у контексті формування загальногромадянської ідентичності, є стимулювання виходу громадської активності членів національно-культурних товариств та інших громадських організацій національних меншин за межі власного етнічного простору.

Окрім організаційних механізмів, які задіяні в громадянській консолідації є такий механізм як державна мова (і як ми будемо зазначати нижче – чинник). Саме стимулювання активного використання державної української мови у поліетнічних громадах та моно-етнічних громадах етнонаціональних меншин здатне органічно поєднати громадянські та етнічні ідентичності, запобігаючи політизації останніх.

Отже, найбільш важливим завданням політики консолідації української нації є забезпечення процесу циркуляції державної мови в моноетнічних громадах етнонаціональних меншин України. Як правило, в місцях їх компактного проживання місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування упродовж досліджуваного періоду активно апелювали до норм Закону України «Про засади державної мовної політики». На Закарпатті органами місцевого самоврядування області на рівні адміністративно-територіальних одиниць, де компактно проживають представники угорської та румунської національностей,

прийнято рішення щодо виконання окремих положень Закону. Відповідно до рішень Березівської міської ради від 7 вересня 2012 року № 934, Березівської районної ради від 18 вересня 2012 року № 188, Виноградівської районної ради від 18 грудня 2012 року № 287, Чопської міської ради від 26 грудня 2012 року № 12, Ужгородської районної ради від 15.11.2013 року № 411 на відповідній території поряд з українською мовою як державною поширеною є угорська мова як регіональна. Разом з тим, рішення про реалізацію окремих норм Закону України «Про засади державної мовної політики» та надання статусу регіональної угорській мові ухвалили 27 сільських рад Березівського району та одна селищна рада Виноградівського району. Відповідно до рішення Тячівської районної ради від 4 грудня 2013 року № 587 у межах району поряд з українською мовою як державною поширеною є румунська мова як регіональна. Згідно з рішеннями однієї селищної і трьох сільських рад Тячівського району та двох сільських рад Рахівського району на їх території румунська мова має статус регіональної [96]. Зокрема, у Чернівецькій області румунська мова визнана регіональною окремими місцевими радами у Чернівецькій області (у Герцаївському районі – 10 сільських рад, Глибоцькому районі – 1 сільська рада, Новоселицькому районі – 2 сільські ради, Сторожинецькому районі – 4 сільські ради, з яких Нижньопетрівецька сільська рада визнала дві регіональні мови – румунську і польську). В Одеській області болгарська мова була визнана регіональною Болградською районною радою, яка також визнала регіональною гагаузьку мову, російська була визнана регіональною мовою на територіях Донецької та Луганської областей [95].

Не зважаючи на оцінки Міністерства культури України, що визнання регіональних мов на окремих територіях України «не принесло ніякої практичної користі етнічним спільнотам» [95], вони готові витратити кошти місцевих бюджетів на активне офіційне використання регіональних мов у публічному просторі громад. Наприклад, у м. Берегове суд на клопотання однієї зі сторін здійснює провадження регіональною мовою та вживаються заходи для забезпечення використання послуг перекладача; в

інших населених пунктах Закарпаття написи, вивіски, печатки, штампи, бланки, інші необхідні атрибути та документи виконуються державною мовою та мовами національних меншин; на будинках місцевих органів влади, державних та недержавних закладів (школи, дитсадки, установи культури) поряд з Державним прапором України розміщено національний прапор Угорщини або Румунії. Важливо, що реалізація вищезазначених нормативних актів на Закарпатті здійснювалася у межах коштів місцевих бюджетів, тоді як органи місцевого самоврядування та національно-культурні товариства регіону не беруть фінансової участі у реалізації регіональних програм підтримки національно-культурних товариств, посилаючись на відсутність ресурсів; реалізації програм підтримки української мови, що є певною відмовою від участі у ствердженні громадянської ідентичності на території Закарпатської області.

Ілюстрацією концентрації зусиль адміністративно-територіальних громад, в яких етнонаціональні меншини є більшістю, на відродженні власних мовних практик стали результати зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури 2015 р. Загалом по Україні не мали мінімально необхідного рівня знань з української мови та літератури 22 тис. 610 осіб, (8,9 % від загальної кількості тих, хто складав цей тест) [177]. Що є свідченням низького потенціалу державної мови у консолідації етнічних меншин у націю громадян на цих територіях. З 472 загально-освітніх навчальних закладів, в яких 10 і більше випускників не перейшли поріг «склав /не склав» частка навчальних закладів Закарпаття становила 38,39 %, частка навчальних закладів Чернівецької області – 15,18 %, Одеської області – 7,59 %, Донецької – 1,68 %, Луганської – 0 %. (Результати по Донецькій та Луганській областях не можуть вважатися «повним результатом», адже до уваги не бралися випускники, які проживають на тій частині території областей, що захоплені «ДНР» та «ЛНР»).

Такі результати вказують на те, що на територіях Закарпатської та Чернівецької областей поступово формується, так зване, «ізольоване покоління», для якого громадянська ідентифікація з

українською нацією в політичному сенсі не інтерпретується як необхідність та цінність. У дорослому віці це перетворюється на виключення з соціального, економічного, культурного та політичного простору, що існує поза громадою, та формування споживацького інтересу до ресурсів держави, які оцінюються меншиною як такі, що повинні забезпечувати функціонування етнонаціональної меншини. На нашу думку, необхідність підвищення якості викладання української мови як державної в середніх навчальних закладах, в яких навчання відбувається мовою національних меншин, повинно супроводжуватися інформацією про залежність між мовними навичками та соціальною і політичною спроможністю. Часто, громадські організації національних меншин, наполягаючи на необхідності інтеграції мови національних меншин до виборчого процесу, звужують коло мотивів, що стимулюють національні меншини до вивчення державної української мови, яка є важливим інструментальним механізмом процесу громадянської ідентифікації. Поглиблюють існуючі в даному регіоні України суперечності між етнічною та громадянською ідентичностями.

Зауважимо, що національні меншини Чернівецької та Закарпатської областей, як правило не виступають як самостійний суб'єкт політики, коли йдеться про публічну підтримку / не підтримку загальнополітичних процесів в Україні, займаючи переважно позицію вичікування.

Суттєвим ресурсним мобілізаційним потенціалом політики громадянської консолідації української нації володіє такий інструмент у механізмі національної консолідації, як організація проведення фольклорних фестивалів професійних та аматорських колективів, письменників, акторів, митців. Проте суттєвою особливістю його використання є те, що більшість заходів мають моноетнічне навантаження. Наприклад, фестивалі угорської, румунської, словацької, єврейської, русинської, ромської та німецької культур на Закарпатті зорієнтовані на запрошення «побратимів з-за кордону», а не з інших регіонів України (обласний конкурс словацької пісні «Золотий соловей», свято словацького народного мистецтва «Словенська веселіца», фестиваль словаць-

кого фольклору «Словенська ружа», фестиваль русинської культури «Червена ружа», Дні угорської культури на Закарпатті, Фашіанговий бал закарпатських словаків, обласні свята угорського та румунського народних мистецтв тощо).

Значно менше спільних для всіх національних меншин фольклорно-етнографічних фестивалів, у яких могла би бути актуалізована громадянська ідентичність на Закарпатті – «На Синевир трембіти кличуть», «фестиваль етнічних театрів «Етнодіасфера», міжнародний фестиваль театрів для дітей «Інтерлялька», міжнародне свято художнього слова «Карпатська ватра», на Луганщині – «Сузір'я злагоди» і Міжнаціональна новорічна ялинка [200], на Одещині – обласний конкурс малюнка «Ми – разом!», у якому беруть участь діти різних національностей, фестиваль «Райдуга мов» [89], на Буковині – «Буковинська мозаїка», Міжнаціональний фольклорний фестиваль художніх самодіяльних колективів «Веселка Буковини» [174].

Вивчення програм різних заходів національних меншин України доводить, що ті з них, які виведені за межі однієї етнонаціональної спільноти, мають більшу аудиторію та сприяють міжкультурній комунікації, що позитивно впливає на процес української громадянської ідентичності в середовищі етнонаціональних меншин. Тому вважаємо, що ті фестивалі та інші «культурологічні заходи» громадських організацій етнонаціональних меншин, які фінансуються за рахунок регіональних програм підтримки національно-культурних товариств, варто проводити виключно у форматі «відкритих дверей».

До процесів формування та реалізації політики громадянської консолідації української нації варто більш активно інтегрувати дискурсивні механізми, що конкретизуються на рівні доступу національних меншин до різних за характером засобів масової комунікації, що видаються українською мовою та мовами національних меншин, так і можливістю впливу держави України на внутрішній комунікативно-інформаційний простір національних меншин. Втім останнім часом державне фінансування газет, що видаються мовами національних меншин було скорочено. Разом з тим, скорочення кількості тиражів та газет мовами

національних меншин, що видаються за фінансової допомоги Української держави, суттєво не вплинула на інформаційну насиченість регіональних інформаційних просторів національних меншин. Зокрема, за інформацією Закарпатської ОДА національні спільноти області мають вільний доступ до засобів масової інформації, «значно збільшено інформаційний простір для висвітлення життя національних меншин краю: в області зареєстровано 20 періодичних видань угорською (разом з дубляжами), 5 – російською, 3 – румунською, 4 – ромською, 4 – русинською, 2 – словацькою, 1 – німецькою, 49 – двома та більше мовами» [96]; у Чернівецькій області видається 67 газет та інших періодичних видань мовами національних меншин, а «за сприяння обласної державної адміністрації для представників нацменшин створено веб-сайт «Буковина толерантна» [168]. Хоча, на нашу думку, за умови більш динамічного оновлення, саме цей інформаційний ресурс зміг би стати тим простором, у якому могла відбуватися ефективна міжкультурна комунікація з контекстом громадянської ідентичності.

Закарпатська обласна держтелерадіокомпанія пропонувала своїм глядачам майже 513 годин телеефіру та 325 годин радіоефіру на рік угорською, словацькою, німецькою, ромською, русинською та румунською мовами; Чернівецька обласна державна телерадіокомпанія надає для передач румунською мовою 122 години телеефіру та 292 години радіомовлення на рік; етнічні спільноти Одещини мають можливість переглядати передачі обласної державної ТРК болгарською, молдовською та гагаузькою мовами в обсязі 114 годин телеефіра та 120 годин радіопрограм на рік [69].

Скорочення обсягу інформації мовою національних меншин, поширення якої фінансується державою, вказує на те, що за умови збереження орієнтації національних меншин на отримання інформації рідною мовою знижується можливість поширення проявів громадянської ідентифікації в комунікативному просторі національних меншин, а відтак, використання дискурсивних механізмів політики громадянської консолідації української нації.

Отже, концентрація національних меншин в окремих населених пунктах чи територіально-адміністративних одиницях, в контексті необхідності громадянської консолідації української нації, потребує застосування проектного підходу як основи вироблення механізмів громадянської консолідації. У цьому випадку, державні проекти з формування громадянської ідентичності в поліетнічних регіонах України з чисельним домінуванням етнонаціональних меншин будемо розуміти як один зі способів конструювання громад з бажаними функціями та характеристиками. Втім зауважимо, що не йдеться про зміну етнонаціонального складу громад. Найбільш бажаним для України є одночасне використання стратегічного планування, яке поширюватиметься на територію всієї країни, та проектного підходу, сконцентрованого навколо визначених цільових аудиторій – етнічних меншин.

Підсумовуючи, зазначимо, що на думку науковців з Інституту політики та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, базовими аспектами інтеграції, що сприятимуть забезпеченню громадянської консолідації нації, є:

- політико-правовий аспект. Проекти в рамках політико-правового аспекту інтеграційної політики консолідації української нації мають бути зорієнтовані на формування лояльних до української держави національних меншин; вироблення правових механізмів унеможливлення отримання другого, окрім українського, громадянства; стимулювання практики захисту прав національних меншин в рамках всеукраїнських культурних, громадських та політичних практик;

- соціально-економічний аспект. Проекти у межах соціально-економічного аспекту повинні стимулювати міжрегіональну економічну мобільність на українському ринку праці. Однак для моноетнічних громад національних меншин Чернівецької та Закарпатської областей вихідним моментом цього процесу є вивчення та інструментальне використання української мови, яка має сприйматися як інструмент висхідної соціальної мобільності та розмиванням міжетнічних кордонів у громадянському сенсі;

- комунікативно-мовний аспект. Проекти у межах комунікативно-мовного аспекту повинні базуватися на європейських принципах «міжкультурної політики» та бути зорієнтовані на створення спільного комунікативного поля для всіх громадян України, незалежно від їх національної приналежності та мови спілкування [215].

4.2. Чинники і суб'єкти формування консолідаційної моделі національної ідентичності в сучасній Україні

Особливої уваги у контексті нашої роботи набуває значення аналіз чинників та суб'єктів формування національної ідентичності. «Саме тому у добу глобалізації особливого значення набуває національна й геополітична ідентичність, що включає в себе безліч компонентів, таких як світогляд, національна самосвідомість і менталітет, національний характер, історична пам'ять, етнонаціональні взірці, національні традиції, навіть міфи й символи та стереотипи поведінки. В якості державних символів виступають не просто емблеми – герб, прапор, гімн та інші атрибути, які покликані втілити в собі ідею національно-державної єдності й величі. Більш суттєвим є інші константи державності – єдність і недоторканість території, спільність історичної долі, усталеність державної мови, врешті-решт – верховенство закону. Історичний досвід доводить: всякий лад зберігає свою життєздатність і ефективність до тих пір, допоки більшість людей зберігає віру в його законність, справедливість і ефективність. Як тільки починають руйнуватися духовні й культурні стрижні національної ідеї, національної ідентичності – можна говорити про занепад держави» [124, С. 298].

Отже, консолідаційний потенціал національної ідентичності залежить від низки чинників, серед яких взаємоузгодження інтересів усіх етнічних спільнот України, реалізація соціального змісту національною ідеєю, використання консолідаційного потенціалу державної мови, спільної історичної пам'яті, національної (чи

наднаціональних) релігій, загальнонаціональних героїв, демократизації державної влади, актуалізації архетипів спільної території проживання, культурних цінностей, ведення господарства тощо.

У другому розділі ми розглядали зарубіжний досвід формування національної ідентичності. У цьому контексті, можна згадати, наприклад, що у Росії на рівні політичних практик поширена точка зору, що її єдність полягає в унікальному духовному поєднанні багатьох етносів, і що ця єдність склалася історично «як модель мирного співіснування й колективної безпеки». Але за декларуванням принципу соборності та міжетнічного діалогу, насправді в реальне життя тут переважно впроваджується принцип «злиття націй» та асиміляції інших народів. А для інших націй ідентичність в іншому...

Розглянемо ці чинники детальніше. Зрозуміло, що ця низка чинників може варіюватися як у контексті українських реалій, так і у контексті ідентифікаційних процесів інших націй.

«Визначальним консолідуючим чинником поліетнічного суспільства є національна держава», – вважає український вчений М. Степико [272, С. 104]. Як проголошує Ст. 11 Конституції України, «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури» [120]. Саме держава має бути гарантом єдності прав і свобод усіх громадян країни, незалежно від їхнього етнічного походження, статі, віку, віросповідання тощо, гарантом захисту їх від будь-яких форм дискримінації та злочинності, гарантом їхньої безпеки – воєнної, екологічної, економічної, соціальної. Національна держава є гарантом справедливого (а не вибіркового) судочинства, а також гарантом реалізації головної засади політичної нації – реальної участі громадян у формуванні органів влади, гарантом розвитку громадянського суспільства.

М. Степико зазначає, що у західній політології виділяють три підходи до політики держави щодо етносів і міжнаціональних відносин, хоча вони стосуються більш зрілих демократій. Одні дослідники, зокрема А. Степен, Й. Уоллерстейн, вважають, що держава має виробляти й реалізовувати політику, спрямовану

на розподіл ресурсів, створення сприятливих умов для всіх етносів, при цьому не втручаючись у їхню самобутність.

Інші науковці – М. Леві, М. Хехтер та ін. – вважають, що держава щодо етносів є порівняно автономною силою, а її політична еліта реалізує власні корпоративні цілі, спрямовані на утримання влади, інколи навіть усупереч інтересам титульного етносу. Третю точку зору представляють П. Ванденберг та Е. Сміт, які характеризують державу як інструмент титульного етносу, за допомогою якого вона контролює державний апарат і суспільство [272, С.105].

«Роль держави в етнополітичних процесах залишається основною, адже завдання держави – вироблення механізмів досягнення балансу інтересів і стабільності суспільства», – стверджує М. Степико [272, С. 104]. «Це передусім цілеспрямована діяльність усіх суб'єктів політики (або їх представників у особі партій, рухів, еліт), спрямована на досягнення стабільності багатонаціонального суспільства. Пріоритетом Української Держави має стати і формування власне українських комунікативних структур взаємодії етносів, на основі відродження та модернізації української культури, оскільки лише ментальні структури розвиненої та цивілізованої нації можуть бути платформою для повномасштабної консолідації представників інших культур» [272, С. 104]. На нашу думку, подібна точка зору має певні суперечності, з одного боку – держава – гарант вільного і рівного розвитку всіх груп, суб'єкт, що дотримує «баланс у суспільстві»; з іншого – «пріоритетом Української Держави» є формування «власне українських комунікативних структур взаємодії етносів, на основі відродження та модернізації української культури». В наведеній позиції все ж таки наявні елементи «етатистської» свідомості, а саме: чому саме держава визначає громадянам, з чим, чи з ким ідентифікуватися? Не заперечуючи самоцінності і вартості держави, наслідком стверджувати, що вона (держава) не повинна, принаймні, бути вище за людину. Ще видатний український вчений М. Драгоманов наполягав на самоцінності людини перед державою, вважаючи не самим значним питанням навіть визначення форми останньої, але значним питанням – рівень об-

слуговування нею інтересів суспільства і окремого громадянина [77].

Не можна «нав'язати людям світле майбутнє» переконані всі представники лібералізму, починаючи з Джона Локка і закінчуючи українськими вченими (М. Драгомановим, І. Франко тощо). Хоча, ми не абсолютизуємо жодну з ідеологій, розуміючи, що суть вони теоретичні конструкції, і лібералізм на практиці, зовсім інший феномен, ніж лібералізм в теорії. Але, на нашу думку, єдине, з чим повністю погоджуємося з лібералізмом в теорії, що рухатися необхідно від людини, а не від держави і ідеї, яку суспільству під різними соусами пропонують «етатистські» ідеології. Хоча б, принаймні, це повинен бути зустрічний процес...

На нашу думку, коли ми визначаємо державу як основний чинник ідентифікаційних процесів, ми залишаємося у «поставторитарній риторичі», але під іншими гаслами – відродження нації, держави, культури тощо. А де ж тут місце людини, де її бажання та інтереси, а, уявимо, вона не бажає ідентифікуватися не з однією групою в суспільстві? Вважаємо, що це питання ще чекає на відповідь...

Треба зазначити, що держава часто розглядається і як чинник, і як суб'єкт національної ідентичності.

«Консолідаційний потенціал суспільства визначальним чином залежить від змісту й засобів реалізації української національної ідеї, яка визначається як поняття, де осмислюються матеріальні й духовні реалії способу буття української нації», – стверджує М. Степико [272, С. 106].

Дійсно, вагома кількість дослідників передбачає як дієвий механізм консолідації національну ідею. Це і не дивно. Свого часу відомий американський соціолог Д. Белл зазначав, що звернення у кризові періоди до національної ідеї часто, навіть попри загальногуманістичні, універсальні цінності, пояснюється її найпростішою і найдоступнішою формою соціальної ідентичності людей [13]. Без неї неможливо втягнути широкі верстви населення у процес глобальних перетворень. Однак і на цьому етапі виникають гострі суперечки щодо розуміння окресленого поняття.

Для новітніх розробок поняття «українська національна ідея» підґрунтям слугувала потужна традиція, яку уособлювали в своїй творчості П.Куліш, М.Костомаров, М.Драгоманов, Д.Донцов, В.Липинський, В.Старосольський, М.Грушевський, О.Бочковський, С.Дністрянський, І.Лисяк-Рудницький, І.Франко та ін. У ХХ ст., зокрема після поразок національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., українська політична думка набуває насамперед державницького характеру. Виходять праці, які обґрунтовують відокремлення України від Росії та виникнення незалежної Української держави. Це праці М.Міхновського, В.Липинського, Д.Донцова, М.Сціборського, С.Томашівського, В.Старосольського, С.Рудницького, Ю.Липи, В.Винниченка, В.Кучабського та ін.

Серед зазначених акторів, зокрема, М. Драгоманов стверджував, що громадські інтереси є важливішими за національні. Державний устрій сприяє суспільній нерівності, тому світова спільнота має постати у формі спілки самоврядних громад, серед яких буде й українська громада [77;78]. М. Грушевський спростовував теорії російських мислителів щодо проживання на українських етнічних територіях великоросійського народу перед тим, як ці землі заселили українці, що прийшли з Прикарпаття. Суб'єктом історичного поступу, вважав він, є народ. Українці мають самобутню мову, культуру, історію, яка бере початок з часів Київської Русі [60;61]. Д. Донцов розробляв концепцію «інтегрального націоналізму»: формування незалежної України шляхом національної революції. Сформував поняття «людини нового духу»: людина, що бореться за власну державу до кінця за допомогою будь-яких засобів, нехтуючи особистими інтересами [76]. В. Липинський стверджував, що основою національного відродження є народ, функцію управління народом має здійснювати виборна аристократія, поєднуючою ланкою між народом та аристократією має стати інтелігенція. Українцем є представник будь-якого етносу, що проживає на території України і працює для її розвитку [134;135].

Засади національної ідеї в сучасній Україні досліджували І. Бичко, М. Попович, М. Розумний, В. Кремінь, А. Карась,

Ю. Римаренко, Н. Хамітов. Генезу української національної ідеї в українській політичній думці досліджували В. Гоцуляк, М. Кармазіна, Б. Кухта, Ю. Левенець, В. Потульницький, О. Салтовський, О. Семків та ін. Державотворчі аспекти національної ідеї висвітлено у працях М.Вівчарика, С. Вовканича, Я. Дашкевича, М. Жулинського, І. Кресіної, В. Кириченка, А. Колодій, Н. Левченко, М. Розумного, А. Фартушного та ін.

На думку Н. Левченко, «національна ідея – це перш за все ціннісна категорія, феномен духовної культури, який не варто обмежувати лише політичним її компонентом. Тому доречно стверджувати, що українська національна ідея має органічно поєднати в собі надбання національної духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, розвивається одночасно з його формуванням, однак на більш високому рівні свого існування перетворюється в українську державницьку ідею, що віддзеркалює інтереси й почуття всіх народів, які складають сьогодні українську політичну націю» [131].

Національна ідея є основою суспільного договору, гласної угоди між громадянином і державою про взаємні зобов'язання та гарантії, принципи особистого і суспільного життя; етичною платформою, дотримання якої дає особі право зараховувати себе до певної нації, пишатися нею, передати це почуття у спадок.

Варто звернутись до наробок українського дослідника О. Куця, який визначив функції національної ідеї як основного елементу державотворення, до яких, на його думку, належать такі: етнонаціотворча (визрівання у людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруюча (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційна (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та їх представників); культурологічна (з народної культури формує загальнонаціональну культуру); аксіологічна (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти); державотворча (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування) [128].

У різних націй своє втілення національної ідеї. Прикладом національної ідеї є сучасна парадигма єврейської нації. Об'єднувальною ознакою виступає тут національна приналежність, виражена у взаємній підтримці (лобіюванні) на транснаціональному рівні, а ідеологічною – ідея збирання євреїв усього світу заради відродження Держави Ізраїль (сіонізм). Національна ідея виражає концепцію єдиного народу незалежно від місця проживання і соціального статусу. Цікавим виступає і турецька модель «пантюркізму». Внутрішній інтернаціоналізм при зовнішньому націоналізмі. Проголошується вірність ідеалам демократії, свободи і віри в бога; загальна рівність рас, національностей і релігій, але тільки в межах власної держави. Патріотизм як основа внутрішньої і зовнішньої політики заснований на теорії «великого казана» у формуванні єдиної нації. Найбільш яскраво цю концепцію представляють США. Така концепція забезпечує швидку консолідацію нації та мобілізацію ресурсів перед обличчям зовнішньої загрози, максимум свободи для підприємництва, перетікання капіталів і робочої сили всередині країни. Регіональний інтернаціоналізм при зовнішньому націоналізмі – модель, основна для ЄС. Національні ідеї старих європейських демократій трансформуються в наднаціональну ідею Об'єднаної Європи: створення регіонального утворення з метою захисту більш високого рівня життя всередині країни, недопущення збройних конфліктів всередині утворення, ведення узгодженої зовнішньої політики, протидія гегемонії США і Китаю, захист європейської культури. Націоналізм зовнішній і внутрішній. В основі лежить уявлення про те, що держава є вищою цінністю і безпосередньо виражає національну ідею. Ідеологічною основою виступає визнання того, що головні мова (державна), релігія і нація. Концепція притаманна імперіям у період розпаду (Східна Римська імперія, Китай, Японія, Росія, Велика Британія).

І. Кресіна вважає, що консолідованим і каталізованим енергією нації чинником суспільного етнонаціонального розвитку в Україні може і повинна стати українська національна ідея, якщо вона буде осмислена не в ідеологічній, а в етнонаціональній та загальнолюдській системах координат. «Саме через невизначе-

ність національної ідеї», – зауважує вона, – «внаслідок теоретичної плутанини й практичної несприйнятливості її значною частиною політичної української нації, місце національної ідеї заступають такі звичні, взяті прямо з поверхні ідеологеми та різні кліше. Вони легко реанімуються» [84, С. 259].

Для аналітика важливо те, як трактувати національну ідею – чи в її традиційному розумінні, апелюючи до такого комплексу ідей, як самостійність, соборність, самобутність, патріотизм, набожність, ірраціоналізм, індивідуалізм, анархізм тощо; чи в плані відкритості України до засвоєння європейських ліберально-демократичних інститутів, від яких вона була відлучена кілька століть тому, чи в розумінні України як межі між Сходом і Заходом тощо.

Таким чином, розглядуваний спектр ідейних засад вимагає подальшого аналізу під кутом зору: чи вони можуть бути матеріалом для конструювання «національної ідеї на завтра», а також для з'ясування ступеня їх наукової обґрунтованості й політичної спрямованості.

Необхідно відмітити і суб'єктивний чинник: яка соціальна сила продукує цю ідею. Якщо ідея висувається прогресивною соціальною силою, то прогресивною буде її втілення. Коли ж її несе суспільству регресивна сила, то ідея стає руйнівною. Згадаємо лише, на що перетворилася ідея національного відродження в Німеччині у 30-ті роки – на ідею націоналізму, расової вищості.

Така доля може спіткати і українську національну ідею. Відомий іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гассет зазначав, що екстремізм є різновидом шарлатанства людини, яка нездатна створити нічого, крім ілюзії, що вона теж творить, хоч насправді хапається за ідею і доводить її до абсурду. Це і є антипод творчості, межа рутини. «Прямолінійність, – писав він, – інертна; екстремісти – це ледацюги історії. Вони рухаються в одному напрямі, в той бік, куди їх одного разу підштовхнули. Людина творча, тобто людина, яка живе по-справжньому, знає межу своїх самобутніх істин, а тому вона завжди наготові і відкидає їх, як тільки вони починають обертатися брехнею» [179].

У кінці 80-х – початку 90-х років національна ідея дійсно була єдино життєздатною, не мала гідних ідеологічних опонентів, але згодом почався її хвилеподібний рух від падіння до піднесення. Відбувалося це через різноманітні причини: по-перше, національна концепція часто аналізувалася як антитеза радянській офіційній комуністичній ідеології, на перший план висувалася нищівна критика соціалізму та радянського державного устрою. Причому з самого початку національна ідея була заангажована національно-демократичними силами і падіння авторитету їх лідерів автоматично відбивалося на іміджі самої ідеї; по-друге, національна ідея стала дивно нечуттєвою до наших сучасників, оскільки її прибічники певним чином виключали з історії семидесятирічний радянський період, з яким безпосередньо пов'язане життя мільйонів співвітчизників; по-третє, національна ідея претендувала на роль об'єднаної ідеї всіх народів України [167, С. 36–37].

Важко повністю погодитися з наведеною думкою О. Мясникова. Постає питання, що автор розуміє в такому випадку під поняттям «нація»? Якщо це ідея «політичної нації» – тобто такого народу, представники якого вирішують питання своєї національності на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших цінностей, то не зрозуміло, чому на сьогодні об'єднання на цих підставах втратило свою актуальність, а якщо це ідея «етнічної нації» у контексті націоналізму, який (що важливо), як і будь-яка ідеологія не може бути придатним для об'єднання українського народу та формування політичної стратегії розвитку. Твердження про те, що націоналізм не зникає з утворенням національних держав, а лише набуває іншої форми, не можна трактувати так, що він має стати тепер державною ідеологією (як і будь-яка інша ідеологія). Останнє було і завжди залишається небезпечним для свободи особи, народу, а можливо, й свідомого співтовариства і ніколи не буде визнане сумісним із вибором демократичного шляху розвитку держави. «Завдання держави – приводити до спільного знаменника, узгоджувати групові інтереси, домагатися компромісу і сіяти злаго-

ду. А цій ролі навряд чи відповідатиме наявність будь-якої державної ідеології, у тому числі й націоналізм» [116, С. 46].

Ми, взагалі, рахуємо, що пов'язаність національної ідеї з націоналізмом отримала втілення на практиці в масовій свідомості лише на вітчизняному ґрунті. Якщо дивитися на національну ідею ширше, з наукової точки зору, слід зазначити, що її формуванням відмічені всі ідеології, окрім, хіба що суто інтернаціоналістських лівих. Просто, вона в них має різне змістовне втілення.

Якщо виходити з ідеї політичної нації, то базовою засадою консолідації української нації варто вважати етику солідарності (на якій, очевидно, повинна ґрунтуватися національна ідея), пошук об'єднувальних цінностей у режимі постійного і реального діалогу в суспільстві. Збереження принципу культурної різноманітності повинно стати основою такого діалогу; визнання кожної етнічної культури важливою і необхідним складником культури загальнонаціональної; розроблення та реалізація міжрегіональних гуманітарних програм з метою нарощування комунікативного потенціалу нації; підвищення відповідальності етнічних спільнот за долю країни й держави.

Разом з тим, національна ідея може нести потенціал деструктивності, бо як відомо, національну ідею свідомо формує переважно політична еліта, тобто знов, у якомусь сенсі, держава. У якій же площині шукати консенсус між політичною елітою та загалом суспільства? На нашу думку, глибоке обґрунтування феномену національної ідеї можна знайти у монографії колективу авторів Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України – українські вчені зауважують, що необхідно розділяти поняття «національна ідея» і «національна мрія». Остання формується соціумом, а не політичною елітою і може суттєво відрізнятися від її бачень [84]. Тобто, необхідна збалансованість наповнення цих двох понять і взаємна повага суб'єктів, що формують зміст понять «національна ідея» та «національна мрія». В такому разі ми зможемо говорити про конструктивний консолідаційний потенціал національної ідеї.

Визначальним чинником консолідації нації є державна мова. Держава без своєї мови втрачає істотні ознаки суверенітету – ку-

льтурного, інформаційного та цивілізаційного. За умов глобалізації всі розвинені держави не тільки всіма засобами захищають свій мовний авторитет, але й докладають чималих зусиль для розповсюдження впливу своєї мови на інші регіони. Проте загальнонаціональну, об'єднавчу роль мови спілкування визначають лише 14,7 % опитаних громадян України. А зважаючи на те, що вже 67,5 % громадян України, за результатами останнього перепису населення, визнали українську мову рідною, а 29,6 % громадян визначили як рідну мову російську, становлення державної мови в Україні як показник національної ідентичності триває і має значні проблеми. Тому актуальність проблеми консолідаційного потенціалу мови найбільш характерна для української нації в тому сенсі, у якому її слід розуміти як націю політичну, - зазначає М. Степико [272, С. 118].

На нашу думку, все ж таки є певним перебільшенням, що мова, зокрема, державна є визначальним чинником консолідації. Розуміючи, що наше твердження може викликати неоднозначні тлумачення, спробуємо обґрунтувати, що саме ми маємо на увазі, стверджуючі подібне. Мова, виступаючи в певні моменти історії самостійним гравцем у соціумі і політикумі, все ж таки частіше віддзеркалює процеси, які відбуваються у політичній площині: суперечності (ціннісні, економічні, соціальні тощо) між різними етносами, ресурси реалізації мовного потенціалу державної мови та інших мов (економічні, владні тощо), в кінцевому рахунку заглиблені психологічні комплекси певних етнічних спільнот, що «вимагають сатисфакції». Тобто мова має як консолідаційний, так і деконсолідаційний потенціал, але, безумовно, вона є індикатором етнополітичних відносин. Або так – «консолідаційні» можливості мови досить різнопланові та багатосторонні.

Зокрема, будь-який мовленевий акт є актом реалізації волі певних політичних гравців, актом реалізації та здійснення їх влади та домінування. Тобто будь-який мовленевий дискурс ґрунтується на владних стосунках, певним чином їх підтримує та відбиває, спираючись на відповідні соціально-політичні інституції. «Можливо, саме тому питання єдиної державної мови в

Україні є на сьогодні ареною для політичних спекуляцій і постійних протистоянь різних політичних сил» [272, С. 120]

Консолідаційний потенціал мови реалізується також через її авторитет. Зокрема, Л. Булаховський обстоює думку, що саме авторитет єдиної літературної мови, створеної та впровадженій верхівкою суспільства, відіграв вирішальну роль у консолідації німців у націю у ХІХ – ХХ сторіччях. Цей самий чинник об'єднав у нації італійців і французів [29]. Чеський політолог М. Грох, а за ним і вітчизняний філософ І. Пасько, аналізуючи процес формування західнослов'янських націй, переконливо доводять, що саме авторитет мови завдячує, насамперед, підняттю народної розмовної мови до рівня літературної, охоплення нею сфер політики, економіки, права, науки тощо. І в цих землях авторитетну літературну мову також творив невеликий загін національно свідомої еліти, а владно її впроваджувала жменька політичної еліти [183].

«Очевидно, що суб'єктом формування авторитету мови є національна еліта, яка визначає методи та відповідний контекст сприйняття національних і соціальних смислів мови... (про неї буде йтися нижче більш детально). Натомість дієвими і корисними є методи реального підвищення авторитету мови і створення таких умов чи передумов, за яких українською мовою говорити було б просто необхідно, а знати її – корисно для кар'єри, навчання, спілкування, роботи, дозвілля тощо. Таку атмосферу доцільно культивувати передусім на Сході та Півдні України. У цьому зв'язку виникає проблема якості формування такої національної еліти, яка своїм саморозвитком спроможна буде відтворювати й поширювати українську мову в кожній сфері суспільного буття, в кожній спеціальності та галузі народного господарства» [272, С. 121].

Консолідаційний потенціал мови реалізується через її функції. Головна консолідуюча функція української мови – світоглядна. Інші – етична, ідентифікаційна, пізнавальна тощо.

Важливим консолідаційним чинником виступає освіта. Освіта посідає першорядне значення в процесі формування і утвердження загальнолюдських суспільних цінностей. «Відкрите де-

мократичне суспільство неможливо побудувати на зразок промислового підприємства чи аграрного комплексу – його можна лише духовно виростити в собі і своїх дітях» [124, С. 222]. Не останнє місце займає освіта і в українському суспільстві, в якому сьогодні значно зросли ксенофобські настрої. Деякі вчені, стверджують, що ксенофобія є «нормальною» реакцією суспільств, що модернізуються, на ослаблення колишніх територіально-етнічних, соціальних і конфесійних бар'єрів, приписуваних меж і соціальних дистанцій, а також на інтенсивні процеси соціальної мобільності та соціальної й культурної диференціації суспільства. Бо природа етнічних фобій, чи неприязні до мігрантів, являє собою архаїчний захист на реальні чи уявні загрози в ситуаціях, коли у населення є обмеженими ресурси виживання і можливості захисту своїх позицій чи інтересів. В цих умовах «у нагоді» може стати мультикультурна освіта, криза якої часто призводить до громадянського відчуження та протистояння, інспірованого екстремістськими силами, що зазвичай активізуються за умов поглиблення кризових явищ у суспільстві. Отже, мультикультурна освіта – це розбудова освіти на принципах культурного плюралізму, визначення рівноправності і рівноправ'я усіх етнічних та соціальних груп у складі даного суспільства, проголошення недопустимості дискримінації людей за ознакою національної чи релігійної належності, статі чи віку. На рівні теоретичного дискурсу науковці дійшли до консолідованої думки про те, що мультикультурна освіта представляє собою 1) концептуальну ідеологічну течію в освітній практиці сучасного демократичного суспільства; 2) освітню стратегію, яка представляє собою послідовні навчальні процеси (організація, реалізація, результат) з метою вирішення освітніми засобами проблем, що виникають в суспільстві у процесі еволюції національних держав та постколоніальних міграційних процесів. Однак, зразу ж зазначимо, що в соціумі сьогодні склалося вкрай неоднозначне ставлення до мультикультурної освіти. Більше того, сьогодні у зв'язку з шаленим мігрантським рухом у Європі говорять про кризу мультикультурної освіти. Але, попри всю неоднозначність ставлення до неї, на нашу думку, мультикультурна освіта залишається, як не

дивно, дієвим механізмом національної ідентифікації, особливо, якщо мати на увазі що ми відстоюємо ідею політичної нації, яка «поважає» без винятку всі етнічні групи, які проживають на її території. Доведемо це.

Не будемо забувати, що ми живемо нині в інформаційному просторі, де стабільність та єдність суспільства формується, перш за все на рівні ідей, позицій, точок зору... Дійсно, як зберегти національну ідентичність під «зливою» різного роду інформаційних впливів? Більше того, як зберегти те (національну ідентичність), що є і так поки що досить «крихким» феноменом, формується як і національна культура (включаючи культуру політичну) поступово, еволюційно та органічно на відміну, наприклад, від ідеології, яку можна сформувати більш масованими пропагандистськими методами за більш стислий термін? Чи взагалі є такі м'які, органічні засоби, які б сприяли «зміцненню» національної ідентичності, розширювали коло громадян (і це – ключова задача), які б вважали себе, як китайці чи японці «часткою єдиного національного тіла?».

Чому це питання сьогодні настільки актуальне? В світлі сучасних подій, що відбуваються в Україні та в контексті її взаємовідносин з іншими державами (зокрема, з Росією), слушно, на нашу думку, навести вислів дослідника Г. Почепцова: «Сьогодні будь-яка війна починається з інформаційного «артобстрілу». Навіщо завойовувати країну силою зброї, стикаючись зі спротивом та маючи втрати? Можна підкорити її зсередини, силами її ж громадян. Це і є кінцева мета, глобальна стратегія інформаційної війни. Американець Джозеф Овертон сформулював теорію «інформаційного вікна» – комплексу засобів, які дозволяють розширити межі дозволеного як завгодно далеко в будь-якому суспільстві. Методика інформаційної війни – розширити «вікно Овертона» до такої міри, що воювати вже не прийдеться, «приз» сам впаде у руки» [195]. Тому нам сьогодні конче потрібний потужний інформаційний простір, цементований сильною ідеєю політичної нації, спроможний адаптувати до себе або відкинути без катастрофічних наслідків чужі цінності, чужу гегемонію. Парадокс полягає у тім, що потужне не треба захищати, а слабке

приречене на загибель за будь-яких умов. І у цьому контексті сформована на основі мультикультурної освіти, яка, в свою чергу, ґрунтується на повазі та знанні культури всіх етнічних груп, що проживають на території України, національна ідентичність є потужним запобіжником від будь-якого роду інформаційних «вливань». Адже кожна етнічна група буде захищена в своїй культурній самоцінності і в жодного з членів такої групи не буде бажання стати «призом» у чужій грі.

Варто зазначити, що консолідаційний потенціал нації притаманний і загальнонаціональним «місцям та дням пам'яті». Особливо гостро громадяни відчувають єдність, «пов'язану» спільними трагедіями. Механізм цього процесу, на думку В. Ятченка, як ми вже зазначали, полягає у тому, що, актуалізуючи у колективній свідомості пам'ять про героїв Крут, жертв Голодомору, героїв і жертв Великої Вітчизняної війни тощо, люди усвідомлюють свою історичну спільність, виробляють механізми психологічної згуртованості спільноти й одночасно переживають відчуття того, що це вже пройдений, пережитий, переборений і певною мірою відболілий епізод життя [315, С.59; 316].

Консолідаційним чинником є громадянське суспільство. Втім, потенціал інституцій громадянського суспільства залишається невикористаним; кількість і ефективність діяльності його інституцій не спів мірні; відсутня система прозорого бюджетного фінансування, а також загальноприйнята в демократичних країнах система заохочень інвестування коштів вітчизняного бізнесу в «третій сектор». Також донедавна держава не виявляла зацікавленості в створенні умов для формування ефективної системи громадянських інституцій (профспілок, недержавних організацій і фондів, молодіжних рухів, громадських інститутів соціального спрямування, жіночих і благодійних організацій, аналітичних центрів), покликаних стримувати притаманну будь-якій владі схильність до надмірної регламентації суспільного життя. Як ми вже зазначали, Е. Сміт стверджував, що модерні нації є одночасно і громадянськими, і етнічними, адже культура та громадянство взаємно підсилюють одне одного, і потенціал нації повністю реалізується [262, С. 38].

Слід також зазначити, що громадянське суспільство є одночасно і суб'єктом формування національної ідентичності.

Важливу роль у формуванні національної ідентичності, консолідації суспільства відіграють і зовнішньополітичні чинники.

Окремої уваги заслуговує характеристика суб'єктів формування національної ідентичності. Найважливіший суб'єкт ми вже згадували вище – це держава.

Треба зазначити, що сучасні вітчизняні політологи віддають пріоритет у питанні формування національної ідентичності молодій політичній нації, яка самовідтворюючись, формує свій політичний світогляд. З цієї точки зору політична нація є спільністю, яка виробляє принципи, правила, процедури і ритуали розподілення влади [285, С. 326].

Дослідниця природи нації як суб'єкту політики А. Колодій вважає, що нація є одночасно продуктом і знаряддям розвитку, а також спільнотою, яка пристосовується до виживання в сучасних умовах. Новизна нації на сучасному етапі виявляється через політизовану самосвідомість та через вищий, ніж раніше, рівень згуртованості і суспільної активності народу. Він тепер уже не просто об'єднується правителями в політичну одиницю, а сам творить між собою громадянські зв'язки, формує асоціації, обирає своїх представників у владні структури і тим самим соціально цементує спільноту, перетворюючись у суб'єкта історії і політики. Громадянське суспільство, що розвивається на базі певного етносу (чи етносів), стає, отже, «тілом» нації, джерелом її природної (а не штучної) єдності і згуртованості» [116, С. 19].

Хоча, за результатами соціологічних досліджень лише 12,5% населення вважають за пріоритетний напрямок діяльності держави «відродження української нації» [267, С. 44], і, на нашу думку, процес творення нації зараз знаходиться на початковій стадії, говорити про вагомі результати поки що рано, бо сьогодні в українців як представників політичної нації відсутнє відчуття національної єдності, необхідності єднання всіх членів громади задля забезпечення власної безпеки і добробуту, які, скажімо, дуже сильні у китайців чи японців, що відчувають себе частинами єдиного національного тіла. «Політичні нації – це ті держа-

вні народи, представники яких вирішують питання своєї національності на підставі громадянства, належності до певної держави, схвалення її найголовніших політичних цінностей. Вони сформувалися там, де сильна і централізована держава виникла раніше, ніж відбувалася культурна консолідація народу, а отже владні інститути мали змогу сприяти цій консолідації, прискорювати її, використовуючи для того навіть методи примусу» [116, С. 21].

Окрім масових (масованих) суб'єктів національної ідентичності, існують і одиничні політичні суб'єкти – політичні лідери.

Довгі роки проблематика одиничного політичного суб'єкта не розглядалася в соціально-політичних дослідженнях. Можливо певні історичні реалії (зокрема культ особистості та його критика) лякали українських дослідників. У той же час ця проблематика достатньо широко розроблена у західних дослідженнях (Г. Моска, В. Парето, у фрейдизмі, персоналізмі тощо). І такі історичні особистості як В. Ленін, А. Гітлер, Й. Сталін стали свідченням того, що людство може помилятися, їм можна маніпулювати. Тому, поважаючи народ, потрібно не принижувати роль «політичної особистості».

З цієї причини, на нашу думку, реальним і «розробленим» суб'єктом формування національної ідентичності є політичні лідери, а також еліти. Без сумніву, ці елементи політичного механізму найбільш вагомі у створенні прогресивних політичних сил.

Однак, політичні діячі, котрі мають однаковий статус, по-різному розуміють свою роль у модернізації та консолідації країни: одних влаштовує роль арбітра між різними соціальними силами, інших – балансування між суто прагматичними рішеннями та їхнім ідеологічним обрамленням, третіх – концентрація на розв'язанні «кадрових» проблем. Українська постсоціалістична історія свідчить, що сучасні політичні лідери спеціалізуються на створенні нових політичних міфів (хоча ще досі функціонують і старі): швидке входження у західну цивілізацію або об'єднання з Росією, створення однонаціональної держави і т. п. Але реальність зовсім інша. Однак, на нашу думку, найповніша й найефе-

ктивніша роль лідера полягає у висуненні загальнонаціональної ідеї оновлення країни на постіндустріальних засадах та одночасній організації її практичного втілення.

Блискучий приклад такої стратегії й практики – деголівська модернізація, яка була розпочата не стільки з економіки, скільки з політичних перетворень – прийняття нової «президентської» конституції, яка обмежила прерогативи парламенту й посилила виконавчу владу президента та уряду; зі зміцнення геополітичного становища, збагачення науково-технічного потенціалу, впровадження численних форм пільгового кредитування, страхування; з реформування системи освіти; з пошуків і знаходження шляхів консолідації міжкласових відносин. Усе це допомогло де Голлю тоді ж відмовитися від всеохоплюючого «диригування» економікою й урізноманітнити прийоми її державного регулювання, здійснити позитивні перетворення у сільському господарстві, створити регіональну політику тощо. Все це в підсумку змінило ставлення людей до праці, забезпечило позитивну мотивацію їхньої поведінки, що сприяло більш широкому, зацікавленому включенню людей у політичний процес, у підтримку дій політичного лідера. Зосередженням усіх цих реформаторських зусиль був сам де Голль. Саме він сформував відповідно до модернізаторської ідеї своє оточення, яке мало високі критичні, конструктивно-творчі, професійні якості й розробляло своєчасну, чітку, виважену, зрозумілу суспільству, доступну для виконання програму дій. Він уміло використав патріотизм французів, створивши атмосферу готовності йти за ним, здійснювати накреслену програму [129, С. 148].

Цей фрагмент ще раз переконує нас, що ефективність політичного управління та формування національної ідентичності істотно залежать від політичного лідера, його особистості й ділових якостей. Висунення такого лідера – найважливіше завдання сучасної еліти.

Тому однією з головних проблем є наявність та формування справжньої еліти, з надр якої виходили б справжні і яскраві політичні лідери, здатної вивести суспільство на шлях сучасного цивілізаційного життя. Початок ХХІ століття унікальний розу-

мінням того, що суспільні зміни вже не можуть відбуватися методом спроб та помилок, нав'язуванням соціальній царині способів її організації. Світова цивілізація вистраждала загальний соціально-техніко-економічний маршрут, який наповнює міркування про «третій» шлях цивілізаційного розвитку конкретним, конфліктно-катастрофогенним змістом. Місія еліти модернізації полягає в утвердженні і пріоритеті спільного розуму перед приватними інтересами задля становлення постіндустріального суспільства. Немовби змістовно обмежуючи цю місію, М. Бердяєв писав, що влада є обов'язком, а не правом [16, С. 114–115].

Які є складові «обов'язку» еліти? Як і у будь-якої правлячої еліти її завданням полягає у визначенні цілей, стратегії і пріоритетів політики; внесенні ідеалів і цінностей у суспільні процеси, свій власний курс, саморегуляції свого складу, що вельми не просто, оскільки це достатньо усталена спільнота (політична еліта), яка ґрунтується на внутрішніх зв'язках людей, що до неї входять, у формування соціальної бази здійснення реформ, тобто у створенні широкої й зорганізованої підтримки «знизу», серйозної зацікавленості «низів» у «верхах», у подоланні соціальних сил, які перешкоджають модернізації.

А якими ж рисами наділяли політичну еліту відомі українські суспільствознавці, серед яких: В. Липинський, Д. Донцов, М. Міхновський та інші?

Ідеолог українського консерватизму В. Липинський зауважував, що еліта повинна себе усвідомлювати. Крім того повинно відбуватися постійно її відновлення шляхом боротьби творчих, продуктивних, працюючих класів [133].

Поза тим усім керувати має національна аристократія, під якою вчений розуміє найкращих людей нації, без огляду на їхнє походження і стан (зокрема, це мають бути представники старих аристократичних родів, культурного селянства та частини продуктивних класів (свідомих робітників). «Найкращих на підставі факту, що вони стоять на чолі організаційних (політичних, культурних, економічних) установ нації, що їм належить влада, і що немає серед тих, хто є «кандидатом» до влади інших активних груп нації – такої, яка була б від них краща та сильніша і тому

могла цю пануючу аристократію усунути. Це активно-правляча й організуюча меншість в нації» [133, С. 129–132]. У середовищі аристократії можливі і навіть потрібні групування, різні думки, ідеї, передача фактичної влади з одних рук в інші – в цьому запорука прогресу держави. Аристократія, як вважає В. Липинський, пов'язана не стільки з українською національністю, скільки з українською державністю. Територіальний чинник відіграє в аристократії далеко більшу роль, ніж чинник національний. З цього державного чинника виводить В. Липинський і поняття патріотизму, визначаючи його як «свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців» [133, С. 375].

Велике значення ролі еліти у формуванні національної ідентичності громадян приділяв ідеолог українського націоналізму Д. Донцов, зазначаючи, що кожна сильна спільність міцна твердим моральним законом, що над нею панує, живим символом і прикладом якої є її правляча верства, яка несе загальнонаціональну ідею і ставить перед народом. Серед її чеснот ідеолог виокремлює героїзм, непотурання злу, віру в своє високе покликання, відданість справі та ідеям, поняття честі, фанатизм. Звичайно, і правляча верства, і маса має свої психологічні риси. Лише коли психічні прикмети верстви підвладної стають прикметами верстви правлячої – в суспільстві настає катастрофа [76]. Еліта надихає всі соціально-державні установи своєю енергією, якщо цього не відбувається, то держава і суспільство перетворюються на політичний труп, що, на думку Д. Донцова, відбулося з Україною. Тобто еліта українська (козацька) втратила всі ті духовні цінності, які вона мала, будучи правлячою.

Але, з точки зору дослідника, найбільш трагічнішою в історії українського народу була доба 1917–1920 рр., оскільки в цей період поширювалися демократичні ідеї, що призвели до занепаду українського національного духу. Ідеалами інтелігенції на початку ХХ століття, як вважав Д. Донцов, були ідеали апостолів черні, і дух цієї інтелігенції був духом юрби. Він неодноразово висловлював презирливе ставлення до юрби, черні, плебсу, владу яких він розглядає як трагедію для суспільства. Але вва-

жав, що еліту (чи касту, як її називає теоретик) можна створити. Вона покликана перетворити народ «дроворубів» і «водоносіїв» у спільноту, сильну організаційно, культурно і духовно, а для цього потрібно повернутися до давнини минулих часів, до сивої давнини. Саме в традиціях минулого, в їх відродженні вбачав шлях до створення касты володарів, котрі зможуть організувати народ. Причому еліта або провідна каста, повинна стати над юрбою. Вона своїм духом принципово відрізняється від духу «колективного хохла». «Коли я кажу, що правляча верхівка має визначитися своїм окремим становищем в суспільстві, окремою психікою й окремими духовними прикметами, то тим самим кажу, мусить вона в суспільності творити окрему від загалу касту» [76, С. 66].

Тобто коли в суспільстві починається поділ на маси та еліту, то це повинен бути не за соціальними, а лише за людськими категоріями. Поодинокі переходи здібніших з касты нижчої до касты вищої допустимі, але коли це відбувається за спорідненістю, як вважав Дмитро Донцов. Немає суспільства без касты, яка упорядковує суспільний організм і надає йому сили. Коли такий порядок нищиться, то така спільнота стає або частиною чужого, сильного державного організму або повертає до примітивного устрою з тираном нагорі.

Прикметами володарюючого духу є: шляхетність, мудрість та мужність.

Погляди Д. Донцова вельми спірні і неоднозначні, але, у той же час, в них є раціональне зерно: стосовно поділу суспільства на управлінців та тих, ким управляють.

М. Міхновський зауважував, що роль еліти повинна відігравати національна інтелігенція, а в історії української нації інтелігенція обрала соромницьку роль, не служила своєму народові, в історичному контексті виокремлюючи три хвили української еліти.

М. Міхновський також наголошував на тому, щоб бути елітою, необхідно внутрішнє бажання [162].

Остання повинна використовувати будь-які засоби: культурні та фізичну силу, щоб зміцнити солідарність народу.

Отже, відомі українські суспільствознавці висловили свої думки, які дали поштовх для моделювання сучасного суб'єкта-творця національної ідентичності. Без сумніву, виробленню національної ідентичності і на сучасному етапі багато в чому сприяють особисті якості авторитетних представників держави, їх інтелектуальна чесність, політичні знання, принциповість, спроможність бути у науково-теоретичному та моральному відношенні на рівні задач свого часу. Дуже шкідливий тут політичний популізм, він загрожує стабільності в політичній сфері суспільного життя.

Окремо у контексті формування національної ідентичності стоїть питання щодо інтелігенції як суб'єкта її формування. Специфіка формування суб'єктів національної ідентичності в українському суспільстві значною мірою зачіпає особливості соціального і духовного стану інтелігенції, яка в сучасних умовах активніше впливає на ідейно-світоглядний клімат у суспільстві й, звичайно, стоїть біля раціональних витоків будь-яких національних ідеологічних концепцій і теорій. Для цього необхідно виходити з розуміння самої природи інтелігенції і традиційної специфіки її становища в системі ідеологічних відносин суспільства.

Відомо, що зміст поняття «інтелігенція» в науковій літературі є неоднозначним, тому протягом відносно короткого часу воно піддається певній трансформації, що об'єктивно відображає динаміку соціальних процесів у суспільстві та внутрішні й функціональні зміни окремих елементів соціальної системи. Якщо спочатку воно визначало прошарок людей, зайнятих виробництвом та розповсюдженням ідей і знань, котрі професійно займаються науковою і художньою творчістю, то в сучасному розумінні інтелігенцією стали вважати прошарок висококваліфікованих фахівців, професійно зайнятих складними видами розумової праці, що потребує великої загальної і спеціальної освітньої підготовки.

Характерним для інтелігенції є те, що, беручи участь у процесі розробки, формування різних форм національної ідеологій, інтелігенція практично не ставала самотійним, окремим

суб'єктом ідеології, а ставала лише соціальним компонентом майже всіх інших суб'єктів. Це пояснюється складною подвійною соціальною природою самої інтелігенції [276, С. 161].

У зв'язку з цим треба зазначити і характер відносин між представниками інтелігенції – тими, хто безпосередньо розробляє національну ідеологію, і самою ідеологією як результатом їх праці. Якщо будь-яка форма такої ідеології відповідає замовленню суспільства, тобто інтересам певного класу або соціальної групи, вона з абстрактно-логічної теорії перетворюється на соціальну технологію, яку і намагається використовувати у власних інтересах той чи інший суб'єкт соціально-політичних відносин. При цьому така національна ідеологія найчастіше відчужується від її авторів і «привласнюється» елітою цього суб'єкта, а разом з нею і всім суб'єктом. Особливо це характерно для випадків, коли автори не стають визнаною частиною еліти цього суб'єкта. Однак процесу відчуження сприяє і звичайна спроба «спрощення» ідеології з метою доведення її змісту до найбільш численної еліти суб'єкта за допомогою залучених до цієї роботи інтелектуалів, серед яких можуть бути і безпосередньо розробники ідеології, а частіше – це зовсім інші фахівці. Вони в першу чергу виконують замовлення еліти і в межах цієї ідеології, використовуючи її специфічну риторику, обґрунтовують (часто в завуальованій формі) її власні інтереси, що вже не є тотожними інтересам усього класу або соціальної групи.

Але все ж таки наша інтелігенція завжди несла в собі критичний потенціал, на який постійно наштовхувалась офіційна ідеологічна машина, намагаючись на догоду політичній системі прикрасити одні явища і викривити інші. Крім того, інтелігенція як соціальний елемент, позбавлений власної (класово-групової) самосвідомості, і соціальне утворення, яке безпосередньо стикається з різними пластами культури, гостріше відчувала зв'язок з національною природою суспільного життя. Звідси і та роль і напрям соціальної активності інтелігенції в процесі ідеологічного і політичного розвалу радянської системи. Адже саме значна частина інтелігенції через своє критичне ставлення і переосмислення провідної ідеології і суспільної практики радянської доби

стала найактивнішим генератором національної ідеї і тією соціальною силою, яка найбільш відверто сприймала руйнацію тоталітарної політичної системи і сприяла не тільки її руйнації, але й створенню незалежних національних держав.

Серед «нової» інтелігенції перехідного українського суспільства домінуюче місце посідає гуманітарна інтелігенція, тобто, яка займається створенням та розповсюдженням загальної та окремих форм культури, знань про суспільство, суспільно-політичної інформації і т. ін., що загалом віддзеркалює характер трансформації соціального попиту на відповідні види професійної діяльності.

Якщо говорити про ідеологічний аспект діяльності гуманітарної інтелігенції, то, по-перше, слід відзначити саме її найбільшу активність у формуванні соціально-теоретичних та ідеологічних концепцій ліберального і націоналістичного змісту.

Розглядаючи науково-технічну і управлінську інтелігенцію як суб'єкт формування національної ідентичності, необхідно виходити з реального стану інтелігенції в сучасній Україні. Адже в умовах слабкої зацікавленості з боку суспільства і держави, недостатньої фінансової підтримки, падіння виробництва і незрілої виробничої технології вона не має можливості повною мірою формувати свої функціональні обов'язки, а також розвивати і реалізовувати свій інтелектуальний потенціал. Звідси властиві значній частині її представників консервативні погляди, неприйняття змісту нових ідеологічних тенденцій, орієнтованість на попередню систему соціальних і політико-ідеологічних цінностей та установок, що особливо яскраво позначається на змісті національних процесів у промислових регіонах країни з більшою чисельністю представників науково-технічної та управлінської інтелігенції. Така тенденція в розвитку цієї частини інтелігенції активно сприяє її професійній та ідейній деградації. Це, в свою чергу, негативно впливає на зміст ідеологічних та націотворчих процесів у сучасному українському суспільстві, оскільки виключає з них найбільш сучасних і перспективних представників, якими в розвинених країнах світу є науково-технічна й управ-

лінська інтелігенція, або – як на Заході її частіше називають – інтелектуальна еліта.

І, зрештою, особливо необхідно вказати на роль науки та її представників у формуванні національної ідентичності на сучасному етапі. Саме завдяки науці формується теоретичний рівень національної ідентичності (у вигляді теорій, концепцій, гіпотез) проявляючись у такому продукті їх синтезу, як політична наука. Тому не тільки політики, а й науковці, особливо спеціалісти з суспільно-політичних дисциплін, є суб'єктами-творцями національної ідентичності. Українські вчені О. Бабкіна та В. Горбатенко зазначають: «в умовах підвищеної динаміки соціально політичних змін зростає значення гуманітарної освіти людини, розвитку соціальних наук, які покликані сприяти подоланню в суспільстві стереотипних уявлень про політику – як тільки сферу боротьби, конфронтації, протистояння. Суттєві соціальні функції політики полягають, перш за все, в інтеграції інтересів соціальних суб'єктів, стабілізації суспільства, досягненні громадянського миру, соціальної та національної злагоди» [6, С. 5].

Висувати політичні партії на роль повноцінного суб'єкта-творця національної ідентичності теж занадто рано. Політичні партії у дійсному сенсі цього слова виникають лише тоді, коли суспільство досягає відповідного рівня соціально-політичної диференціації, коли соціальні верстви та групи більш-менш чітко усвідомлюють свої інтереси. Для цього необхідна кристалізація і інституціоналізація інтересів зацікавлених груп, об'єднань, блоків, інших складових громадянського суспільства, консолідація демократичної політичної культури. Однак українське суспільство, яке переживає трансформаційний період, позбавлено певного об'єднуючого ядра.

Тобто держава у цій ситуації, певним чином, монополізувала право конструювання «волі народу». Таким чином, зараз завчасно говорити про чітке структурування інтересів різноманітних суспільних сил. Про реальне представництво дійсних соціальних сил і інтересів у політичній системі можна говорити лише тоді, коли сформується суспільні основи їх життєдіяльності.

Що стосується ситуації у нашій країні, то, не дивлячись на сформованість партійної системи, в ній не завжди можна розмежувати політичні сили на лібералів, консерваторів, соціал-демократів з окресленим колом власного електорату відповідних соціальних груп. Такий поділ можливий лише при сформованій демократії та високій культурі громадянського суспільства. На сьогодні в Україні відсутня єдина система політичної комунікації, політичний процес триває, так би мовити, за відсутності інтеграції та взаємопорозуміння між його учасниками. Немає необхідного консенсусу відносно загальних цілей та засобів їх досягнення, загальноприйнятих правил політичної гри і. т. п. Жорсткі політичні дискусії відповідним чином не пов'язані з процесом прийняття політичних рішень.

В Україні закладені основи формування інфраструктури громадянського суспільства, про яке йшлося вище, котре тільки і здатно забезпечити умови для інституціалізації реально зацікавлених груп, організацій, клубів, об'єднань, партій, які в змозі відстоювати їх інтереси в структурах влади. Однак зараз, по суті, ще неможливо визначити, кого саме, які прошарки, групи, категорії населення вони репрезентують. Для них характерна малочисельність, слабкість організаційної структури, невизначеність та аморфність соціальної бази і, на чому особливо треба наголосити, відсутність позитивних програм та ідейно-політичних платформ.

Існуючий стан справ, на нашу думку, є наслідком існування монопартійної системи, де, по суті, партія перетворилася в орган державного управління, і навіть наявність підпільних антипартійних структур антикомуністичного опору не може бути свідченням наявності громадянського суспільства, бо останнє не можна ототожнювати з рухом опору. В умовах суспільства колишнього СРСР, коли навіть дисиденти були державними службовцями, була відсутня важлива умова громадянського суспільства – наявність економічно незалежних суб'єктів. У результаті перший посткомуністичний український уряд діяв при повній відсутності організованих інтересів. Існуючий вакуум поступово заповнювався партійними утвореннями з ще не сформованими

соціальними гравцями та акторами, що без кінця змінювали одне одного. Їх виникнення є і залишається спонтанним і непередбаченим, що, до речі, дестабілізує суспільство. І що найголовніше – вони не представляють певної чіткої ідеологічної бази.

Політичні партії націоналістичної та національно-державницької спрямованості намагаються грати провідну роль у житті країни. Вони, як раз і могли б стати підґрунтям партійної системи, на основі якого формувалася національна ідентичність. Але необережне поводження з ідеалами незалежності, ідеалами українських революцій, особливо легковажні запевняння у тому, що незалежність зі всіма її атрибутами автоматично веде до матеріального процвітання, різко знизили їх політичний рейтинг. Розрив між цими запевняннями та реальним життям людей негативно вплинув на національну ідею. Націонал-демократам не вповні вдається органічно пов'язати принципи класичної демократії з українським національним характером, переконати населення в тому, що імперативи розвитку української державності варті того, щоб поступитися його рівнем життя.

Навіть антикомуністична позиція, характерна для всіх націонал-демократичних сил, не згуртувала їх настільки, як цього хотілося б.

Ліві партії теж не можуть похвастатися великими досягненнями. Вони, в принципі не є провладними і парламентськими, щоб можна було б говорити про їх серйозний вплив у контексті формування національної ідентичності, хоча б у її соціал-демократичній інтерпретації.

Центристські партії поки що не можуть стати виразниками та захисниками інтересів широких соціальних верств населення. До речі, вони і не мають на сьогодні в Україні широкої соціальної бази – середнього класу, не мають чітких програм подолання соціальної кризи. Хоча, як засвідчує світовий досвід, за центристськими партіями велике майбутнє. Сьогодні ж це швидше нестійка «середина» політичного спектру.

Все означене вище не дає змогу поки що «виводити» політичні партії у роль суб'єкта – творця національної ідентичності, навіть на теоретичному рівні.

Цілком слушно суб'єктом формування національної ідентичності є церква та релігійні організації, як, взагалі, вагомі учасники формування української культури. Їх роль як агента соціалізації, і в цьому контексті суттєво змінилася з радянських часів. По-різному проявляють себе релігійні організації в Україні, і це цілком закономірно. Загалом у світі потенціал церков в політичній сфері великий. Про це свідчать фундаменталістські мусульманські рухи, які претендують на встановлення теократій. Це показала і католицька церква Польщі в 80–90 роки, активно втручаючись у політичне життя країни. У будь-якому випадку релігійні організації та їх представників слід вважати, на нашу думку, певними специфічними суб'єктами формування національної ідентичності суспільства.

Значною подією у формуванні об'єднавчої національної ідеї було отримання Україною Томоса та створення ПЦУ. Разом з тим, ця подія не позбавила українських громадян та українських ієрархів внутрішніх свар і не привела до інтеграції на релігійному ґрунті.

Також справедливо було б зазначити, що релігія у принципі (а не окремі конфесії), так би мовити типологічно, сприймається як гранично «альтернативне» до минулої каральної ідеології, як її безкомпромісне заперечення. Люди не стільки звертаються до позитивної релігійної віри, скільки відштовхуються від примусового державного безбожжя, відстоюючи право на особистий світогляд. (До речі, символічним є демонстрування деякими державними діячами свого «релігійного» світогляду). Це був і є рух від супротивного. І люди, які рішуче поривали з атеїстичними штампами, не завжди поспішають в обійми не менш авторитетних релігійних (політичних) догм.

Ці явища породжують наступне: зростає кількість аморфних поглядів віруючих «взагалі»; усякого роду квазірелігійні представники формують світогляд: окультизм, парапсихологія, секти тощо, що не сприяє національному єднанню.

Отже, з огляду на викладене вище можна зазначити, що проблематика суб'єкта формування національної ідентичності не є глибоко розробленою, особливо у сучасному вітчизняному су-

спільствознавстві. Ця обставина пояснюється тим, що процес формування національної ідентичності в українському суспільстві перебуває на початковій стадії. У той же час є досить фундаментальні розробки з цієї проблематики у зарубіжній літературі, а також певні надбання щодо бачення української нації, ролі політичного лідера та політичних еліт в цьому процесі, що залишає великі надії для подальшого вивчення окресленого питання.

4.3. Проблеми та перспективи національної консолідації в сучасній Україні

4.3.1 Особливості процесу формування національної ідентичності в сучасній Україні отримали логічний розвиток в еволюційному продовженні історичних векторів.

Розглянемо перспективи побудови модерної української нації та формування відповідної моделі національної ідентичності, виокремимо вагомі проблеми на цьому шляху.

Більшість аналітиків, як вітчизняних, так і зарубіжних, як зазначалося у третьому розділі, вважала і вважає оптимальним для України шлях вестернізації. З перших років незалежності уявлялося, зокрема, що високий науково-технологічний потенціал забезпечить їй безболісний перехід на нову, європейську цивілізаційну орбіту з пріоритетами ринкової економіки, політичної демократії та національної організації державності, і в кінцевому рахунку, з цінностями ліберальної ідеології. Як зазначає В. Горбатенко, вестернізація є однією з сутнісних ознак модернізації постсоціалістичних країн, які активно запозичують елементи досвіду становлення західної цивілізації, правила і методи виробництва, розподілу та обміну суспільного продукту... Але вестернізація українського суспільства, на жаль, розвивається як результат підміни процесу демократизації, – зазначає автор [54, С. 121]. Це проявляється на рівні культурно-ідентифікаційному у переважанні масової культури, деінтелектуалізації культурних смаків, комерціалізації культурної сфери тощо [54, С. 122].

У цьому контексті, окремі українські вчені пропонували і пропонують у контексті розробки ідентифікаційної матриці звернутися до нової для нас цінності лібералізму. Зокрема такий український суспільствознавець як О. Валєвський. «Ідеологічні орієнтири сучасної духовної ситуації реконструюються однозначно – лібералізм виявився найбільш прийнятною ідеологічною доктриною для постіндустріального суспільства в конкуренції з традиційними ідеологіями XIX століття і перш за все з марксизмом. Він не є чужим українському суспільству українській ментальності», – стверджував вчений [31].

Окрім того, О. Валєвський визначив основні концептуальні засади цієї течії: по-перше, презумпція індивідуальності. «Ідеологія індивідуалізму – основа та сенс європейської культури та свідомості. Головне тут, що не було сприйняте марксистсько-ленінською ідеологією, – автономність особи... Визначальні риси європейської культури безпосередньо пов'язані з втіленням ідеології індивідуалізму: вільне підприємництво, свобода творчості, ідея вільних виборів, віротерпимість, права людини тощо; по-друге, у політичній сфері лібералізм перш за все пов'язується з ідеєю вільних виборів усіх гілок влади; по-третє, в економіці – це ідея вільного приватного (колективного) підприємництва, приватної власності; по-четверте, сучасний лібералізм відводить державі роль гаранта інтересів усіх прошарків і соціальних груп суспільства; по-п'яте, ідея соціальної захищеності, створення реальних можливостей для всіх громадян «підйому на соціальному ліфті» (доступ до освіти, медичного обслуговування, культурних цінностей і т. ін.) незалежно від національності, віросповідання, раси, матеріального становища» [31, С. 28].

Але на заваді процесам демократизації та лібералізації стали серйозні конфліктні процеси в середині українського суспільства. Соціологи і політологи, дуже скоро зафіксували стан дезорієнтованості на масовому і розгубленості на елітному рівнях щодо відношення до ліберальних цінностей, що суттєво позначилося на контурах націє- і державотворення. Амбівалентність суспільної свідомості мала найрізноманітніші прояви: декларована прихильність до демократії легко уживалася з настановами на авто-

ритаризм і патерналізм, апологія ринкових відносин доволі довго маскувала орієнтацію на домінування державного сектора в економіці й контрольовані ціни. Коли на все це наклалися регіональні відмінності із міжгруповими розбіжностями у сприйнятті процесів соціокультурної трансформації й різноспрямованими зовнішніми орієнтаціями переважної частини населення, серйозні загрози посилення соціальної напруги стали очевидними. Мінімізувати їх можливо було або шляхом наполегливих зусиль у напрямі розширення простору толерантності, або знаходячи такі напрями співпраці і такі теми й сюжети для загальнонаціональної дискусії, які б зосереджували увагу соціуму на тому, що його здатне об'єднати.

Українська вчена Л. Нагорна свідчить: «доводиться, на жаль, констатувати, що новопостала незалежна Україна, маючи величезний інтелектуальний потенціал, не зуміла сфокусувати зусилля науковців і практиків навколо створення такого суспільного проекту, який забезпечив би швидке перетворення колишнього регіону СРСР із суто символічними владними функціями у єдину суверенну сутність, здатну ефективно обстоювати власні національні інтереси. Ідея формування української нації як політичного цілого час від часу декларувалася, але для її практичної реалізації не робилося майже нічого. Тим часом місцеві еліти, не звільнившись від модних у часи «перебудови» настроїв суцільного негативізму в оцінках минулого, зайнялися конструюванням ідеалізованих автостереотипів, примітивних месіанських схем, різних «фобій»... Тим самим природна для крутого історичного повороту ціннісна переорієнтація вводилася у конфронтаційне русло» [171, С. 172].

«Глибоко розділена уздовж багатьох вимірів і параметрів – економічних, політичних, територіальних, етнічних, соціальних, релігійних, – Україна опинилася у замкненому полі: прискорене будівництво національної держави потребувало консолідованої національної ментальності; швидка консолідація національної ментальності виявилася надто важкою, якщо не неможливою, без сильної унітарної держави» [52, С. 142].

Фактично, можна говорити про те, що модернізаційні процеси в Україні почалися на тому етапі, коли не сформувалася відповідні ціннісні засади для їх формування. Розколота ідентичність та політична свідомість громадян України «пручалася» започаткованій модернізації. Це є свідченням того, наскільки сформована консолідаційна модель ідентичності, і сформована органічним, еволюційним шляхом сприяє подоланню складощів та протиріч, викликаних модернізаційними процесами.

Наслідком цих модернізаційних «втручань» стали регіональні протистояння, що продовжували історичний вектор розвитку України. Л. Нагорна так характеризує причини цих протистоянь, акцентуючи увагу на незважених кроках еліт [171, С. 174]:

«По-перше, ейфорія від несподівано здобутої незалежності і дружнє голосування на грудневому референдумі спричинили своєрідну амнезію історичної пам'яті; ті історичні обставини формування території й локальної самосвідомості, про які йшлося вище, на якийсь час опинилися поза спектром суспільної уваги. Те, що територія країни складалася із різнорідних частин із відмінним історичним досвідом, вимагало врахування у державній стратегії «різниці потенціалів» і умонастроїв – з вибудованою моделі міжрегіональних і міжетнічних відносин на фундаменті взаєморозуміння і співпраці. Проте місцеві еліти, постійно використовуючи у політичній риторичі формулу «злагоди», на ділі будували відносини між собою у руслі жорсткої непримиренності. І хоч у 90-х рр. регіональна основа конфліктогенності проявлялася лише спорадично, формування політичних мереж уже відбувалося на регіональній основі. Отже, виникнення конфліктної осі «Захід – Схід» було лише справою часу.

По-друге, саме уявлення про ймовірну «вісь напруги» у вітчизняних елітних колах виявилось спрощеним. У кращому разі брався до уваги лише головний регіональний градієнт – диференціація по лінії «Схід – Захід». Але не менш показовою щодо розуміння регіональної специфіки є й інший градієнт, розташований по лінії «Північ – Південь». У будь-якому соціальному аналізі українських реалій потрібно враховувати культурно-етнічний критерій, який зобов'язує брати до уваги різницю між

первісним ядром, «материнським лоном» етногенезу й культуро-генезу та переселенською субкультурою, сформованою в районах міграційного й колонізаційного освоєння. Внаслідок різного темпоритму колонізаційних процесів регіони нового освоєння, насамперед, Причорномор'я – зберігають багато відмінностей порівняно з тими, що становлять географічне ядро української нації. Атмосфера прикордоння і етнокультурні контакти з колоністами сформували у південній частині України особливий «фронтирний» тип свідомості з більшою відкритістю світові і всіляким інноваціям. У перехідний період він відразу ж заявив про себе появою регіональних рухів і своєрідних «псевдоетносів» – «кримчан», «новоросів» тощо.

По-третє, не була належним чином врахована і та особливість регіональної ідентичності в Україні, яка лежить у сфері мовно-конфесійній. Україномовний Захід перебуває у сфері впливу католицької віри (зі збереженням грецької обрядовості), Схід і Південь переважно російськомовні і сповідують православ'я, здебільшого у версії Московського патріархату. Позиція УПЦ МП у своїй основі віддзеркалювала намагання російських націоналістичних кіл щодо спрямування геостратегічного вектора України у євразійський бік. Звідси – апологетика «канонічного» православ'я і цілковите несприйняття його українських версій, гостра упередженість щодо західного католицизму. Утім, спроба створення своєрідної «противаги» російській духовній експансії у вигляді УПЦ Київського патріархату етноконфесійну ситуацію не спростила. Чинником її ускладнення стала і «війна за храми», яка набула особливо гострих форм після реабілітації Української греко-католицької церкви і повернення їй церковних приміщень, колись переданих православної церкві. (Сьогодні ситуація ще ускладнилася з отриманням Україною Томоса та створенням ПЦУ).

По-четверте, молода українська держава не приділила належної уваги виробленню зваженої регіональної політики – такої, яка б враховувала історично сформований поділ на традиційно промислові і сільськогосподарські регіони. За підрахунками фахівців з Національного інституту стратегічних досліджень у

п'яти областях (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській) і у Києві у 2001–2002 рр. було зосереджено 48,4% основних виробничих фондів, 62,5% виробництва промислової продукції, 48,5% обсягу інвестицій в основний капітал. Сумарна частка чотирьох перших з названих областей і Києва в українському експорті у 2002 р. становила 65%, а чотирьох областей з найменшими показниками – Рівненської, Кіровоградської, Чернівецької, Тернопільської та м. Севастополя – не перевищувала 2%. Зростання регіональної диференціації упродовж років незалежності фахівці економісти вважають безпрецедентним – як за показником ВВП на душу населення, так і за інвестиціями в основний капітал, співвідношенням експорту й імпорту, ступенем гостроти соціальних проблем. Причини такого стану вбачаються не стільки в різних ступенях адаптованості регіонів з різною структурою економіки до функціонування за умов ринкової конкуренції, скільки в збереженні рудиментів радянської системи – галузевого принципу управління економікою, недосконалої системи бюджетного регулювання, не достатнього рівня внутрішньої кооперації виробництва тощо» [211].

Не меншою мірою ускладнює нормальну регіональну інтеграційну політику і невдало обрана у перші роки незалежності стратегія етнонаціонального розвитку. «Український модернізаційний проект» з самого початку створювався в атмосфері гострої конфронтації між двома сегментами соціуму – етноорієнтованим традиціоналістським, з одного боку, і налаштованим на пріоритет загальнодемократичних ліберальних цінностей і прав людини – з другого. Пошук компромісу тривав у руслі конструювання такої моделі етнонаціональної політики, яка б ґрунтувалася водночас і на територіально-громадянському, і на етнічному принципах. Однак досягнути при цьому цілісності у виборі стратегічної мети і механізмів її досягнення не вдалося, що виразно засвідчили нестыковки і прогалини у тексті Конституції 1996 р. В Основному Законі країни не виявилось термінів «політична нація» і «громадянське суспільство», а поняття «українська нація» присутнє у двох несумісних трактуваннях (у вигляді еквівалента поняттю «український народ») у Преамбулі і в формі

аналога поняттю «етнонація» (у Ст.11)). За справедливим зауваженням О. Майбороди, уже одне це «із суто філологічних причин робить громадянську і національну ідентичність несумісними етнополітичними поняттями» [145, С. 35].

Негативний вплив на суспільну свідомість таких різночитань посилюється тим, що вони у тому ж таки тексті Конституції підкріплені непереконливою, існуючою більше в теорії, ніж на практиці градацією етнічних спільнот (українська нація, корінні народи, національні меншини). Якщо статус національної меншини Законом 1992 р. був якоюсь мірою упорядкований (хоч і залишав чималий простір для конфліктності), то ніяких корінних народів у правовому полі України не було й немає. Відчуття невинуватості селекції посилив той факт, що консолідаційні завдання у Ст.11 стосуються лише «титової» нації. Таким чином, хоча у Конституції задекларована рівноправність громадян усіх національностей, присутній у ній присмак етноцентризму істотно впливає на політичний клімат у державі. Не в останню чергу внаслідок цього Україні впродовж років незалежності не вдалося ввести у правове поле оптимальну концепцію етнонаціональної політики.

Американський політолог Р. Брубейкер ще в середині 90-х рр. звертав увагу на небезпеку, якщо якась із нових незалежних держав дотримується відверто «націоналізуючої» стратегії, доводив він, вона закладає основу конфліктності на етнічному ґрунті. Роз'єднуючий потенціал реляційних полів здатен провокувати гетерофобні форми етнічної мобілізації [27].

Стосовно України прогноз Р. Брубейкера виявився неточним: головні лінії розмежувань відтворили не етнічний поділ, а культурно-цивілізаційні межі всередині українського етносу [27]. «Однак, як показав досвід, тривога американського аналітика не була безпідставною. Навіть неявно виражений етноцентризм за умов стрімкої зміни ціннісних орієнтирів є стимулом конфліктогенності», - зазначає Л. Нагорна [171, С. 179].

Унаслідок неспроможності політичних еліт виробити консолідаційну модель національної ідентичності на поверхні політичного життя опинилися не один, а два суспільні проекти. За І.

Кононовим, запропонований східними регіональними елітами проект вибудовувався за принципом співгромадянства з пріоритетом політичних та економічних лояльностей і українсько-російського бікультуралізму [119]. «В економічній сфері цей проект передбачає орієнтацію на індустріальні форми виробництва і великі корпорації підприємств, пов'язаних технологічним циклом, а також на своєрідний економічний націоналізм з преференціями для національного капіталу і клієнтельною організацією елітних груп. Політична складова цього проекту доволі невиразна, а федералістські ідеї, що з'явилися пізніше, були лише ситуаційною реакцією на програв» [171, С. 180].

«Суспільний проект, запропонований елітами Галичини, базувався на зовсім інших засадах: модерну націю пропонувалося вибудовувати за моделлю етнонації, з жорсткою кореляцією етнічної (культурної) і політичної лояльності, на фундаменті розриву з радянським минулим і послідовної дерусифікації. Для презентації символічного простору Галичини реанімувалися ті регіональні версії українського націоналізму, які пропагувала ОУН. В економічній сфері робилася ставка на підтримку малого й середнього бізнесу, а вектором зовнішньої політики було обрано однозначне спрямування вбік ЄС, США, НАТО» [171, С. 180].

За досить зваженою оцінкою І. Кононова, ні той, ні інший суспільний проекти не є ні абсолютно гарним, ні абсолютно поганим. «Прикро, – зазначає він, – що переваги цих проектів неможливо просто механічно поєднати». Тому майбутній розвиток держави буде величезною мірою залежати від моделювання стосунків Донбасу та Галичини, налагодження діалогу та дотримання принципів толерантності» [119].

З таким висновком легко погодитися, але, гадаємо важливо пильніше придивитися до причин того, чому з-поміж двох суспільних проектів Україна, маючи потужний промисловий та інтелектуальний потенціал, обрала не орієнтований на інновації й індустріальний розвиток, а традиціоналістський. Найпростіше пояснити цей феномен станом певної розгубленості, в якому опинилися у зв'язку із заборонаю компартії ті прошарки

політичної еліти, які ще недавно відчували себе «вершителями доль». Вже до краю розхитаний радянський моноліт розсипався на дрібні уламки, і зібрати їх знову до купи нікому не було до снаги. У потрібний час не виявилось й сильних ідеологів, які могли запропонувати прийнятну для основної маси громадян модель розвитку.

Новим ускладнюючим і роз'єднуючим чинником на переломному для України етапі стало те, що в основу її культурного вибору закладався суцільний негативізм щодо радянської спадщини.

«Тотальна відмова від неї, посилена ідеологемами «втраченого часу» (а згодом і «окупаційного режиму»), створила систему дещо викривлених орієнтирів, перекривши шлях до самоідентифікації на ґрунті національної єдності. Глибокий ціннісний конфлікт і соціальний песимізм до мінімуму звузили палітру варіантів вибору. Вироблене відповідними контрелітами дуалістичне світосприймання (коли все пов'язане з радянською системою влади усвідомлювалося як панування сил зла і гноблення, а все опозиційне – як уособлення сил добра і справедливості) за нових умов стимулювало зашорений однобічний погляд на світ і розстановку політичних сил у ньому» [171, С. 180].

Можливості творення національних міфів на цьому ґрунті небачено зросли.

Таке артикулювання української ідеї Я. Грицак точно охарактеризував як самовбивче – воно заганяє українство у глухий кут [58, С. 263]. Національне самозамилування, своєрідний «національний кітч», помножений на повну заміну орієнтирів в оцінці історичного минулого, не могли не справити негативного впливу на свідомість тієї частини населення, менталітет якої сформувався під впливом універсалістських цінностей. Наслідком незваженої політики стала поява українського різновиду російського націоналізму, що виявився здатним консолідувати росіян і російськомовних українців навколо вимог надання російській мові статусу другої державної.

«Незалежно від того, якими мотивами керувалися «націонал-патріоти» і їх представники у владних структурах – щирого

вболівання за долю української культури й мови, поліпшення власного статусу як представників інтелектуальної праці чи досягнення якихось певних, у тому числі електоральних, цілей – обрану ними стратегію утвердження національної ідентичності не можна вважати оптимальною. Педальовання минулих – справжніх і витворених націоналістичною уявою – кривд і образ посилило орієнтацію у бік мовного, традиційного націоналізму. Гальванізація старого етнографічного мислення, культивування етнічного світобачення, пропаганда ідей ізоляціонізму... досягли ефекту, зворотного очікуваному» [171, С. 182]. Як справедливо зауважив З. Антонюк, це «суспільне збурення» обернулося самогальмуванням розвитку, таким консервуванням захисного етнічного панцира, яке створило реальну загрозу дальшої провінціалізації українського суспільства, стало на заваді творенню процесу громадянської масової культури» [4].

Про малопривабливість провідної ідеї політичного дискурсу – ідеї націєвідродження – з огляду на її оберненість у минуле пише Н. Амелеченко. В її викладі ця ідея набуває вигляду «потужної міфологеми мелодії, яка живиться енергією романтичної міфотворчості». Пошук образу ідеального минулого, що потребує очищення від тоталітарної й імперської спадщини, звівся до «хаотичного продукування міфічних образів «аріїв», «трипільської культури», «козацької вольниці» як витоків українськості» [2].

Тобто, іншими словами, ідея відродження нації виявилася оберненою в минуле. Вона не пропонувала певних виразних футуролістичних орієнтирів. Адже вона є певним проектом майбутнього, що має ґрунтовне історичне підґрунття.

«По-перше, зображення України в ролі жертви, яка потрапила у фатальну залежність від «зловорожих сил», спрямовувало суспільну енергію на непродуктивний шлях оплакування тяжкої долі, формування «образу ворога» і «топосу поразки». По-друге, віктимізація свідомості, якій активно противився орієнтований на універсалістські цінності суспільний сегмент, поглибила політико-ідеологічну поляризацію соціуму. По-третє, бренд «відродження» з малоперспективним пошуком «втраченого раю»

блокував пошук стратегічного вектора, здатного ввести країну у коло високорозвинутих держав» [171, С. 182].

Одним із серйозних прорахунків української влади була недооцінка конфліктного потенціалу Криму. Особливої уваги Крим потребував не лише тому, що тут проходив процес апробації феномена автономії в унітарній державі, але й тому, що саме тут, на Півдні, уже в перші роки незалежності дістали вияв реальні вияви сепаратизму. Оскільки ж ці зусилля по інтеграції Криму були явно недостатніми, етнічна ідентичність – і російська, і українська, і кримськотатарська – й були використані як інструмент політичної мобілізації.

Розробка засад ефективної регіональної й етнонаціональної політики відкладалася, науковий аналіз феномену «регіоналізму» постійно підмінявся риторикою на тему «соборної України», не виправдано слабо досліджувалися феномени регіональної та етнічної ідентичності. «Це спричинилося до того, що владу не сприймали як «свою» ні на Заході, ні на Сході України. Головною причиною її непопулярності на Заході і в Центрі була нерішучість властей у проведенні ринкових реформ, невизначена зовнішньополітична стратегія і бутафорська «українськість», розрахована здебільшого на зовнішній ефект. Претензії українського Сходу до влади дублювали західні «із точністю до навпаки» – тут масову свідомість, що зберегла виразні ознаки «радянськості», дратували нові символи, які вона вважає чужими, ціннісна переідентифікація, яка уявляється надмірною, лінія на зближення з НАТО. Відсутність національно-консолідуючої ідеї, яка б поділялася більшістю населення в усіх регіонах України, вимагала переведення проблеми регіоналізму із площини політичного протистояння у сферу інтелектуального дискурсу. Але вітчизняні еліти найзручніше почували себе якраз у ситуації вербальної агресії» [171, С. 185].

Ті форми ідентичності, які склалися на цей час в Україні, виявилися, отже, гостро полярними. За М. Михальченком, соціум поділився на «традиціоналістів», орієнтованих на переважно радянське минуле, «прожектерів-футуристів», що знаходять розраду у глобалізмі й космополітизмі, «прагматиків-сучасників»,

що прагнуть самореалізуватися за будь-яких умов, і «націонал-патріотів», для яких провідним мотивом мислення й дії виступає національна ідея у її традиційному вигляді. Процес переідентифікації іде надзвичайно складно: «макроідентичність в Україні перебуває у процесі становлення, переструктуризації, виникають нові і втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. На загал значна частина людності країни поки що має позбавлену чітких цілей і цінностей дифузорну ідентичність. Часто це супроводжується жорстким ідеологічним протистоянням різних політичних сил, які виступають від імені окремих груп українського народу» [161, С. 25].

За таких умов криза ідентичності уже не піддавалася розв'язанню в руслі діалогу суспільних сил. «Помаранчеве протистояння» вивело на поверхню політичного життя ту вісь конфліктності, яка завжди була іманентно присутня в українських реаліях, але донедавна мала вигляд «стиснутої пружини». Електоральні симпатії переросли у щось значно більше й вагоме, ставши лінією вододілу за ціннісно-світоглядними й культурно-мовними критеріями.

«Навколо В. Януковича групувалися переважно прагматики, В. Ющенко згуртував своїх романтично налаштованих прихильників навколо цінностей свободи, людської гідності, патріотизму. Майдан сприймав їх як синоніми оновлення й очищення і далеко не зразу розпізнав спроби базування ідеології «нового патріотизму» на етнонаціоналістичному (надто слабо сумісними з пріоритетними європейськими цінностями) фундаменті. Обґрунтовувати легітимність за допомогою популістської риторики виявилось значно легше, ніж створювати високі стандарти управління і нові еталони лідерства, базовані на пріоритеті національних інтересів» [171, С 187].

Суспільствознавці, мабуть, ще довго сперечатимуться, чи були події кінця 2004 р. революцією і чи була ця революція «помаранчевою». Фактом є лише пробудження на ґрунті «антикучмізму» могутньої духовної енергії мас, причому не лише на Заході і у Центрі України, але й на її Сході. В. Якушик недалекий від істини, коли пише, що «жовтогаряча», «помаранчева» рево-

люція, якщо розглядати її як процес, що звільняє живий дух і душу народу, була водночас і «біло-блакитною». «Не тільки «помаранчевий» Київ з його майданом і Галичина, але й «біло-сині» Донецьк, Крим і Одеса – по суті вся Україна – стали якісно іншими внаслідок революційних подій» [314, С. 265]. Ще далі у цьому напрямі йде Е. Вілсон, солідаризуючись із твердженням про «другу революцію» у східній та південній Україні – ту, яка полягала у визріванні їхньої регіональної свідомості» [37, С. 9].

Саме «пробудження Сходу» стало найбільшим шоком для львівських інтелектуалів, які звикли представляти західноукраїнську регіональну ідентичність як еталон українськості. Зокрема, на сторінках «Львівської газети» В. Вітковський з тривогою писав про те, що Львів і Галичина уже не повинні вважати себе «українським П'ємонт» – центр політичної активності українського громадянства перемістився на Південь і Схід, і не варто бачити в цьому «олігархічні технології» чи наслідки підкупу або зомбування. «Інше питання – куди саме поведе країну цей ново-явлений П'ємонт?» [142].

Перемогу команди В. Ющенко у «третьому турі» президентських виборів значною мірою забезпечили консолідаційні гасла, які виголошувалися на Майдані. Акцентування уваги на загальнонаціональних, а не етнічних пріоритетах вселяв надії на можливість зближення Заходу і Сходу, формування справжньої політичної нації й дієздатного громадянського суспільства. Демократичний за своїм змістом масовий протест набув яскраво вираженого політичного характеру. Прямий тиск мас змушував владу відшукувати позаправові методи досягнення політичних компромісів і миритися з фактичним двовладдям, що мало й інституційну, і територіальну форми прояву.

Безпосереднім наслідком «помаранчевої революції» стало те, що суспільство «подорослішало», сприймаючи як даність плюралізм думок і оцінивши вагу консолідаційних гасел. Але, водночас, воно вчилася сприймати як норму вихід за межі правового поля.

Належну оцінку подіям «помаранчевої революції» зможуть дати лише наступні покоління істориків – велике бачиться на

віддалі. «Але ніхто, здається, не зможе заперечити очевидну істину – для українського соціуму це був момент прозріння і відвертості, час, коли пробуджується розум і душа, час, коли почуття рвуться назовні» [171, С.188].

Продовженням розвитку означеного вектору розвитку суспільного світогляду та народних сподівань стала «революція гідності», в основі реалізації її ідеалів лежали найсвітліші національні мрії українців. Але чи вдалося їм скористатися її результатами – на це питання повинна дати відповідь історія. На нашу думку, частину найраціональніших ідей «революції гідності» перевели у русло політичної та історичної міфотворчості.

Отже, зупинемося ще на одній проблемі на шляху формування модерної консолідаційної моделі ідентичності в Україні – це міфотворчість. У структурі суспільної свідомості сучасного українського суспільства міфологемна (міфологічна) складова посідає значне місце, вона ґрунтується на спрощеному, ірраціональному та догматичному сприйнятті соціальної та політичної дійсності. Як конфронтаційний за своєю сутністю, такий, що не враховує глибини та складності соціальних та політичних процесів, цей тип осмислення дійсності на діяльнісному рівні перетворюється в протистояння між різними соціальними, етнічними групами, релігійними громадами, прихильниками різних політичних цінностей тощо. Це, дійсно, породжує нестабільність у державі та може загрожувати її національній безпеці.

Необхідно зазначити, що у присвячених їй дослідженнях соціальна міфологія часто пов'язується з тоталітарною ментальністю, «оскільки тоталітарна ментальність і відповідна їй міфологічна дійсність будується не на реальних фактах, а на певних судженнях та ідеологічних обґрунтуваннях...Фіктивна, ілюзорна, штучно сконструйована дійсність займає місце реально існуючій дійсності» [42, С. 359]. Але цілком очевидно, що компоненти тоталітарної свідомості та ментальності залишаються у структурі сучасної суспільної свідомості пострадянських країн, у тому числі й сучасної України, бо це явища значно консервативніші, ніж, наприклад, соціальні та політичні інститути. Останні можна швидше «модернізувати» (на зразок соціальних і політичних ін-

ститутів країн із розвинутими демократичними традиціями), ніж суспільну свідомість.

У сучасних умовах тоталітарна свідомість має такі прояви: «...насамперед впадає у вічі дивне поєднання дилетантизму та непрофесіоналізму, з одного боку, – всезнайства – з іншого... У політичній сфері – війна законів, підзаконних актів і просто рішень, які приймаються не тільки різними органами й на різних рівнях, але в одному й тому ж органі та одними й тими ж людьми... Живучість тоталітарної ментальності проявляється, зокрема, у масовому прагненні виокремитися, прославитися... Тут не можна не згадати також про своєрідний сплеск садомазохистського комплексу – пошук ворогів, змовницький комплекс, викривання та самовикривання...» [42, С. 365–366]. Це, звісно, не весь перелік «симптомів» тоталітарної свідомості, які перераховує політолог К. Гаджиєв, але, на нашу думку, деякі з окреслених проявляються і в сучасній Україні.

Разом з тим, навіть, якщо не стояти на позиціях наявності в суспільній свідомості українського соціуму залишків тоталітарної свідомості, відкинути тезу про зумовленість соціальної міфології винятково тоталітарною свідомістю, жодним чином не можна заперечити сам факт продукування соціальної міфології в нашій країні. «Сьогоднішній стан «розколотості» суспільної свідомості в Україні – це розплата за схильність до соціальної міфотворчості, наслідувальну стратегію, нечіткі орієнтири та етнократичні тенденції в гуманітарній політиці», – стверджує Л. Нагорна [171, С. 272].

Отже, що таке соціальна міфологія та яким типом суспільної свідомості вона продукується? Чим може загрожувати суспільству й державі переважання саме такого типу?

Останнім часом науковці розрізняють два типи суспільної свідомості – раціональний і магічний. На відміну від раціонального – активістського й діяльнісного, магічний тип (його називають ще міфологемним) за своєю сутністю утопічний і водночас налаштований на конфронтацію. Він передбачає своєрідний, теологічний тип світосприйняття – із культовими стереотипами,

безальтернативними настановами, цілковитою відсутністю критичної оцінки власних вад.

«Епоха модерну, здається, засвідчила незаперечні переваги логічного та наукового раціоналізму. Однак у рамках парадигми раціональності неможливо пояснити наявність ідеальних, вічних, трансцендентних форм людського буття; її орієнтаційна спроможність виявилася обмеженою. Але свідомість, як і природа, не терпить вакууму, і заповнюється він міфами» [172, С. 145].

Будучи соціальним явищем, міф має виконувати інструментальну функцію, бо придатний, на думку політолога Г. Почепцова, для конструювання іміджів і заповнення лакун, відведених для друзів і ворогів. Оскільки міф є конструкцією, відпадає необхідність щоразу поновлювати ідеологеми, інколи буває досить навіть натяків [195, С. 117].

Але популярність міфів пояснюється не лише їх інструментальною (яка, зазвичай, носить ще і маніпулятивний характер) функцією, але й зручністю спрощених, сприйнятих на віру певних стереотипів суспільної свідомості. На думку Р. Барта, міф дарує есенціальну простоту; у світі, який він організовує, немає суперечностей, оскільки немає глибини [9]. Тобто ще однією важливою функцією міфу, є стереотипізація та примітивізація суспільного простору.

Процес творення ідентифікаційних міфів в Україні ґрунтовно досліджує культуролог з Донецька О. Тараненко, автор книги «Міф: структура, типологія, трансформація в культурі ХХ століття» (2003). «Кожна епоха має свої міфологічні ряди, і ці псевдоісторичні міфи «гріють наше самолюбство й тоді, коли наголошуємо наші плюси й коли переконаємо себе в тому, буцімто нам найгірше». Міфологізація Донбасу почалася у 20–30-х рр. минулого століття, коли ідеологічні штампи «міста трудової слави» стали своєрідними магічними заклинаннями, які доповнював культ «нових богів» – героїв праці Стаханова, Ізотова, Мазая та інших. Міфи поставали не як віддзеркалення реальності, а як «світлі цілі». Другий етап міфотворчості породив культ Донецька як «вугільно-трояндового» міста-мільйонера й особливого «шахтарського характеру»; на цьому ґрунті вибудовувалася

міфологема «Донбас годує всю Україну». А коли всі плюси змінилися на мінуси, Донецьк несподівано став символом «беспределу» й агресивної кримінальності, причому навіть самі донеччани подеколи тішилися з того, що живуть за «своїми» поняттями й правилами. І тоді їхні серця почали зігрівати скіфосарматські сюжети, сакралізація «дикого поля» і старої Юзівки» [277]. «І ми, – констатує О. Тараненко, – поприволу, опинилися у світі, поділеному на своїх, «донецьких», «східних» і «чужих», «націоналістичних», «західних». Зненацька ми зажили у віртуальній країні, де не одна столиця, але – поза нею – дві інші, міфологічні – Львів і Донецьк. Ми опинилися на самісінькому краю провалля, яке буцімто незаперечно та нез'єднанно розділяє міфологічні Схід і Захід, як у казці, де назад дороги ніколи немає». Найгірше, вважає вона, що «доки живемо віртуальним життям вигаданих кимось за нас мітів, неспинно спливає час нашого неповторного життя» [277].

Свідомо запозичуємо ці розлогі цитати з часопису інтелектуалів «Критика», оскільки поряд у ньому було опубліковано й позицію із іншого українського полюсу – зі Львова. Не настільки категорично і, схоже, без відчуття «краю провалля» автор допису Ю. Прохасько фіксує виразний образ не менш міфічного Львова – міста, культ якому творить його провінція. «Герменевтичне» місто, у самій фактурі якого присутня ностальгія, «місто, яке вислизає і яке хочеться впіймати», насправді виявляється субстанцією «з кольором вижовклого паперу», містом, у якому свідомо й добровільно можуть жити лише романтики...». Щоб жити у сьогоденньому Львові, зауважує автор, треба мати схильність до метафоризму. «Бо метафора є необхідною, а подекуди просто-таки рятівною, коли дійсність чомусь не влаштовує. Щасливі не потребують метафор» [205].

Зазначені фрагменти свідчать про те, що схильність до стереотипування, простих пояснень, штампів і невміння протистояти навіюванню створює поживний ґрунт для формування маніпулятивних інструментів маніпулювання суспільною свідомістю.

Існує легко простежувана закономірність – чим простіша й дохідливіша метафора, тим з більшим успіхом вона може використовуватися для підміни штучно створеними конструктами тих образів, які виробляються у ході цілком природного, етнокультурного, мовного, конфесійного розвитку того чи іншого народу.

Досить категоричний щодо цього Ю. Шаповал, який вважає, що Україну «розкололи ще в 2004-му політтехнологи та (в першу чергу теле-) журналісти, створивши нібито антагоністичні образи Західної України та Східної. Це не додає позитивних перспектив ані сучасному політикуму, ані соціуму» [305, С. 6]. Отже, міфи творяться й поширюються не просто задля втіхи публіки, а задля зміни індивідуальної та публічної ідентичності.

Оскільки, як зазначалося, соціальний міф має інструментальну (часто маніпулятивну природу), він спрощено трактує складні соціальні та політичні процеси, часто використовується для легітимізації існування політичної еліти в суспільстві. Особливо, – у випадку за браком раціональних чинників легітимізації її існування. Але загроза криється в іншому: штучно створені політичною елітою міфологеми починають жити власним життям, мають велику інерційну силу, бо ґрунтуються на ірраціональних, часто етнічних або релігійних чинниках, спекулювання на яких може призвести, як переконує світовий досвід, до найсерйозніших з всіх типів конфліктів – етнополітичних та релігійних, які можуть загрожувати стабільності країни та її національній безпеці.

Учені стверджують, що позараціональність міфу і примат в ньому образно-емоційного підґрунтя спричиняють його популярність саме за часи суспільної нестабільності. Насамперед, до мови міфів охоче звертаються ідеологи. Незалежно від того, на яких цінностях ґрунтуються штучно сконструйовані соціальні міфологеми, у їхній основі лежить опозиційність «ми – вони», протиставлення «героїв» і «негідників». Застосування евфемізмів, підміна понять виступають як засоби політичної містифікації, яка затемнює справжню сутність подій і явищ.

«Особливість міфу як складного смислового комплексу в тому, що він не піддається верифікації і спростуванню фактами. Живучість міфів зумовлюється тим, що вони перебувають у позараціональному просторі, експлуатуючі інтуїтивні відчуття й генетично успадковані пересуди. У соціальному та політичному просторі міф поряд з маніпулятивною (вже згаданою нами. – авт.) виконує і своєрідну «обмежувальну» функцію – він задає параметри відокремлення «свого» політичного простору від «чужого». Саме тому «спростування» міфів виявляється, як правило, невдячною справою, адже вони сприймаються «на віру» [172, С. 153].

У нашій країні нерідко для конструювання соціальних міфів політики використовують (як засіб), феномен історичної пам'яті, бо саме історичні реалії глибоко відбиваються у суспільній свідомості. Відповідно, «політична історія» як «досоціалістичного, так і соціалістичного періодів впливає на формування суспільної свідомості сучасної України. Колективна історична пам'ять включає в себе історичні символи (важливі події з історії народу, фігури, видатні особистості...), міфологізовані образи та легенди, стереотипи тощо» [197, С. 102].

Неважко переконатися, що наша історична пам'ять суцільно зіткана із міфів, починаючи з трипільського, через києворуський та козацький, аж до залишково-радянського тощо...Будь-які спроби розхитати бодай один із цих міфів шляхом раціоналістичних міркувань і неспростовних фактів ані у колі професіоналів, ані на рівні масової свідомості «не спрацьовують». Насамперед тому, що кожен міф намертво зрісся з певною ідеологією та відповідає цілком визначеним політичним потребам. Відтак, дискусії на теми історичної пам'яті в політиків перетворюються, як правило, у зливу взаємних звинувачень у заангажованості й не підносять рівень історичного знання, а, навпаки, дискредитують його. Тобто загроза існує не в наявності соціальних і політичних міфів (про об'єктивні підстави існування раціоналістичного та міфологемного типу свідомості ми вже зазначали), а в переважанні міфологемного типу на рівні суспільної свідомості, оскільки він ґрунтується на ірраціональних, емоційних чинниках,

тому легко може використовуватися політичною елітою у якості інструменту для маніпуляцій суспільною думкою. Міф не залишає поля для дискусій та пошуку консенсусу, бо він оперує догмами, формує психологічну схильність до принципової безкомпромісності, укриває небезпечну у дезорієнтованому, поляризованому соціумі.

На думку Л. Нагорної в Україні, справді, сьогодні у суспільній свідомості йде болісний процес пошуку нових форм соціокультурної ідентифікації. Оскільки різні соціальні групи, окремі індивіди шукають нових точок опори у різних площинах соціального буття, дедалі поглиблюється відчуття розриву єдиного духовного простору, з'являються значні коливання й відмінності у визначенні базових цінностей, загострюється полеміка навколо напрямів дальшого розвитку суспільства [170, С. 190]. І штучно створені соціальні та політичні міфи можуть тільки загострити окреслені процеси. Бо «міфотворчість не залишає місця для буденного життя, для елементів громадянського суспільства, для феномену взаємопроникнення культур і т. ін.» [313, С. 154]. Окреслені тенденції дестабілізують суспільство, створюють поживний ґрунт для різного роду нелегітимних способів розв'язання соціальних протиріч, різноманітних форм масового протесту, що створює, у свою чергу, проблеми у сфері забезпечення національної безпеки країни, що сьогодні є більш, ніж очевидним.

Разом з тим несправедливо було б не сказати, що за відповідних обставин соціальний міф виконує й певні позитивні для суспільства функції. Наприклад, на компенсаційній функції міфу наголошує Е. Баталов: міф може пом'якшувати відчуження людини від соціуму, відігравати роль своєрідного громовідводу. Соціальна міфологія – це соціетальна психотерапія, яка водночас і зцілює, і віддаляє від реальності, примирює з нею, спрощує й приборкує її, надає суб'єктові впевненості в собі й разом з тим небезпечно завищує його самооцінку. Міф бере на себе потрібні людині функції, які непідвладні науці і лише частково можуть виконати релігія та мистецтво – він формує у членів цієї спільноти уявлення про спільну долю, задає смисл існуванню певного

народу серед інших, сприяє його самоідентифікації [10, С. 30, 37].

Але разом з тим залежно від цивілізаційної суті певного суспільства міфи можуть націлювати на самоствердження і паралізувати енергію творення, можуть зближувати з іншими народами та віддаляти від них, а що ж до української мрії, яка формувалася в річищі ідей національного визволення, то за умов незалежного державного існування вона виявляється поки що «безкрилою», оскільки національні еліти не зуміли надати їй футурологічного спрямування [172, С. 151]. Справді, сучасна українська соціальна міфологія поки що «дивиться очима назад», переважно культивуєчи за давніми претензії, які часто замішані, як ми вже зазначали, на регіональних відмінностях, «виймаючи» з шафи історії України «скелети», а також культивуєчи претензії до сусідніх держав, загострюючи стосунки у зовнішньополітичній площині. Вважаємо, що немає потреби пояснювати, що все вище окреслене не сприяє інтеграції суспільства та постійно створює внутрішні, та зовнішньополітичні загрози, які негативно впливають на стан забезпечення національної безпеки країни.

Деякі вчені наполягають: необережне «конструювання» соціальних міфів в Україні, дійсно, може загрожувати її територіальній цілісності; особливо у випадку, коли йде процес штучного загострення певними політичними елітами регіональних відмінностей. Небезпеку для територіальної цілісності держави створюють не самі по собі регіональні відмінності і не локальні самоідентифікації, а штучні спекуляції на цьому ґрунті. Навряд чи можна погодитися з авторами фундаментальної праці «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» в тому, що нагальною проблемою для України є «подолання культурно-історичної різноманітності її регіонів, зокрема тих, які виявляються у геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях» [288, С. 188]. Нівелювання регіональних особливостей не тільки нездійсненне в принципі (принаймні в межах життя кількох поколінь), але й нерациональне, бо усяке багатоманіття збагачує життєву палітру нації. Здорові політичні сили мають прагнути не до «подолання» різноманітності, а до цивілізованого

розв'язання проблем, які на її ґрунті виникають, і цивілізованої ж протидії спробам політизації регіональних відмінностей. «Бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні неспівпадіння, а конфлікти інтересів і конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості і «перемоги будь-якою ціною» [171, С. 278].

Чимало у цьому сенсі залежить і від науковців, насамперед від їхньої здатності не спокушатися спрощеними формулами й не експлуатувати стереотипні образи. Наприклад, міфологема поділеної на «Захід» і «Схід» України зовні має привабливий вигляд і може претендувати на зразок пояснювальної моделі в багатьох випадках. Але якщо подивитися на проблему серйозно, то ні Західної, ні Східної України як гомогенних просторів не існує. Це, до речі, наочно показав британський українознавець П. Роджерс, він доводить, що історичні, демографічні, економічні відмінності між Східною Галичиною, Волинню, Закарпаттям і Буковиною, з одного боку, і різні електоральні та соціокультурні пріоритети Харкова, Луганська та Сум, з другого, є переконливим свідченням того, що обидва концепти – «Західна Україна» та «Східна Україна» – науково неспроможні і підлягають реконструкції. Унікальність українського регіоналізму в тому, що він не стає на заваді створенню модерної, громадянської української національної ідентичності. Тому й описувати його слід у категоріях регіонального розмаїття, а не поділів [353].

Загрозливою тенденцією, на нашу думку, стала експлуатація деякими політиками етнічного чинника на тлі об'єктивної поліетнічності українського соціуму (зі смислоутворюючим етносом – українським). Це роздмухує ксенофобські настрої, сприяє розпалюванню національної ненависті та ворожнечі, створює проблеми із забезпечення національної безпеки в цій царині... Більшість серйозних вчених і аналітиків переконані, що за нових умов перед світовим співтовариством стоять завдання деполітизації етнічності й деетнізації політики; власне, і популярна на Заході модель мультикультуралізму ґрунтується на перенесенні ваги з етнічності на полікультурність.

Водночас сказане не варто тлумачити як нерозуміння чи відкидання значення етнічних чинників у житті сучасного українського соціуму. Ідеться лише про те, що етнокультурні конфлікти стали, за (В. Кімлічкою), найбільш поширеним джерелом насильства у світі. І немає простих відповідей і чудодійних рецептів, щоб їх пом'якшити. Саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували радикально налаштовані представники політикуму [107, С. 15, 149]. В українському контексті це означає насамперед орієнтацію на таку стратегію націєбудівництва, яка дасть у підсумку ефект мінімізації культурних розмежувань і появи політичної, поліетнічної нації громадян [171, С. 285].

Отже, щоб суспільство не перетворювалося на воююче, у фундамент політики мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти – як громадян. При цьому зусилля влади повинні фокусуватися навколо позитивного смислового навантаження культурних кодів і національних міфів із постійною орієнтацією на толерантність.

Ще однією вагомою проблемою на шляху формування модерної консолідаційної моделі ідентичності в Україні є неоднозначність в трактуванні останньої в очах різних частин соціуму та правова невизначеність цього поняття та споріднених понять. Можна стверджувати, що український соціум ставиться до зазначених проблем вкрай неоднозначно. Ілюстрацією до цього, зокрема, можуть бути результати парламентських слухань «Етнонаціональна політика України: здобутки і перспективи», що відбулися 11 січня 2012 року у Сесійній залі Верховної Ради [124]

Насамперед, впадала в очі присутність у Сесійному залі Верховної Ради трьох груп інтересів – 1) політиків, 2) представників громадянських організацій, 3) науково-експертних кіл [124].

Окреслимо пріоритетні інтереси кожної з груп. По-перше, представники політичних кіл акцентували насамперед увагу на відсутності в країні гострих етнонаціональних конфліктів... По-

друге, під час парламентських слухань оцінувалося як досить продуктивне існуюче правове забезпечення національних меншин в Україні, а також практичне втілення державного курсу, наприклад, щодо ефективного впровадження системи освіти мовами національних меншин...По-третє, виступаючі констатували наявність значної уваги до запитів національних меншин у сфері культури. Наводили приклади щодо проведення різноманітних фестивалів та конкурсів[124].

Пріоритетність інтересів представників громадських організацій теж мали свою специфіку. Привертало увагу те, що у їх виступах практично була відсутня проблематика, пов'язана з визнанням провалу політики мультикультуралізму в Європі. Лідери громадських організацій, як правило, акцентували увагу здебільшого на одній стороні – необхідності збереження культурної спадщини національних меншин. Так само спостерігалася однастайність щодо необхідності поновлення діяльності єдиного державного органу управління у сфері етнонаціональних відносин (Державного комітету або що), а також щодо гострої необхідності у виділенні додаткових державних коштів на підтримку діяльності громадських організацій етнічного спрямування. Як це не прикро, але про роль меценатів із середовища етнічних груп практично ніхто не згадував, хоч, як відомо, в бізнесі таких немало.

Що насторожувало – у виступах представників першої й другої групи інтересів спостерігалася тенденція до редукування етнонаціональної політики у більш вузьке русло етнополітики, коли акцент переносився на збереження етнічної специфіки національних меншин, але лише побіжно ставилося питання консолідації української нації, насамперед посилення ролі і місця титульного українського етносу в цьому процесі. Ситуацію спасала присутність на парламентських слуханнях третьої групи інтересів – представників наукових та освітніх закладів. Останні, як на нашу думку, продемонстрували здатність до системного аналізу, об'єктивності та широких узагальнень.

По-перше, наголошувалося, що в усіх правових актах, якими регулюється етнонаціональна політика України, «починаючи від

Основного закону держави, відсутня згадка і взагалі не визначено в правовій формі статус національної більшості, титульного етносу. Формально-правове замовчування національної більшості є наслідком матричного копіювання європейського і загалом міжнародного права у застосуванні до української ситуації». Як результат, етнонаціональна політика в такій редакції виходить із невірної презумпції нібито асиміляційної мовної і культурної загрози з боку українського етносу, який, насправді, в силу тривалої дискримінаційної політики щодо нього має такі ж втрати в ознаках своєї ідентичності, як і національної меншини, крім хіба що російської, румунської й угорської [145].

По-друге, були висловлені пропозиції щодо найбільш ефективної управлінської моделі державної етнонаціональної політики. Із чотирьох визнаних у світі моделей (сегрегаційна, асиміляційна, маргінальна й інтеграційна) перші три моделі пропонувалося відкинути як непродуктивні, а залишити одну – інтеграційну. Міжетнічна інтеграція, згідно цієї моделі, має стати невід'ємною складовою політики національного діалогу і внутрішньої консолідації. В основі інтеграції українського суспільства мають бути покладені три основні суспільні цінності: територіальний загальнонаціональний патріотизм; українська державність; державна українська мова (В. Трощинський).

По-третє, було повернуто увагу до викликів і ризиків у разі недооцінки як ситуації в Україні, так і наявних світових тенденцій. Зазначалося, що у разі, коли у центр уваги не буде поставлено питання про мовно-культурне відродження титульного етносу, можна буде очікувати гостру реакцію на загрозу своєї ідентичності. Як засвідчують соціологічні дослідження, впродовж останніх десяти років стало помітним суттєве зростання рівня ксенофобії щодо ромів (циган), стає ймовірним «зростання соціальної відчуженості всередині слов'янського кластера, поступове відчужене від росіян та білорусів». Ситуацію ускладнює і те, що Україна стала четвертою в світі державою, яка приймає іммігрантів, серед яких дозвіл на проживання отримують переважним чином не висококваліфіковані спеціалісти, а родичі вже прибулих іммігрантів. І це в ситуації, коли «кожен сьомий укра-

їнець – це трудовий мігрант». Відтак об'єктивно постають питання до нашої етнонаціональної політики: «а чи адекватна вона за своєю сутністю, оперативністю, ефективністю, прогнозованістю цим викликам»? [124, С. 278].

Таким чином, можна дійти висновку, що в Україні проблеми співвідношення людиноцентризму, націєцентризму, державоцентризму, як і споріднені, але не тотожні їм проблеми націєтворення, державотворення, суспільствотворення, хоч і є присутніми у науковому полі з часу здобуття незалежності, досі не дістали бодай теоретичного, не кажучи вже про законодавче, розв'язання. Важливо бачити і всебічно враховувати у політиці той негативний вплив, який справило на практичну політику в етнонаціональній сфері нечітке розрізнення етнічного й національного у конструктах національної ідеї, національної ідентичності, національного інтересу, національної пам'яті тощо. «Розмитість термінологічного поля, в якому ключовим є полісемантичне розуміння поняття «нація», відкрила шлях для такого «хаосу дефініцій», який легітимізував довільні трактування і навіть непокриті політичні спекуляції. Правий спектр вітчизняної політичної думки вдається до ототожнення етнічного й національного для утвердження етноцентризму й монолінгвізму як домінант політичного курсу, що у поляризованому соціумі створює атмосферу перманентної конфліктогенності. Природно, що вироблення на такій основі консенсусу щодо змісту національної ідеї (якою до того ж передбачалося підмінити стратегію в етнополітичній сфері) виявилось неможливим» [172, С. 236].

Проілюструвати невизначеність вище зазначеного правового поля можна наступним чином: зокрема, окремої статті, присвяченої українській нації, основний Закон не виділяє. Сучасна етнополітика передбачає існування таких однорідних членів речення, як «українська нація», «національні меншини», «корінні народи», які мають властивість перегруповуватись. Відсутня ясність навіть з концептуалізацією смисложиттєвого для формування ідентичностей поняття «народ». Автори навчального посібника «Етносоціологія: терміни та поняття» справедливо звертають увагу на полісемантичність терміна і на те, що поняття

«народ» переважно пов'язується з територіальними ознаками. Але важко погодитися із зафіксованим у посібнику (і доволі поширеним на рівні масової свідомості в Україні) уявленням про те, що поняття «народ України» не є тотожним «українському народу», бо несе не етнічне навантаження, а юридичне. Незрозуміло, чому у баченні дослідника К.Галушки український народ – це спільність людей лише українського етнічного походження, «титольний народ» [85, С. 76]. Хоч це і не дивно: адже і в Основному Законі країни для мінімізації смислового різнобою упроваджено практику написання поняття «Український народ» з великої літери – лише у тих випадках, коли йдеться про «громадян України усіх національностей».

Кожен законодавчий документ, що стосується етнополітичної сфери, обов'язково проходить експертизу на відповідність Конституції України. Поки що жоден з десятків представлених проектів концепцій і стратегій цю експертизу пройти не зміг, оскільки сама Конституція виявилася заручницею гострих незгод всередині політичних еліт щодо пріоритетних напрямів етнополітики. Зокрема, поняття «українська нація» подається у ній у двох, слабо узгоджених між собою трактуваннях: у Преамбулі воно розшифровується як «громадяни України всіх національностей», а у Ст.11 застосоване в розумінні «української етнонації». Консолідаційні завдання у зазначеній статті стосуються лише останньої; щодо інших спільнот держава бере на себе лише обов'язок сприяння розвитку їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

«Якщо наші законотворці не змогли дати собі ради з чітким окресленням меж понять «український народ» та «українська нація», то що говорити про наявне в Конституції, але відсутнє на політико-правовому рівні поняття «корінні народи»? Оскільки вітчизняній термінології притаманна тенденція до підміни смислів, посилена політичними спекуляціями, остання перетворила дискурс про «корінні народи» у поле гострої боротьби. Саме поняття при цьому дедалі більше розмивається і значною мірою втрачає свою когнітивну функцію. Тому, здається, є необхідність тут дещо докладніше прояснити суть проблеми та підґрунтя її

використання у політичних цілях», - зазначає Л. Нагорна [172, С. 227].

Проблеми, пов'язані із визначення статусу корінних народів стали актуальними у міжнародному праві наприкінці ХІХ століття у контексті руйнування колоніальних систем. В англійській мові поняття *indigenous* означало тубільний, місцевий; у приблизно такому ж значенні, за ознакою походження, вживався і похідний з грецької мови термін *autochthonous*. З утворенням Ліги Націй у першому терміні з'явився присмак меншовартості; він стосувався виключно тих народів колоній і підконтрольних територій, «які ще не здатні самостійно витримати складні умови сучасного світу».

«Витоки вітчизняної традиції широкого трактування поняття «корінні народи» – за ознаками автохтонності етносу на певній території – слід шукати у конституційному праві СРСР, базованому на побудові ієрархії політичної суверенізації за етнічним принципом. Критерієм віднесення до «корінної національності» визнавалося тривале, упродовж століть, проживання на «своїй» території, причому статус «корінних» мали як «титульні» національності, так і ті, що перебували на нижчих щаблях штучно створеної ієрархії. Закладений у фундамент СРСР етнічний принцип давав змогу жорстко централізованій державі підтримувати видимість федеративності у політичному устрої, а місцевим елітам – використовувати концепт «укорінення» як для захисту національно-культурних інтересів етнічних спільнот, так і для обстоювання власних групових цілей. Різноспрямовані інтереси центру і «місць» створювали важелі дестабілізації системи. Усвідомлення цього змусило офіційну владу уже в кінці 30-х рр. фактично відмовитися від використання терміна «корінні народи» у політичній сфері» [172, С. 228].

Зрозуміло, що радянська влада намагалася дистанціюватися від того тлумачення поняття «корінне населення», яке містилося у статуті Ліги Націй. Ще меншою мірою їй імпонувало те значення, якого набуло поняття «корінні народи» у викладі Пан-американського союзу (1938), коли воно була застосована до нащадків американських аборигенів «з метою відшкодування

вад їхнього фізичного і духовного розвитку». Адже тут уже йшлося про своєрідний компенсаторний механізм подолання відсталості й слаборозвинутості з певними преференціями для дискримінованих у минулому етнічних спільнот.

Захист «корінних народів» після Другої світової війни був уведений у контекст антиколоніального дискурсу і обстоювання прав людини. Спеціальна Конвенція Міжнародної організації праці (№ 107, 1957) самою своєю назвою підкреслила, що мова йде «про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, яке веде племінний або напівплемінний спосіб життя». Її ратифікували 27 держав, але наголос на інтеграції викликав докори щодо прихованого асиміляціоністського підтексту. Нова Конвенція МОП (№ 169, 1989), що набула статусу зобов'язуючого документа, також визнавала племінний спосіб життя головною типологізуючою ознакою, але відносила до «корінних» також нащадків тих, хто населяв країну чи географічну область у період її завоювання чи колонізації. Спеціально наголошувалося на значенні самоідентифікації для віднесення тієї чи іншої спільноти до числа корінних народів.

Отже, у правовому сенсі термін «корінні народи» стосується цілком конкретних суб'єктів етнополітичних відносин – малих аборигенних народів, для яких натиск модернізації означає загрозу традиційному стилю життя. З метою їхнього захисту Генеральна Асамблея ООН оголосила 1993 р. Міжнародним роком корінних народів, а 1994 – 2004 рр. – Міжнародним десятиріччям корінних народів. На міжнародному саміті корінних народів (Кімберлі, 2002) прийнято декларацію, де їм гарантувалося право на самовизначення, контроль та управління ресурсами, на попереднє узгодження питань, що зачіпають їхні інтереси. Проте чітких критеріїв віднесення тієї чи іншої спільноти до розряду корінних і досі не запропоновано.

«У контексті дезінтеграційних процесів, які супроводжували розпад СРСР, відбулася своєрідна реанімація проблеми «корінних народів». В Україні ситуацію ускладнило те, що хоча офіційно статус «корінного народу» не був наданий жодній з етнічних спільнот, у Конституції 1996 р. (Ст.11, 92, 119) це поняття

фігурує у типологічній низці понять - «українська нація, корінні народи, національні меншини». На статус «корінного народу» активно претендує кримськотатарська спільнота, причому цей статус вона пов'язує з вимогою власної етноорієнтованої державності. Із зверненням до Президента, Верховної Ради й Ради Міністрів України про визнання русинів Закарпаття корінним народом у 2002 р. виступив т. зв. Всеслов'янський собор [251, С. 94–95]. Природньо, що ці претензії спричинили своєрідну ланцюгову реакцію: використовуючи стару радянську формулу тожності автохтонності й «закорінення», мало не всі етнічні спільноти у тій чи іншій формі причетні до порушення проблеми «хто в країні корінніший» [172, С. 229].

Складна правова колізія, пов'язана з присутністю в Основному Законі не існуючих в реальності «корінних народів», підтримує в українському суспільстві доволі високий і без того градус латентної конфліктності. Етнічний код кримськотатарської спільноти традиціоналістський, а рівень етнічної афіліації, яким вимірюється рівень потреби етносу в самоутвердженні на етнічній основі, фахівці оцінюють як дуже високий (оллоцентричний). Цим пояснюється той факт, що впродовж останніх років кримські татари наполягали на наданні їм статусу нації або корінного народу і звідси виводять своє право на вільне національно-державне самовизначення.

Оскільки претензії кримських татар на власну етноорієнтовану державність суперечили інтересам української та російської етнічних спільнот, на півострові тривав стан етнічної анізотропії і внутрішньої асиметрії – з відмінними ціннісними пріоритетами й різноспрямованими мотиваціями.

«Бракує системності й практичній роботі, підпорядкованій завданням інтеграції в українське суспільство колишніх депортованих за етнічною ознакою. Доволі сумна історія Державного комітету у справах національностей та релігій, який безкінечно реформувався, щоб зрештою взагалі зникнути, – зайве підтвердження того, що за роки незалежності українська влада так і не зуміла чітко визначитися із пріоритетами своєї етнонаціональної політики. Правова неусталеність і теоретико-

методологічна неузгодженість безлічі проблем, що існують в етнонаціональній сфері, створюють загалом несприятливий фон для формування як національно-громадянської, проективної, так і соціокультурних, максимально наближених до потреб конкретної людини, ідентичностей» [172].

Ще одне поняття, яке чітко не визначено у правових джерелах – «національна меншина». Її тлумачення за умов, наявних на сьогодні в Україні, має чіткий конкретно регіональний зміст. Отже, характеризуючи етноси, які мешкають на теренах України, доречніше було б говорити про ті чи інші етнічні спільноти. Можна виходити з того, що відсутня єдина інтерпретація поняття «національна меншина» і в дослідницькій літературі, і в міжнародних правових актах, а також в українському законодавстві.

В основних документах ООН використовується кілька понять: «національні, етнічні, расові та релігійні групи» (Конвенція про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього, 1948 р.); «етнічні, релігійні чи мовні меншини» (Пакт про цивільні та політичні права, 1966 р).

Поняття «національна меншина» використовується також в інших європейських документах і документах ОБСЄ [258, С. 26]. Поняття «етнічна меншина», яке стало сьогодні найпоширенішим, запропонував спеціальний доповідач підкомісії щодо запобігання дискримінації та захисту меншин Комісії з прав людини ООН Ф. Капопорті. На його думку, етнічна меншина визначається як «група, що має меншу кількість відносно основного населення держави і не посідає домінуючого положення в ньому, члени якої – громадяни цієї країни – мають етнічні, релігійні та лінгвістичні особливості, що відрізняють їх від іншого населення, а також демонструють почуття солідарності, спрямовані на збереження своєї культури, традицій, релігії та мови» [258, С. 26]. У словнику-довіднику «Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку» національну, етнічну меншину визначено як «групу громадян держави, чисельно меншу і не домінуючу в цій державі, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, що відрізняються від більшості населення, натхненну спі-

льною волею вижити і ставлячу за мету домогтися фактичної юридичної рівності з більшістю» [287].

У національному законодавстві України немає визначення поняття «носій регіональної мови або мови меншини», як немає і переліку груп громадян, які належать до національних меншин. Натомість у ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні» зазначається, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою».

Все це не надає визначеності суспільним, політичним та етнонаціональним відносинам та заважає формуванню консолідаційної моделі національної ідентичності.

Отже, на основі аналізу правового забезпечення запобігання конфліктності (як у теоретичній, так і в практичній площині) й функціонування механізмів консолідації нації відзначимо, що проблема консолідації нації у офіційних документах не розглядалася цілісно, а тому дієвість окремих механізмів не вирішувало проблему в цілому, оскільки необхідний був комплекс політичних, економічних і соціальних перетворень, для того щоб і політична еліта, і суспільство почало розуміти необхідність консолідації.

Політика держави у сфері консолідації нації і подоланні суперечностей ідентичностей була, почасти, ситуативною, спонтанною і фрагментарною; не мала системного характеру; політична риторика відзначалася, інколи, маніпулятивним характером; концепції, стратегії, програми, які розроблялися, у більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися. Декларуючи в офіційних державних документах ідеї консолідації нації, формування громадянської ідентичності, на практиці органами влади ці ідеї ігнорувалися.

«Пусковими механізмами», які активізували («розморозували») конфлікти на ґрунті зіткнення ідентичностей як у локальному (регіональному) соціумі, так і в масштабах усієї нації виступали мовний фактор, спільна історична пам'ять народу як го-

ловна ціннісно-сміслова константа, національно-ідентифікаційний розкол країни.

Отже, консолідація української нації можлива через формування загальнонаціональної ідентичності громадян України. Творення єдиної ідентичності українських громадян є передумовою становлення політичної нації. Суспільна консолідація в Україні здатна утвердитися під впливом зовнішнього тиску, держава повинна стати взірцем суспільної консолідації, дбати про гармонізацію й створення оптимальних умов для плідної співпраці. Важливим механізмом формування громадянської ідентичності і консолідації нації повинні виступають суспільні медіа як гарантія надання громадянам правдивої інформації та забезпечення обміну думками, про яку повинна потурбуватися держава.

Перешкодами для згуртуванню українського суспільства також продовжують залишатися соціально-економічна поляризація, колосальні матеріальні втрати, неподолана корупція, недовіра до органів влади з боку громадян, зовнішньополітичні ризики. Досягнення миру, врегулювання політичної кризи, стабілізація економічної ситуації та єдність держави повинні бути головними умовами консолідації нації для здолання суперечностей ідентичностей та збереження незалежності.

Законодавча база щодо забезпечення запобігання конфліктності й функціонування механізмів консолідації нації потребує вирішення суперечностей, подолання негативних стереотипів та міфологізації.

Отже, проблеми сучасної України пов'язані з відновленням цілісності території, з пошуком свого місця у нових умовах, а тому - з пошуком нової громадянської моделі ідентичності.

* * *

Проблема консолідації є найактуальнішою для суспільства перехідного типу і, безумовно, для України. Ми з'ясували, що національна консолідація буває різного гатунку, в тому числі

може мати деструктивний потенціал – в залежності від способів її досягнення, а національна інтеграція – це, апріорі, є суспільним благом, точніше, це є змістовний бік позитивної консолідації.

Слід розрізняти ситуативну і стабільну політичну консолідацію, стихійну і організовану. Ситуативно суспільство або окремі його частини можуть об'єднуватися як стихійно, так і організовано.

Стихійна ситуативна консолідація дуже рідко буває тривалою, адже будь-яка зміна обставин, збіг яких випадково зумовив цю консолідацію, може розпастися, а тим самим зникнуть і підстави для консолідації. Організовані ситуативні консолідації у політиці трапляються доволі часто. Нерідко їх основою може бути політична коаліція, яка об'єднує різні за ідеологією і політичними програмами партії чи інші політичні сили, які лише частково перетинаються своїми цілями і цінностями. Відповідно, як тільки виникає можливість самостійно отримати владу, або отримати її на більш вигідних умовах з іншими партнерами, така політична коаліція розпадається, а разом з нею зникає і ситуативна політична консолідація: хоча вона і була доволі контрольованою, однак її організаційні підвалини є надто нестабільними.

Натомість організована стабільна консолідація виникає на основі закріплення певних політичних домовленостей, а то й суспільного консенсусу у вигляді інституційних норм. Інститути не залежать критично від зміни особистостей, які до них належать, а до певної міри інститути можуть переживати і зміну організацій, які їх представляють. Якщо ж політична консолідація базується не на окремих інститутах, а на усій інституційній структурі суспільства, тоді вона може мати як організовані, так і стихійні свої прояви – у будь-якому випадку це буде доволі стабільна політична консолідація. Звісно, чим більшою буде організаційна складова стабільної, базованої на інститутах, політичної консолідації, тим вищою буде імовірність збереження як загальної політичної стабільності у країні, так і політичної консолідації її громадян.

У цьому контексті, національна ідентичність для кожного суспільства є унікальним феноменом, який можна і варто реконцептуалізувати у контексті осмислення завдань консолідації суспільства.

Серед шляхів формування консолідаційної моделі національної ідентичності в Україні на сучасному етапі: подолання війни пам'ятників і формування пантеону загальнонаціональних героїв, толерування щодо національних свят, утвердження спільних духовних та культурних цінностей, що орієнтуються на загальногуманітарні та європейські, кристалізація на масовому рівні поняття «демократія», яке ще часто зараз має амбівалентне та багатовимірне навантаження, формування ідеї важливості значення громадянського суспільства тощо. Також важливо наголосити, що національна ідентичність має поколінський вимір, тому вельми важливо формування її тяглості. Адже соціологи свідчать про те, як стрімко змінюються ціннісні орієнтації від покоління до покоління. В цьому може посприяти гуманістична українська філософія (зокрема, «етика сродної праці» Г. Сковороди, як вимір професійності, «філософія серця» П. Юркевича та український короодоцентризм тощо). Також варто наголосити на подоланні авторитарних тенденцій у взаємодії влади і суспільства (політичної демагогії, популізму тощо). Вироблення діалогічності та толерантності на основі гуманістичного прагматизму як на рівні суспільства, так і на рівні взаємодії влади і суспільства.

Основним механізмом консолідації української політичної нації є її розуміння як відкритої поліетнічної спільноти, де український етнос як смислоутворюючий згуртовував та залучав всі інші етнічні групи в Україні до співпраці в одній державі. Особливо окреслена політика гостро важлива у місцях компактного проживання відповідних етнічних меншин.

Говорячи про чинники і суб'єкти формування консолідаційної моделі ідентичності в Україні, варто зазначити, що ці два феномени інколи взаємонакладаються один на одного. Наприклад, національна держава та громадянське суспільство може бути одночасно як чинником, суб'єктом, так і об'єктом впливу

одне для іншого. Також серед чинників можна назвати державну мову, національну ідею тощо. Особливе місце займає національна ідея, зміст якої формувався історично, але має і сучасний вимір, зумовлений новими завданнями для її утвердження. Українська національна ідея має органічно поєднати надбання національної духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Вона є основою суспільного договору, публічної угоди між громадянином і державою про взаємні зобов'язання та гарантії, принципи особистого і суспільного життя; етичною платформою, дотримання якої дає особі право захищати себе до певної нації, пишатися нею, передати це почуття у спадок. А до суб'єктів національної консолідації суспільства захищати також, політичну націю, політичні еліти та політичних лідерів, політичні партії, українську інтелігенцію, науковців тощо.

Серед проблем, що заважають, або каталізують конфлікти та кризи ідентичності в українському соціумі варто зазначити відсутність консенсусу щодо базових понять, що формують коло проблем навколо національної ідентичності: український народ, українська нація, корінні народи, національні меншини, ціннісна неоднорідність щодо ключових проблем, зокрема, відношення до радянської спадщини, геополітичних векторів, міфотворчість та стереотипізація тощо.

Разом з тим серед позитивного варто зазначити намагання політичної еліти подолати окреслені суперечності, свідченням чого, зокрема, є низка правових документів, присвячених проблемам консолідації, формуванню національної культури та громадянського суспільства, національної ідентичності в Україні.

У четвертому розділі використані матеріали, оприлюднені у попередніх публікаціях автора: «Роль держави у формуванні національної ідеології» (2006) [245]; «Плюралізм в Україні: криза національної ідентичності чи джерело розвитку?» (2007) [236]; «Проблема створення механізму формування суспільної ідеології в Україні» (2007) [240]; «Етнонаціональна політика держави як засіб забезпечення національної безпеки України» (2011) [234]; «Проблеми захисту інтересів держави у сфері інфо-

рмаційної безпеки» (2012) [241]; «Проблеми та «індикатори» формування громадянського суспільства в Україні» (2014) [243]; «Мультикультурна освіта як механізм збереження національної ідентичності» (2016) [227]; «Чинники консолідації українського суспільства» (2017) [249]; «Роль соціальної міфології у сучасному українському суспільстві» (2018) [246]; «Роль інтелігенції у формуванні політичної ідеології в Україні» (2018) [244]; «Інтеграційні засади національної ідентичності в Україні» (2019) [220]; «Форми та проблеми популяризації науки в Україні та світі» (2019) [248]; «Національна ідентичність: захист від деструктивних інформаційних впливів у контексті розбудови громадянського суспільства в Україні» (2019) [228]; «Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства» (2019) [232]; «Концептуалізація поняття «національна ідея» у сучасній політичній науці та практиці» (2020) [222]; «Соціальна міфологія в суспільній свідомості як загроза національній безпеці України» (2019) [247]; «Консолідаційний потенціал національної ідентичності» (2020) [221]; «Інтеграційні засади національної ідеї в Україні» (2020) [219].

ВИСНОВКИ

Національна консолідація є станом суспільства, який виникає, відтворюється і зберігається не стихійно, а в результаті дії певних чинників, серед яких все більшу роль відіграють свідомі і організовані зусилля політичних гравців, і передусім – політичних еліт. Консолідуватися для досягнення певних цілей може і місцева громада, і людство, однак найбільш типовим і розвиненим випадком політичної консолідації є консолідація на рівні національної держави, а класичним засобом такої консолідації є звернення до національної ідентичності.

Підстави для формування національної ідентичності змінювалися разом з розвитком людства – від переважно етнічних ознак через розвиток спільної для певного суспільства культури і до громадянської солідарності. Вирішальним, переламним моментом у становленні сучасної національної ідентичності стало звернення окремих суспільств до завдань соціальної і політичної модернізації, у світлі яких національна ідея все більшою мірою позбувалася примодрільних, нібито суто природних рис і все більшою мірою набувала ознак втілення певного національного проекту чи навіть сукупності або низки послідовних проектів. Відповідно, змінювалися і уявлення про цілі і засоби консолідації національної держави: відбувався перехід від традиційної моноетнічної, монорелігійної і переважно монокультурної основи державності спочатку до модерної, світської, раціоналістичної, а згодом і індустріальної основи, і врешті – до постмодерної, постіндустріальної і постсекулярної, мультикультурної основи національної ідентичності як основи консолідації сучасної національної держави.

Сучасні демократії як поліархії являють собою принципово відмінний спосіб політичної консолідації порівняно з тоталітарним і авторитарним типами консолідації. Усі новітні типи консолідації звертаються до доволі радикального інституційного дизайну, нерідко суттєво змінюючи або удосконалюючи наявні соціальні інститути, або навіть створюючи цілком нові. Однак,

лише демократична консолідація залучає до досягнення національної консолідації максимальну кількість членів суспільства на засадах добровільної і творчої участі, конкурентності, раціоналізму і критичного мислення. Втіленням таких принципів є деліберативна демократія, яка забезпечує широке обговорення цілей, шляхів досягнення і результатів національної консолідації, тобто включає до самої процедури досягнення національної консолідації вільний і відкритий політичний дискурс.

Історичний досвід досягнення національної консолідації в Україні показує як наявність виразних демократичних традицій у становленні національної держави, так і вирішальний вплив постійних зовнішніх і внутрішніх викликів досягненню демократичної консолідації в Україні. Демократичний транзит, на шлях якого Україна як національна держава стала з новим здобуттям своєї незалежності у 1991 році, ще відносно далекий від свого завершення: наявність більшості формальних демократичних інституцій в Україні належним чином і досі не доповнює належна демократична культура. На жаль, і досі наявна недостатня орієнтація усіх суспільних і в тому числі політичних груп на спільне благо, а також досі в Україні поширеною є практика превалювання партикулярних групових інтересів над спрямованістю кожного громадянина на дотримання верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агамбен Джорджо. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь / пер. с итал. Москва : Европа, 2011. 256 с.
2. Амельченко Н. Міф та нація – переплетення філософського та політичного дискурсів. *Філософська думка*. 2003. №6. С.71–72.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. 2 вид., перероб. Київ : Критика, 2001. 272 с.
4. Антонюк З. Про чистоту і простоту. *Сучасність*. 1996. №5. С. 56–61.
5. Бабка В. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.03. Ніжин, 2016. 249 с.
6. Бабкіна О., Горбатенко В. Між минулим і майбутнім: відповідальність інтелектуалів за соціально-політичні перетворення. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2018. № 24. С. 3–8.
7. Бабкіна О. В. Деякі методологічні проблеми аналізу політичних трансформацій та політичного розвитку. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2013. Вип. 11. С. 3–8.
8. Бабкіна О. Транзитивне суспільство. *Сучасна політична лексика : навчальний енциклопедичний словник-довідник / За ред. Хоми Н.П. Львів : «Новий світ- 2000»*. 2015. С. 289–396 с.
9. Барт Р. Мифологии. Москва : Директ-Медиа, 2007. 459 с.
10. Баталов Э. Я. Русская идея и американская мечта. Москва : Прогресс-Традиция, 2009. 382 с.
11. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності /пер. з англ. Київ : Критика, 2013.176 с.

12. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент. *Політичний менеджмент*. 2006. №2. 140–147.
13. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / В. Л. Иноземцев (пер. с англ.). Москва, 1999. 787 с.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / пер. с англ., вступление Е. Д. Руткевич. Москва : Медиум, 1995. 324 с.
15. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. *Юность*. 1989. № 11. С. 80–93.
16. Бердяев Н. Самопознание (опыт философской автобиографии). Москва : Международные отношения, 1990. 336 с.
17. Бжезинський З. Великі перетворення. *Політична думка*. 1994. № 3. С. 5–15.
18. Бжезинський З. Стадії посткомуністичних перетворень. *Політологія посткомунізму : політичний аналіз посткомуністичних суспільств* / В. Полохало та ін. (ред.). Київ, 1995. С. 103–118.
19. Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. 416 с.
20. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О. Національна ідентичність та громадянське суспільство. Київ : Дух і літера, 2018. 464 с.
21. Бібо І. О смысле европейского развития. Москва : Знание, 2004.
22. Богомолов О., Данилов С., Радівілов Д. Кримські татари: з дозвілу етноконфесійної самоорганізації (кінець XVIII – початок XX ст.). *Кримські студії*. 200. № 5–6.
23. Бодрійяр Ж. Симулякри і симуляція / пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Основи, 2004. 230 с.
24. Бойченко М. Легітимація та делегітимація: ціннісні засади соціальних норм. *Філософія в сучасному світі : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 16–17 листопада 2018 р.* / Ред. кол. Я. В. Тарароєв, А. В. Кіпенський, Л. В. Перевалова [та ін.]. Харків : Точка, 2018. С. 118–120.

25. Броскат, Мартін. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / пер. з нім. О. Насика. Київ : Наука, 2009. 384 с.

26. Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів, 2006.

27. Брубейкер Р. Этничность без групп. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики. 2012.

28. Була С. Національна консолідація. *Сучасна політична лексика* : навчальний енциклопедичний словник- довідник/ За ред. Хоми Н. П. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 184

29. Булаховський Л. А. Вибрані праці у 5 томах. Т.1 Київ : Наукова думка, 1975. 496 с.

30. Бунин И. А. Окаянные дни. Ленинград : АЗЪ, 1991. 67 с.

31. Валєвський О. Л. Україна на шляху до ідеологічної ідентифікації : наукова доповідь. Київ, 1994. 36 с.

32. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности. *Социо-логос*. Москва : Прогресс, 1991. С. 39–50.

33. Вдовичин І. Криза суверенної держави і проект владного інституту глобальної спільноти. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2015. Т. 37. В. 3. С. 17–27.

34. Величко С. Літопис. Т.2. Київ, 1991. 642 с.

35. Виступ Президента України під час урочистостей з нагоди Дня Незалежності. Офіційне інтернет-представництво Президента України, URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-pid-chas-urochistostej-z-nagodi-d-56937> (дата звернення: 20.09.2020).

36. Відділ у справах національностей та релігій / Луганська військово-цивільна адміністрація/ URL: <http://loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/Department/phone/> (дата звернення: 20.01.2020).

37. Вільсон Е. Драматургія віртуальної політики. *Критика*. 2007. Ч.5. С. 9.

38. Волковський В. Ідея суспільності: політична філософія в Україні ХІХ століття. Київ, Академперіодика, 2017. 264 с.

39. Выдрин Д. И. Невостребованные идеи, или об истоках отечественной политологии. Київ, 1992. 96 с.
40. Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії / пер. з нім. А. Дахній. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.
41. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів : Літопис, 2000. 320 с.
42. Гаджиев К. С. Политическая наука. Москва : Международные отношения, 1995. 400 с.
43. Гайдай О. Ю. Радянське минуле в оцінках студентів-істориків. *Український історичний журнал*. 2014. №6. С. 108.
44. Гайдук Й. М., Ягнышак И. Украина, Россия, Германия: новые реалии. *Политическая мысль*. 1994. № 2. С. 68–69.
45. Галкин А. А. Глобализация и политические потрясения XXI века. *Полис* 2005. № 4. С. 53–70.
46. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: методологічні аспекти. Київ : Либідь, 2006. 251 с.
47. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. 329 с.
48. Герасимчук А. А., Тимошенко З. І. Курс лекцій з філософії : навчальний посібник. Київ : Видавництво Європейського університету. 2005. 422 с.
49. Гердер И. Г. Трактат о происхождении языка. *Гердер И. Г. Избранные сочинения* / Сост. В. М. Жирмунский ; пер. под ред. В. М. Жирмунского и Н. А. Сигал; Вступ. ст. и примеч. В. М. Жирмунского. Москва ; Ленинград : ГИХЛ, 1959. С. 133–154.
50. Гидденс Э. Устройство общества : очерк теории структуризации. Москва : Академический Проект, 2003. 528 с.
51. Гобс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної /пер. з англ. Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник. Київ : Дух і Літера, 2000. 600 с.

52. Гоголь Н. Мертвые души. Полное собрание сочинений в четырнадцати томах. Москва : Издательство АН СССР, 1937–1952. Том 1.
53. Гончаренко О. М. Национальные интересы Украины и альтернативы стратеги безопасности развития. *Глобальные трансформации и стратеги развития*. Киев, 2000. С. 142.
54. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Академія, 1999. 240 с.
55. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / [пер. з нім. М. Култаєва]. Київ : ППС-2002, 2006. 282 с.
56. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2010. 232 с
57. Грицак Я. Мій баланс незалежності. *Країна*. 2011. №33 (84). С. 39–46.
58. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ : Критика. 2004. 330 с.
59. Гроций Г. О праве войны и мира [Репринт с изд. 1956 г.]. Москва : Ладомир. 1994. 868 с.
60. Грушевський М. Твори. Київ : Світ, 2016. Т. 50.
61. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Центр навчальної літератури. 2019. 242 с.
62. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. Київ, 2002. 580 с.
63. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва : Гидрометеиздат, 1990. 528 с.
64. Гуссерль Э. Картезианские размышления /пер. с нем. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург : Наука, 2006. 320 с.
65. Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации. Минск, 1997. 431 с.
66. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе. *Вопросы философии*. 1990. №9. С. 65–75.

67. Дацюк С. Мартвієнко К. Перспективи українства. *Українська правда*. 2009. 21 травня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/05/21/3959372/> (дата звернення 28.01.2020).
68. Дашутін Г. П., Михальченко М. І. Український експеримент на терезах гуманізму. Київ : Парламентське вид-во, 2001. 335 с.
69. Державні ТРК транслюють програми мовами національних меншин URL: http://www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=245869726&cat_id=248446163 (дата звернення: 18.01.2020).
70. Дзеркало тижня. 2006. 4 лютого.
71. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ : Альтернативи, 2005.
72. Дзюба І. М. Україна перед сфінксом майбутнього. *Український історичний журнал*. 2002. № 3. С. 12.
73. Довідка про Герцаївський район URL: <http://hertza.oda.cv.ua/page/dovidka-pro-gertsaiivskii-raion> (дата звернення: 10.01.2020).
74. Довідник міжетнічної толерантності / упоряд. Н. Ю. Ротар; за ред. А. М. Круглашова. Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2011. 232 с.
75. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / переклад з польськ. та англ. В. Склокіна. Київ : Ніка-Центр. 2012. 264 с.
76. Донцов Д. Дух нашої давнини. 2-ге вид. Дрогобич, 1991. 341 с.
77. Драгоманов М. П. Вибране. Київ : Либідь, 1991. 688 с.
78. Драгоманов М. П. Вибрані твори : збірка політичних творів / За заг. Ред. П. Богацького. Прага, Нью-Йорк, 1937. 413 с.
79. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9 тт. Київ, 2001. Т.5. Кн.2. С. 128
80. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / [Передм. І. Я. Франка; Післямова М. К. Залізняка]. [Відень] : Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 121, [3] с.

81. Дробижева Л. М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов. Традиции в современном обществе. Исследования этнокультурных процессов. Москва : Наука. 1990. 246 с.

82. Дудар В. П. Дудар В. В. Феномен історичної пам'яті у формуванні національної свідомості. *Національна ідея в духовній культурі України ХІХ-ХХ ст.* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Полтава. 1993. С. 25–28.

83. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда : пер. с фр. *Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии.* Москва : Наука, 1991 С. 5–380.

84. Етнос, нація, держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю. І. Римаренко, М. М. Вівчарик, О. В. Картунов, І. О. Кресіна та ін. Київ, 2000. 516 с.

85. Етносоціологія: терміни та поняття : навчальний посібник. Київ, 2003.

86. Євроатлантичний вектор України / ред. колегія: С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко. Київ : Національна академія наук України. 2019. 328 с.

87. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ, 1995. 685 с.

88. Завдання та функції відділу національностей та релігій URL: http://culture.odessa.gov.ua/files/culture/documents/zavdannya_ta_funkc_v_dd_lu_nac_onal_nostej_ta_rel_g_j.pdf (дата звернення: 12.01.2020).

89. Звіт про стан виконання у 2014 році обласних цільових програм: «Програма підтримки розвитку національних меншин та діяльності національно-культурних товариств Одеської області на 2013–2015 роки». URL: http://culture.odessa.gov.ua/files/culture/regionalni_programy/zv_t_nac_onali.pdf (дата звернення: 12.01.2020).

90. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент.* 2008. №. 5. С. 104–115.

91. Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. №2. С. 178–179.

92. Зміна ціннісно-сміслових матриць як джерело суспільних змін в Україні. Презентація результатів дослідження О. М. Шульги. URL: <http://www.i-soc.com.ua/institute/> (дата звернення: 25.06.2015).

93. Зонтгаймер, Курт. Як нацизм прийшов до влади / пер. з нім.: Н. Проскура, О. Межевікіна, Ю. Півторак ; наук. ред. К. Гломозда. Київ : Дух і літера, 2009. 320 с.

94. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности изменяющегося общества. *Полис*. 1997. №4. С. 10.

95. Інформаційні матеріали з питань державної мовної політики / Міністерство культури України, 9 вересня 2015. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244971395&cat_id=244949514 (дата звернення: 20.08.2016).

96. Інформаційно-аналітичні та довідково-статистичні матеріали про виконання Рамкової конвенції про захист національних меншин у Закарпатській області / 20 березня 2015. URL: <http://centerkultur.xtreemhost.com/archives/1643> (дата звернення: 20.08.2016).

97. Інформаційно-довідкові матеріали про стан міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин області у 2014 році / Закарпатська ОДА URL: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/10792.htm> (дата звернення: 20.08.2016).

98. Кадук Н. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту : дис.... канд.. політ. наук. : 23.00.02. Одеса, 2010. 196 с.

99. Кармадонов О. А. Солидарность, интеграция, конъюнкция. *Социологические исследования*. 2015. № 2. С. 3–12.

100. Картунов О. Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. Київ : Інститут економіки, управління та господарського права, 1999. 245 с.

101. Касьянов Г. Історичні пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. №2. С. 118–137.
102. Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 4–24.
103. Категоренко О. І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2004. 183 с.
104. Каутский К. Национализм и интернационализм. Петроград, 1918.
105. Квієк М. Університет і держава. Вивчення глобальних трансформацій / пер. з англ. Т. Цимбала. Київ : Таксон, 2009. 380 с.
106. Киридон А. Гетеротопії пам'яті : теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
107. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. 172 с.
108. Кін, Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. Київ : К. І. С. ; Анатлітично-дослідницький центр «АНОД», 2020.
109. Ковалева А. И., Перинская Н. А. Самоидентичность в социологии Э. Гидденса как рефлексивный проект индивида в категориях биографии. *Знание. Понимание. Умение*. 2020. № 1. С. 80–91.
110. Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004.
111. Козин Н. Г. Идентификация. История. Человек. *Вопросы философии*. 2011. №1. С. 41.
112. Козловець М. Національна ідентичність у контексті глобалізації : автореф. дис. ... докт. філософ. наук. : 09.00.03. Київ, 2010.
113. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2009. 558 с.

114. Колеснік Ю. М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 233–239.
115. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу). *Сучасність*. 1999. №7–8. С. 84–96.
116. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів, 1997. 55 с.
117. Колодій А. Парадигми змін і сучасний політичний процес в Україні. *Соціальне прогнозування та проектування модернізації політичної системи України* : матеріали Міжнародної наукової конф., 28 березня 2014р. Запоріжжя, 2014. С. 276–280.
118. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні. *Трансформація в Польщі і в Україні: 1989–2009. Вибрані аспекти*. Київ : КНС, 2010. С. 385–400.
119. Кононов І. Ф. Добас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу. *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє*. Луганськ, 2006. С. 7–11.
120. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
121. Костюк В. Н. Изменяющиеся системы. Москва, 1993. 347 с.
122. Кремень В. Політична стратегія України. Порівняльні перспективи. *Віче*. 1994. № 11. С. 17–30.
123. Кремень В., Ткаченко В. Розколота ідентичність: Україна перед викликами глобалізму. *Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів*. Київ.: Центр політичного маркетингу, 2011. С. 43.
124. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки міждисциплінарного дослідження. Київ : Товариство «Знання» України. 2013. 415 с.
125. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 1999. 446 с.

126. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. *Етнополітичний аналіз*. Київ, 1998. С. 88.
127. Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ, 2007. 316 с.
128. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії) : монографія. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 368 с.
129. Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології : навчальний посібник. Київ, 1996. 179 с.
130. Лангевіше, Дітер. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / пер. з нім. О. Логвиненка. Київ : «К.І.С.», 2008. 240 с.
131. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні. *Теорія та практика держ. управління*. 2009. Вип. 2. С. 66–75.
132. Лейпхарт А. Конституционный дизайн для расколотых обществ. Харків : Ойкумена, НІСД. 2009. Вип. 6. С. 165–179.
133. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926. 580 с.
134. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956.
135. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Київ Дніпро, 1997. 304 с.
136. Лозовий В. С. Сучасна гуманітарна політика Угорщини: виклики для України. 2019 URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/suchasna-gumanitarna-politika-ugorschini-vikliki-dlya-ukraini> (дата звернення: 20.08.2020).
137. Лукман Т. Дополнение к третьему немецкому изданию «Невидимой религии». *Социологическое обозрение*. 2014. Т. 13. №1. С. 139–154.
138. Луман Н. Власть / пер. с нем. А. Ю. Антоновского. Москва : Праксис, 2001. 256 с.

139. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з нім. М. Бойченка та В. Кебуладзе. Київ : Дух і Літера, 2011. 336 с.
140. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиева ; под ред. Н. А. Головина. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 648 с.
141. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современных обществ /пер. с нем. А. Ф. Филиппова. *Социо-логос. Вып. 1*. Москва : Прогресс, 1991. С. 194–218.
142. Львівська газета. 2005. 25 квітня.
143. Ляйбніц Г. В. Монадологія / пер. з фр. Павла Бартусяка під редакцією Олега Хоми. *Sententiae*, XXVIII. 2013. № 1. С. 151–177.
144. Майборода О. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір. *Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві*. Київ, 2002. С. 35.
145. Майборода О. Іноваційна перспектива стратегії національної консолідації в Україні Аналітична доповідь. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. 280 с.
146. Марадик Н. В. Перехід до демократії в Чеській Республіці : монографія. Ужгород : ІВЦ ЗППО, 2012. 174 с.
147. Марійко С. Пошуки ідентичності homo virtualis в умовах сучасного суспільства URL: <http://kulturolog.org.ua/iconference/2012/109-infconf2012/550-mariuko.html>. (дата звернення: 18.01.2020).
148. Маркович Д. Ж. Общая социология : учебник для вузов : пер. с серб. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 1998. 432 с.
149. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии / пер. з нім. Київ : Вперед, 2010. 56 с.
150. Маруняк Є. О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України. Київ, 2007.
151. Мачкув, Ежи. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация. *Политические исследования*. 2000. № 4. С. 38–59.

152. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 49–62.

153. Межкультурний и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития : материалы Междунар. конф., 13–16 сентября 2007 г., Москва / Рос. Акад гос. службы при Президенте РФ. Москва : Изд-во РАГС, 2008.

154. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади /пер. з фр. Л.Кононовича. Львів : Кальварія, 2003. 216 с.

155. Мид Дж. Г. Избранное : сборник переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии ; сост. и переводчик В. Г. Николаев; Отв. ред. Д. В. Ефременко. Москва : ИНИОН, 2009. 290 с.

156. Миллер А. Империя Романовых и национализм : эссе по методологии исторического исследования. Москва : Новое литературное обозрение, 2006 248 с.

157. Мирский Г. Общность судьбы и национальное самосознание. *МЭ и МО*. 1998. №4. С. 5–16.

158. Михальченко М. І. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? *Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї*. Київ, 2005. Вип. 7. С. 18–27.

159. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. Київ, 2001. 440 с.

160. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: Запасний гравець Європи. Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. 488 с.

161. Михальченко М. Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї: спільне та відмінне*. Київ, 2005. С. 25.

162. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ, Львів. 1991. 22 с.

163. Модернізація України – наш стратегічний вибір : щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2011. 416 с.

164. Монжен О. Виклики скептицизму. Зміни інтелектуального пейзажу Франції / Пер. з фр. Т. Голіченко, С. Йосипенка, А. Рєпи. Київ : Дух і Літера, 2011. 360 с.

165. Москаленко В. В. Проблема ідентичності в політичній соціалізації особистості. *Психологія*: зб. наук. пр. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. Вип. 17. С. 65–70.

166. Мусієнко І. В. Політика пам'яті та проблеми європейського сприйняття України. *Культурні трансформації в синхронії та діахронії: теорія і практика* : тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ : Стародавній Світ, 2012. С. 82–84.

167. Мясников О. Національна ідея в наукових штатах. *Віче*. № 8. С. 34–40.

168. На території Буковини усі конституційні права нацменшин захищені / Віра Китайгородська ; Чернівецька обласна державна адміністрація, 17.12.2014. URL: <http://oda.cv.ua/news/na-teritorii-bukovini-usi-konstitutsiini-prava-natsmenshin-zakhishcheni-vira-kitaigorodska> (дата звернення: 20.10.2018).

169. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.

170. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ, 1998. 278 с.

171. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст : монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2009. 405 с.

172. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань : монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2011. 272 с.

173. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_014. Розподіл населення за рідною мовою, Донецька область (1,2,3,4) URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp (дата звернення: 18.06.2015).

174. Національні меншини на Буковині мають можливість для збереження власної культури та традицій [21.12.2014] URL: <http://muzejew-arhiv.16mb.com/?p=4785> (дата звернення: 18.06.2015).

175. Національно-культурні товариства Одеської області URL: <http://culture.odessa.gov.ua/nacionalno-kulturn-tovaristva-odesko-oblast/> (дата звернення: 18.06.2015).

176. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки: основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. Т. Цимбал, голов. ред. О. Дубчак. Київ : Наш Формат, 2017. 352 с.

177. Онищенко О. Від «колядників» не маю відбою. Директор УЦОЯО в інтерв'ю DT.UA підбив підсумки зовнішнього незалежного оцінювання 2015 року URL: 178140_.html (дата звернення: 14.08.2020).

178. ООН 2030: Восстановление порядка в раздробленном мире Отчет Председателя Независимая комиссия по мультилатерализму (ICM). 2016. URL: <https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/2016/08/IPI-ICM-Chairs-Report-Russian.pdf> (дата звернення: 4.09.2020).

179. Ортега-и-Гассет Наше время. *Литературная газета*. 1992. 16 декабря.

180. Падуанский М. Защитник мира / Пер. с франц. Б. У. Есенова. Москва : Дашков и К, 2014. 656 с.

181. Панарин А. Искушение глобализмом. Москва : ЭКС-МО-Пресс, 2002. 415 с.

182. Парсонс Т. Понятие общества: Компоненты и их взаимоотношения. *Теоретическая социология* : антология / Под ред. С. П. Баньковской. Москва : Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 2. С. 3–39.

183. Пасько І. Т. Національна ідея: варіанти на тлі європейської культури. *Схід*. 1995. №3. С. 7–10.

184. Патнам Р. Традиції громадянської активності у сучасній Італії. Київ : Основи. 302 с.

185. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політиці. *Політичний менеджмент*. 2012. № 4–5. С. 180–190.

186. Передвиборча програма. / Сайт партії «Слуга Народу». URL: <https://sluga-narodu.com/program> (дата звернення: 10.01.2020).

187. Перелік громадських організацій національно-культурного спрямування, зареєстрованих Головним управлінням юстиції в Луганській області та її структурними підрозділами URL: <http://loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m-lug/> (дата звернення: 11.06.2016).

188. Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_044. Розподіл населення за рідною мовою. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp (дата звернення: 11.06.2016).

189. Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_051. Розподіл населення за рідною мовою, Одеська область (1,2,3,4). URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp (дата звернення: 11.06.2016).

190. Перестройка сознания или сознательная перестройка? (Освобождение духа) / Любомирова Н. В., Межуев В. М., Михайлов Ф. Т., Толстых В. И. ; под ред. А. А. Гусейнова, В. И. Толстых. Москва, 1991. 352 с.

191. Політична наука в Україні. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень 1991–2016 в 2-х т. / За ред Рафальського О., Кармазіної М., Майбороди О. Київ : Парламентське видавництво, 2016. Т.2. 704 с.

192. Полянський В. С. Историческая память в этническом самосознании народов. *Социс*. 1999. № 3. С. 11–20

193. Попович М. Нарис історії культури України. Київ, 1999. 727 с.

194. Попович М. Український кшталт патріотизму. *Нова Польща*. Спеціальний український номер. Варшава, 2005. С. 31–32.

195. Почепцов Г. Имиджелогия. Москва : Рефл-бук, 2001. 698 с.

196. Пояркова Т. К. Кризовий синдром модернізації незалежної України: причини виникнення та засоби подолання : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 351 с.

197. Прусаускас А. А. Этнонационализм, многонациональное государство и проблемы глобализации. *Политические исследования*. 1997. № 2. С. 95–105.

198. Пригожин А. И. Перестройка: переходные процессы и механизмы / Отв. ред. В.Я. Ядов. Москва, 1990. 157 с.

199. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 17.05.2015).

200. Про затвердження Цільової обласної програми підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин Луганської області на 2013–2015 роки. Рішення Луганської обласної ради від 28 лютого 2013 р. № 179. URL: <http://oblrada.lg.ua/content/pro-zatverdzhennya-tsilovoi-oblasnoi-programi-pidtrimki-diyalnosti-ta-rozvitku-kultur-natsio> (дата звернення: 17.05.2015).

201. Про Положення про відділ національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації. URL: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/catalog/item/5196.htm> (дата звернення: 20.08.2020).

202. Про управління. Структура підрозділу / Управління культури Чернівецької обласної державної адміністрації. URL: <http://www.buktour.com.ua/about.php?id=1> (дата звернення: 12.10.2018).

203. Програма підтримки національно-культурних товариств Чернівецької області та української діаспори на 2013–2015 роки. Затверджено Рішення Чернівецької обласної ради від 14 березня 2013 р. № 16–14–13. URL: http://oblrada.cv.ua/document/regional_program/ (дата звернення: 12.10.2018).

204. Програма Української національно-демократичної партії напередодні світової війни. *Тисяча років української суспільно-політичної думки*. Київ, 2001. Т.6. С. 179–180.

205. Прохасько Ю. Львівські епіфанії. Репортер. 2020. 22 листопада. URL: <https://report.if.ua/poglyad/yurko-prohasko-lvivski-epifaniyi/> (дата звернення 20.01.2020).
206. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія* / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 605–648.
207. 50 государств учредили «Альянс за мультилатерализм» 2018. URL: <https://hetq.am/ru/article/107883> (дата звернення 20.01.2020).
208. Радченко О. В. Ціннісна система як механізм демократичного державотворення : монографія. Харків : Магістр, 2009. 380 с.
209. Рафальський О., Самчук З. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. 688 с.
210. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності. *Агора. Україна – регіональний вимір*. 2006. Вип. №3. Київ : Стілос. С. 23
211. Регіони України: проблеми та пріоритете соціально-економічного розвитку : монографія / За ред. З. С. Варналія. Київ : Знання України, 2005. 498 с.
212. Ренан Э. Что такое нация. *Собрание сочинений* : в. 12-ти т. Киев, 1902. Т. VI.
213. Римаренко С. Ю. Наукові проекти модернізації країни: соціальний та гуманітарний компоненти. *Іноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні*. Київ : ІПіЕНД ім. Кураса І., 2013. С. 136, 147.
214. Розподіл обов'язків між Віце-прем'єр-міністром, Міністром культури, першим заступником Міністра, заступником Міністра, заступником Міністра з питань європейської інтеграції та заступником Міністра культури-керівником апарату / Міністерство культури України, 11 березня 2015 р. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244903931&cat_id=223927 (дата звернення: 20.06.2016).
215. Ротар Н. Механізми громадянської консолідації нації в умовах зміни конфігурації етнонаціональної «ідентифікаційної

матриці» громадян України. *Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації* : аналітична доповідь. Київ : ІШЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2015 160 с.

216. Рудакевич О. Національний принцип: етнополітична концепція нації : монографія. Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. 292 с.

217. Руденко Ю. Ю. Актуальні проблеми практичної політології та політичної психології : курс лекцій. Київ : Редакційно-видавничий відділ НА СБ України. 2017. 80 с.

218. Руденко Ю. Ю. Інтеграційний потенціал історичної пам'яті у контексті формування консолідаційної моделі національної ідентичності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. Київ, 2020. № 2 (46). С. 34–39.

219. Руденко Ю. Ю. Інтеграційні засади національної ідеї в Україні. *Науковий часопис Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ : 2020. Вип. 28. С. 19–23.

220. Руденко Ю. Ю. Інтеграційні засади національної ідентичності в Україні. *Логос*: збірник наукових статей. Bordeaux : ОР«Plateforme scientifique européenne», 2019. V.4. La science et la technologie à l'ère de la société de l'information: coll. de papiers scientifiques «ΛΟΓΟΣ» avec des matériaux de la conf. scientifique et pratique internationale, Bordeaux, 3 mars, 2019. T.4. С. 68–73.

221. Руденко Ю. Ю. Консолідаційний потенціал національної ідентичності. *Науковий часопис Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ : 2020. Вип. 26. С. 10–16.

222. Руденко Ю. Ю. Концептуалізація поняття «національна ідея» у сучасній політичній науці та практиці. *Логос* : збірник наукових статей. Budapest, Magyarország: European Scientific Platforme. 2020. Hang 3 Korszerűműszerek és algoritmusai tapasztalati

és elméleti tudományos kutatási: tudományos művek gyűjteménye a nemzetközi tudományos- gyakorlati konferencia anyagaival, Szeptember 18 2020 r. С.72–74.

223. Руденко Ю. Ю. Концептуалізація співвідношення понять національної та етнічної ідентичності: теоретичний та практичний виміри. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури* : науковий журнал Дніпровського національного університету ім. О. Гончара. 2020. Том 12. №1(25). С. 147–153.

224. Руденко Ю. Ю. Концептуалізація теорії модернізації у сучасних політологічних дослідженнях. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія Питання політології*. 2020. Вип. 37. С. 22–28.

225. Руденко Ю. Ю. Місце національної ідентичності у системі ідентичностей: теоретичний та практичний виміри. *Politicus*: науковий журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2020. Вип. 2. С. 19–24.

226. Руденко Ю. Ю. Модернізаційні особливості демократичного транзиту в Україні. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках* : науковий журнал Дніпровського національного університету ім. О. Гончара. 2020. Том 3. Вип.1. С. 222–232.

227. Руденко Ю. Ю. Мультикультурна освіта як механізм збереження національної ідентичності. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації* : матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, 28–29 жовтні 2016 р. Дніпро, 2016. Ч. I. С. 11–12.

228. Руденко Ю. Ю. Національна ідентичність: захист від деструктивних інформаційних впливів у контексті розбудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Прикарпатського університету* : науковий журнал Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. 2019. Вип. 13. С. 129–134.

229. Руденко Ю. Ю. Національна ідентичність та проблеми глобалізації. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики* : матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, 26–27 травня 2017 р. Дніпро, 2017. Ч.І. С. 49–50.

230. Руденко Ю. Ю. Національна ідентичність України у контексті процесів глобалізації. *Європейський політико-правовий дискурс* : міжнародний журнал. Прага, 2018. Том 5. Вип. 6. С. 187–190.

231. Руденко Ю. Ю. Національна ідентичність як складова цивілізаційної ідентичності в контексті забезпечення національної безпеки України. *Українознавчий альманах*. Київ : Видавництво КНУ ім. Тараса Шевченка. Вип. 18. 2015. С. 31–34.

232. Руденко Ю. Ю. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства. *Логос*: збірник наукових статей. Kraków : ОР «Europejska platforma naukowa», 2019. Том 3. Wiadomości o postępie naukowym i rzeczywistych badaniach naukowych współczesności: kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Kraków, 17 czerwca 2019 r. С. 63–67.

233. Руденко Ю. Ю. Національна та етнічна ідентичність у контексті світових цивілізаційних процесів. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченій 20-річчю прийняття Конституції України), 29–30 червня 2016 р. Дніпро, 2016. С. 153–156.

234. Руденко Ю. Ю., Новицький Г. В., Комірчий П. О. Етнонаціональна політика держави як засіб забезпечення національної безпеки України. *Науковий вісник*. Київ : Науково-видавничий відділ НА СБ України. 2011. № 35. С. 5–11.

235. Руденко Ю. Ю., Новицький Г. В. Національна самовідомість українського народу як об'єкт національної безпеки. *Науковий вісник*. Київ : Науково-видавничий відділ НА СБ України. 2007. № 26. С. 65–74.

236. Руденко Ю. Ю. Плюралізм в Україні: криза національної ідентичності чи джерело розвитку? *Державна безпека України* : науково-практичний збірник НАН України і Служби безпеки України. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України. 2007. № 9–10. С. 58–61.

237. Руденко Ю. Ю. Політологія: пропедевтичний курс : навчальний посібник. Київ : Редакційно-видавничий відділ НА СБ України. 2017. 104 с.

238. Руденко Ю. Ю. Порівняльна характеристика моделей формування національної ідентичності. *Європейський політико-правовий дискурс* : міжнародний журнал. Прага, 2016. Том 3. Вип. 4. С. 76–82.

239. Руденко Ю. Ю. Проблема кризового характеру демократичного транзиту в Україні. *Держава і право* : збірник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького. 2020. № 87. С.363–373.

240. Руденко Ю. Ю. Проблема створення механізму формування суспільної ідеології в Україні. *Нова парадигма*. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. 2007. Вип. 65 (II частина). С. 260–266.

241. Руденко Ю. Ю. Проблеми захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки. *Науковий вісник*. Київ : Науково-видавничий відділ НА СБ України. 2012. Вип. 41. С. 116–120.

242. Руденко Ю. Ю. Проблеми концептуалізації поняття «нація» в українській науці та практиці. *Politicus*: науковий журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. 2020. Вип. 3. С. 7–12.

243. Руденко Ю. Ю. Проблеми та «індикатори» формування громадянського суспільства в Україні. *Права людини і громадянське суспільство в Україні: проблеми теорії і практики* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених, курсантів і студентів, 21 листопада 2014 р. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2014р. С. 43–49.

244. Руденко Ю. Ю. Роль інтелігенції у формуванні політичної ідеології в Україні. Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій : матеріали II Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 100-річчю ДНУ імені О. Гончара), 26–27 жовтня 2018 р. Дніпро, 2018. ч.II. С. 14–15.

245. Руденко Ю. Ю. Роль держави у формуванні національної ідеології. *Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 июня 2006 г : тезиси докладов. Одеса, 2006. С. 138–139.

246. Руденко Ю. Ю. Роль соціальної міфології у сучасному українському суспільстві. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах* : матеріали III Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 100-річчю ДНУ імені О. Гончара), 30–31 березня 2018 р. Дніпро, 2018. Ч.І. С. 27–28.

247. Руденко Ю. Ю. Соціальна міфологія в суспільній свідомості як загроза національній безпеці України. *Держава і право* : збірник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького. 2019. № 86. С. 341–351.

248. Руденко Ю. Ю. Форми та проблеми популяризації науки в Україні та світі. *Освіта та наука у мінливому світі: проблеми та перспективи* : матеріали Міжнародної наукової конференції, 29–30 березня 2019 р. Дніпро : ДНУ. 2019. С. 302–303.

249. Руденко Ю. Ю. Чинники консолідації українського суспільства. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах* : матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, 24–25 березня 2017 р. Дніпро, 2017. Ч.І. С. 9–11.

250. Румунська та молдовська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці : збірник наук.-експерт. матеріалів / [Ю. А. Тищенко, А. М. Круглашов, В. О. Бакальчук, С. В. Дубова, Н. В. Нечаєва-Юрійчук] ; Тищенко Ю.А. (ред.). Київ : НІСД, 2019. 112 с.

251. Руснацкий світ : науково-популярний збірник. Ужгород, 2003. Т.3.

252. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2018. Вип. 5(19). С. 210–215.

253. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 252 с.

254. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ : «К.І.С.», 2011. 240 с.

255. Самопочуття українців у дзеркалі соціології : дослідження, проведене у лютому 2010 року Інститутом соціології

НАНУ. URL: <http://new-ukraine.org.ua/projects/16/?print/> (дата звернення: 10.05.2015).

256. Сьогодні. 2011. 2 вересня.

257. Семчишин С. І. Феміністський аналіз ролі держави та суверенітету в міжнародних відносинах. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2014. Вип. 8. Політологія. С. 260–263.

258. Сенюшкіна Т. О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики). Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2005. 368 с.

259. Сеннет Р. Падение публичного человека. Москва : Логос, 2002. 424 с.

260. Слова та війни : Україна в боротьбі з російською пропагандою / ред. Кулаков А. Київ : КІС, 2017. 132 с.

261. Словник політичної думки. *Політологічні читання*. 1993. №3. С. 269.

262. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.

263. Спіноза Б. Етика : пер. з лат. Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2015.

264. Солдатова Г. У. Психологическое исследование этнической идентичности в условиях межэтнической напряженности. *Национальное самосознание и национализм в Российской Федерации начала 90-х годов* / Отв. ред. Л. М. Дробижева. Москва, 1994. С. 70–75.

265. Сорос Д. Утвердження демократії / пер. з англ. : О. Коваленко та В. Свиницький. Київ, 1994. 224 с.

266. Сосновська Д. Віщування Вернигори. *Всесвіт*. 1994. №9. С. 169–179.

267. Соціально-політична ситуація в Україні: стан і тенденції розвитку : за матеріалами соціологічних досліджень / Кремень В. Г., Ситник П. К., Міщенко М. Д. та ін. Київ, 1992. 52 с.

268. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму : монографія / За наук. Ред. О. Г. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України. 2016. 276 с.

269. Старосольський В. Й. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної. Нью-Йорк; Київ : Наук. Т-во ім. Т. Шевченка: Вища шк., 1998. XL, 157 с.
270. Степаненко В. Національно-державне будівництво і проблема соціокультурної ідентичності. *Політологічні читання*. 1994. № 1. С. 3–21.
271. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості. *Стратегічна панорама*. 2004. № 1. С. 84–90
272. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
273. Сучасна політична лексика : навчальний енциклопедичний словник-довідник / За ред. Хоми Н. П. Львів : «Новий світ–2000». 2015. 396 с.
274. Тадевосян Э. В. Словарь-справочник по социологии и политологии. Москва : Знание, 1996.
275. Тайный смысл и разгадка кодов Лао-цзы. Москва : Неоглори, 2009. 310 с.
276. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства : (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). Запоріжжя, 2000. 316 с.
277. Тараненко О. Донецьк без митів. *Критика*. 2006. Ч.9. С. 33–34.
278. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. Політична наука в Україні / Під ред. Рафальського О., Кармазіної М. та ін. Київ : Парламентське видавництво. 2016. Т.2. 704 с.
279. Тойнби А. Изучение истории. Москва, 2009. 863 с.
280. Тойнби А. Постигение истории Избранное. Москва, 2001. 640 с.
281. Томпсон Є. Трубадури імперії. Російська література та колоніалізм. Київ : Основи. 2006. 368 с.
282. Токар Л. Українознавство і побудова національної держави в Україні. *Наукові записки: ІШЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 32. С. 326–342.
283. Тоффлер О. Футурошок. Москва, 1973. 358 с.

284. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» від 13 квітня 2014 року URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/399/2014> (дата звернення: 20.08.2015).

285. Украинская государственность в XX веке. Историко-политологический анализ / О. Дергачов (рук. авт. коллектива). Київ, 1996. 448 с.

286. Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь НІСД до Послання резидента України В. Януковича до Українського народу. URL: http://old.niss.gov.ua/book/Poslannya_2010/3.pdf (дата звернення: 15.06.2015).

287. Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку : словник-довідник. Київ, 1997. 272 с.

288. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Київ : НІСД, 2004. 632 с.

289. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : у 2-х т. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2014. Том 2. Вип. 1 (15). 546 с.

290. Українці думають, що живуть десь між диктатурою і демократією. *Українська правда*. 2011. 22 серпня URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/08/22/6520565/> (дата звернення: 15.01.2020).

291. Фесенко В. Что изменилось за 20 лет *Украинская правда*. 2011. 15 сентября. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016/> (дата звернення: 15.01.2020).

292. Фісун О. А Демократія і неопартимоніалізм у сучаних теоріях політичного розвитку : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Київ, 2009. 34 с.

293. Фіхте Й. Из праці «Промови до німецької нації». *Мислителі німецького Романтизму* / упор. Леонід Рудницький та Олег Фешовець. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. С. 111–134.

294. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «я» Москва : «Академический проект». 2014. 118 с.
295. Фріб Марсен. Як осмислити посткомунізм? *Політична думка*. 1997. №4. С. 20–41.
296. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ : Наш Формат, 2020. 192 с.
297. Фукуяма, Фрэнсис. Конец истории и последний человек / пер. с англ. М. Б. Левина. Москва : АСТ, 2007. 588 с.
298. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії/пер. з англ. Тарас Цимбал і Роман Корнута. Київ : Наш Формат, 2019. 608 с.
299. Хазратова Н. В. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології* : збірник наук. праць / редкол.: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко (та ін.). Київ : Міленіум, 2015. Вип. 2 (16). С. 112–125.
300. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / пер. с англ. Е. Осиновой. Москва : Новости, 1992. 304 с.
301. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва, 2004.
302. Хантингтон С. Третья волна демократизации в конце XX века : пер. с англ. Москва : РОССПЭН, 2003. 368 с.
303. Чепурко Г., Піддубний В. Модернізація українського суспільства: соціальні реалії та орієнтири. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2018. Вип. 6 (20). С. 26–36.
304. Черній А. Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : дис. канд. політ. наук. : 23.00.04. Київ, 2004. 197 с.
305. Шаповал Ю. Що це було. *У кольорах «померанчевої революції»*. Київ, 2007. С. 6.
306. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции : монография. Харьков. Издательство Харьковского национального университета внутренних дел. 2007. 340 с.

307. Ширер, Вільям. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини. Том 1 / пер. Катерина Диса, Олександр Надтока. Київ : Наш Формат, 2017. 704 с.

308. Шмитт К. Политическая теология : сборник / переводы с нем.; закл. статья и сост. А. Филиппова. КАНОН-пресс-Ц., 2000. 336 с.

309. Шнаппер Д. Спільнота громадян: про модерну концепцію нації. Харків : Фоліо, 2007.

310. Штраус Л. Введение в политическую философию / Пер. с англ. М. Фетисова. Москва : Логос, Праксис, 2000. 364 с.

311. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс. 1996. 86 с.

312. Яке із наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним? (динаміка 2006–2007) (регіональний розподіл) URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=715 (дата звернення: 12.02.2019).

313. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії. URL: <http://www.ukrhistori.narod.ru/texts/yakovenko-5.htm> (дата звернення: 17.06.2020).

314. Якушик В. Україна 2004–2005: революція чи ні? У кольорах «помаранчевої революції». Київ, 2007. С. 265.

315. Ятченко В. Боги і люди в Українській казці. Київ : Міленіум. 2009. 152 с.

316. Ятченко В. Український шаманізм: монографія. Київ: Міленіум. 2011. 216 с.

317. Alexander, Gerard. The Sources of Democratic Consolidation. Ithaca, NY, and London : Cornell University Press, 2002. 289 p.

318. Assmann J. Das kulturelle gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in den frühen Hochkulturen. München. 1992. 344 s.

319. Benhabib S. Toward a deliberative model of democratic legitimacy. *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*; [ed. Seyla Benhabib], Princeton: Princeton University Press, 1996. P. 67–95.

320. Black C. Canada's Continuing Identity Crisis. *Political Affairs*. 1995. № 3.
321. Boermer P. (ed) Concept of National Identity. Baden-Baden, 1986.
322. De Vos G. (ed.) Ethnic Identity. N.Y., 1978. P. 10–12.
323. Deutsch K. Tides Among Nation. N.Y. ; L., 1979.
324. Diamond, Larry J. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore and London : Johns Hopkins University Press, 1999. 384 p.
325. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol.13. №1. P. 5–21.
326. Connor W. Eco-or Ethno-Nationalism. *ERS*. 1984. Vol.7. №3.
327. Gillis J. (ed.) Commemoration: the Politics of National Identity. Princeton. N.Y., 1994.
328. Guibernau, Montserrat. The Identity of Nations. Cambridge : Polity Press. 2007.
329. Goebel, Christian. Authoritarian Consolidation. *European Political Science*. 2011. № 10. P. 176–190.
330. Golovakha Ye. Human Potential of the Reluctant Social Transformation of Ukraine. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2015. №3. С. 166–174.
331. Grassi, Davide Democratic Consolidation in Contemporary Political Regimes: The Case of Latin America. VM Vittoria. ECPR Joint Sessions, Workshop 4. 2000. p. 14–19. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/dca91845-c6cf-4692-9300-abb769b65aaf.pdf>
332. Gunther, Richard , & Higley, John (eds.) Elite and Democratic Consolidation in Latin America and Southern America. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 354 p.
333. Encouraging Democracy: The International Context of Regime Trasion in Southern Europe/ Ed. By G. Pridham. N.Y. : St. Martin Press, 1991.
334. Emerson R. From Empire to Nation. *Cambridge (Mass)*, 1960. P.3, 100–102.

335. Fishman, Robert M. Rethinking Dimensions of Democracy for Empirical Analysis: Authenticity, Quality, Depth, and Consolidation. *The Annual Review of Political Science*. 2016. №19. P. 289–309.
336. Kuzio T. Ukraine. State and Nation Building. London : Routledge. 1998.
337. Haas E. What is Nationalism and Why Should We Study it? *International Organization*. 1986. Vol. 40. № 3.
338. Halbwachs M. On collective memory. Chicago and London : The University of Chicago Press. 1992. 235 p.
339. Hayes C. Nationalism: a Religion. N.Y., 1960. P. 5.
340. Hejl P. M. Konstruktion der sozialen Konstruktion. Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. *Einführung in den Konstruktivismus*. München Zürich : Piper Verlag. 5-te Aufl., 2000. P. 109–146.
341. Inglehart R. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. New York : Cambridge University Press, 2005. 333 p.
342. Karl, Terry Lynn Dilemmas of Democratization in Latin America. *Comparative Politics*. Vol. 23. No. 1. 1990. P. 1–21.
343. Linz, Juan J., & Stepan, Alfred. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore, MD : Johns Hopkins Univ. Press, 1996. 479 p.
344. Linz, Juan J., & Stepan, Alfred. Toward Consolidated Democracies. *Journal of Democracy*, January, 1996. P. 14–33.
345. Lockwood D. Social Integration and System Integration. *Explorations in Social Change*. London : Routledge & Kegan Paul, 1964. P. 244–257.
346. Nora P. Between Memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations published by University of California Press*. Special Issue: Memory and Counter-Memory. Spring, 1989. No 26. p. 7–24.
347. O'Donnell, Guillermo. Illusions About Consolidation. *Journal of Democracy*. 1996. Volume 7. Number 2. P. 34–51.

348. O'Donnell G., Schmitter, P. & Whitehead, L. (ed.). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. 710 p.
349. Ortega y Gasset, Jose. *Man and Crisis*. N.Y., 1958.
350. Philpott, Daniel. Sovereignty. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2020. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/sovereignty/>
351. Przeworski, Adam, Jose Antonio Cheibub, Michael E. Alvarez, Fernando Limongi. *Democracy and Development: Political Institutions and Material Well-being in the World, 1950–1990*. Cambridge : Cambridge University Press, 2000. 321 p.
352. Randall V. and Svasand L. Introduction: The Contribution of Parties to Democracy and Democratic Consolidation. *Democratization*, 2002. Vol. 9. no. 3. P. 1–10.
353. Rogers P. Division, Diffirence and Diversity: Regionalism in Ukraine. *Україна модерна*. Спеціальний випуск. Київ. 2007. С. 210–236.
354. Rustow D. Trasitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparativ Politics*. 1970. Vol.2№2. P. 337–363.
355. Schedler, Andreas. «What Is Democratic Consolidation?» *Journal of Democracy*. 1998. V.9. № 2. P. 91–107.
356. Scheyli M. *Politische Öffentlichkeit und deliberative Demokratie nach Habermas*. Baden-Baden : Nomos, 2000. 209 s.
357. Shoeplin, George. Identities, politics and post-Communism in Central Europe. *Nation and Nationalism*. 9 (4). P.477–490.
358. Smith E. *Theories of Nationalism*. N.Y., 1983. P. 176.
359. Stepan, Alfred & Skach, Cindy. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarianism versus Presidentialism. *World Politics*. 1993. Vol. 46. No. 1. P. 1–22.
360. Sulzbach W. *National Consciousness*. Washington, 1943. 168 p.
361. Touraine A. Modernity and Cultural Specificities. *International Social Science Journal*. 1998. November. № 18. P.448–450.

Наукове видання

РУДЕНКО Юлія

**КОНСОЛІДАЦІЙНА МОДЕЛЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ:
ВІД ТЕОРІЇ СУВЕРЕНІТЕТУ ДО ТЕОРІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ**

Монографія

Підписано до друку 24.11.2020. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,4. Наклад 300. Зам. № 217.

Надруковано в «Видавництво Людмила».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 5303 від 02.03.2017.
«Видавництво Людмила»
03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 068 340 8332
E-mail: lesya3000@ukr.net